

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ

ҲАМИД ОЛИМЖОН

МУКАММАЛ АСАРЛАР ТўПЛАМИ

ЎН ТОМЛИК

Таҳрир ҳайъати:

Сарвар Азимов, Ҳомид Ёқубов, Зулфия, Комил Яшин,
Наим Каримов, Салоҳиддин Мамажонов, Марат Нурмуҳа-
медов, Иззат Султонов, Матёқуб Қўшжонов, Содир
Эркинов

ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЁТИ

А. С. ПУШКИН НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЁТ
ИНСТИТУТИ

ҲАМИД ОЛИМЖОН

МУКАММАЛ АСАРЛАР ТЎПЛАМИ

БЕШИНЧИ ТОМ

ТАДҚИҚОТ ВА МАҚОЛАЛАР

(Адабиёт тарихи ва халқ оғзаки
ижодиёти масалалари)

ТОШКЕНТ — 1982

Нашрга тайёрловчилар:

ШАРАФИДДИН ЭШОНХУЖАЕВ
ФАРОҒАТ МУСАМУҲАМЕДОВА

Масъул муҳаррир

СОДИР ЭРКИНОВ

Ўз

0—49

Олимжон Ҳамид.

Мукаммал асарлар тўплами. 10 томлик
(Таҳрир ҳайъати: С. Азимов ва бошқ.). Т.,
«Фан», 1982.

Сарл олдида: ЎзССР ФА А. С. Пушкин но-
мидаги Тил ва адабиёт ин-ти.

Т. 5. Тадқиқот ва мақолалар: (Адабиёт тарихи
ва халқ оғзаки ижодиёти масалалари) [Масъул
муҳаррир С. Эркинов.] 248 б.

Алимджан Ҳамид. Полное собрание со-
чинений. В 10-ти т. Т. 5. Исследования и
статьи.

Ўз2

0 $\frac{70403-1804}{M355(04)-82}$ 131 -82 4702570200

© Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1982 й.

Ҳамид Олимжон маданий меросимизнинг синчков тадқиқотчиси, фаол тарғиботчиси эди.

Адиб ўзининг бу соҳага оид фаолияти билан чуқур илдизга эга бўлган бой адабиётимиз тарихини марксча — ленинча таълимот асосида ўрганиш ишига катта ҳисса қўшди. Адабий ёдгорликларимизни нуқсонсиз нашр қилиш ва улардан кенг ўқувчилар оммасини кўпроқ баҳраманд этиш соҳасида ҳам катта ташкилотчилик кўрсатди.

Ҳамид Олимжон ўзбек халқининг мутафаккир шоири Алишер Навоий ижоди билан айниқса жиддий шуғулланди. Ўз вақтида улуғ шоир туғилган куннинг 500 йиллигини муносиб кутиб олиш билан боғли тадбирларни амалга оширишда ҳам Ҳамид Олимжон катта роль ўйнади. Айни пайтда адиб ўзбек демократ шоири Муҳаммад Аминхўжа Муқимий ижоди бўйича ҳам тадқиқотлар яратди.

Ҳамид Олимжон ўзбек халқ оғзаки ижодиёти масалалари устида ҳам қизғин ишлади. «Алпомиш» достонининг маншалари, ғоя ва образлар дунёси мавзулари устида узоқ илмий кузатишлар олиб борди.

Ҳамид Олимжон «Мукаммал асарлар тўплами» нинг ушбу томи бой мундарижага эга бўлган мазкур илмий асарлардан ташкил топган. Адибнинг СССР халқларининг ўтмиш адабиёти ва оғзаки ижодиётига оид мақолалари ҳам шу томдан ўрин олди.

ЎЗБЕК АДАБИЁТИ ТАРИХИ МАСАЛАЛАРИ

ЎЗБЕК ХАЛҚИНИНГ УЛУҒ ШОИРИ НАВОИЙ

Алишер Навоий билан бизнинг орамизда 500 йиллик бир давр ётади. Шу 500 йил ичида ўтган тарих қанча ҳодисалар, қанча воқеалар ва қанча номларни ўз тагига чўктириб юборган. Аммо Мир Алишер Навоий номи бу беш аср ичида асло сўнмади. У бизнинг кўз ўнгимизда борган сари юксак чўққилардан бирини эгаллаб, йиллик тарих узоқлигидан, улуғ бир тоғ каби баландликдан бизга жуда яқин ва иноқ бўлиб кўринади.

Ўз асрида жаҳон адабиётининг энг юксак чўққиларидан бирини эгаллаб турган Навоий ўзбек адабиётининг тараққийсини жуда катта камолотга кўтарган, ўзбек адабий тилини яратган, унинг ширинлиги, гўзаллиги ва бойлигини бутун Шарққа исбот қилиб берган эди.

Навоий ўз асрининг энг катта шоиригина эмас, энг катта олими ҳам эди. Навоий ўз ҳомийлигида тарихчиликни тараққий қилдирди, санъатшуносликка, музикачиликка, рассомликка, ҳайкалтарошликка раҳбарлик қилди. Навоий тил илмининг бошида турди. Навоий қўл остида жуда кўп шоирлар етишдилар.

Навоий жаҳон адабиётида энг кўп ёзган ёзувчилар қаторида туради. Унинг яратган дostonлари, ғазаллари, эртаклари, тил, санъат ва бошқа масалаларга оид асарлари жуда катта бир хазинадан иборатдирки, асло тугамайди.

Мир Алишер Навоий ўз асрининг энг илғор кишиси эди. Инсониятнинг узоқ ҳаёт тажрибаси натижасида юзга келган энг муқаддас ва энг эзгу идеялар бизнинг улуғ ва севимли шоиримиз Мир Алишернинг ҳам ўз идеялари бўлиб қолган эдилар.

Ўзбек халқининг юрагидан маҳкам ўрин олиб қолган Навоий халқ оғзида энг гўзал эртаklar ва афсоналарнинг мавзуи бўлиб қолган. Ўзбек халқи ўзининг улуғ шоири

10

20

30

Навойи хотирасини жуда муқаддас этиб сақлайди. Халқ ўзининг эртақларида Навойни энг катта ҳикматли олим, халқпарвар, ватанпарвар этиб тасвирлайди.

Шунинг учун халқимиз Навой асарларидан асло аж- рала олмайди. «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» афсоналарининг халқ ичига қанча кенг тарқалгани маъ- лум. Навой асарлари халқ ўртасида оғиздан-оғизга кўчиб юрадилар. «Баҳром» ва «Искандар» дostonлари севилиб ўқилади ва бошқалар.

10 Навой асарларининг кучи нимада?

Навой асарларининг кучи ўзининг бутун моҳияти билан халқчил бўлишидадир. Навой ўз халқига яқин турган, унинг тилак ва армонларини куйлаган шоирдир.

Навойи ана шу маънода буюк халқчил шоирдир. Уни буюк қилган нарса ўз халқининг энг муқаддас хаёл- ларига яқин тургани ва унга зўр бадий камолот бер- ганидир.

20 Мир Алишер Навой асарлари ўз халқини севиш, халқ- қига содиқ бўлиш, ўз ватанини севиш, унинг душманлари- ни тор-мор келтириш идеялари билан суғорилгандир. Навой ўз асарларида одамнинг қандай бўлмоғи керакли- гини кўрсатган, номардлик ва бевафоликка қарши ўт оч- ган, муҳаббат, дўстлик, садоқат, намуналарини яратиб қол- дирган. Фарҳод, Ширин, Шопур, Лайли ва Мажнун образлари шунинг учун халқимиз қалбининг энг чуқур ерларига ўрнашиб қолгандир.

30 Навой бизнинг кўз ўнгимизда ўз юртларида тинч ижодий иш билан шуғуланувчи Фарҳод, Ширин каби ки- шиларни суратлайди. Уларнинг тинч ижодий ҳаётларига чангал солувчи Хисрав каби босқинчиларни кўрсатади, бизнинг халқимизни ватанпарварликка ундайди ва бос- қинчиларга нафрат руҳида тарбиялайди.

Мир Алишер Навойнинг «Фарҳод ва Ширин», «Лай- ли ва Мажнун» дostonлари Шекспирнинг «Ромео ва Жульетта»си сингари, буюк Бетховеннинг куйга солган немис эртаги «Тристан ва Изольда»ни, буюк Пушкиннинг шоҳ асарларидан бўлган «Руслан ва Людмила»ни, қардош гуржистонликларнинг «Абессалом ва Этери» эртагини эсга солади.

40 Мир Алишер Навойни бизнинг замонамиз учун қадр- дон ва азиз қиладиган яна бир муҳим пайт унинг асарла- рининг интернационализм идеялари билан тўла бўлгани- дир. Буюк грузин шоири Шота Руставели ўз қаҳрамонлари-

Ҳамид Олимжон, 1928 йил.

ни араб ва ҳинд халқларидан олганидай, бизнинг сеvimли шоиримиз Навоий ўзининг энг севган қаҳрамонларини чин, арман сингари халқлардан олади. Фарҳод — чин йигити. Ширин — арман қизидир. Бизнинг халқимиз буларни жон-жондан, ўз қалбидан севади. Уларни инсон учун энг азиз ва энг зарур бўлган хислатларни ташиганлари учун, одамларнинг дўстлик, садоқат, вафо, ватанпарварлик ҳақидаги энг эзгу тилаклари уларда гавдаланганлиги учун севади.

10 Навоий асарларидаги халқлар дўстлигини қуйловчи катта хислат уни бутун халқларга дўст ва яқин қилади.

Халқ душманлари Навоийдаги бутун илғор кишилиқ идеяларининг бурдини кетказиб, қадрига етмас, халқдан узоқлаштиришга уринар эдилар. Халқ душманлари Навоийни бир жанжал материалга айлантириб қўйган эдилар, холос.

20 Ўтган йили Москвада ўтган ўзбек санъатининг ўн кунлиги Навоий асарларининг аҳамиятини жаҳон миқёсига кўтарди. Буюк рус халқининг ёрдами ва ҳомийлиги билан биз ўзбек халқининг маданий ғалабаларини бутун жаҳонга танитдик.

Ленин партиясининг миллий сиёсати қуёши остида яшнётган Ўзбекистонда буюк шоиримиз Алишер Навоийнинг 500 йиллик тўйи маданий революция бобидаги ғалабаларимизни яна ҳам кўпайтиражакдир .

«ФАРҲОД ВА ШИРИН» ОБРАЗЛАРИ ҲАҚИДА

«Фарҳод ва Ширин» афсонаси асрлар бўйи яшаб келмоқда. Чунки уни халқ яратган, унга ўзининг гўзал ва бой ҳаёлини киргизган ва бу халқ уни сира унутмайди. Зоҳирда икки киши ўртасидаги севги фожиасининг тарихидан иборат бўлиб кўринган бу ҳикоянинг асосида жуда чуқур инсоний фикрлар, туйғулар ётади.

Ўзбек халқининг улуғ шоири Навоий «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» ҳикояларини ёзганида жуда катта фикрлар кузатган. Икки жувоннинг саргузашти бўлиб кўринган бу ҳикояларнинг замирида инсонни ҳаяжонга солувчи жуда олий тушунчалар ва муқаддас туйғулар ётганини билган Навоий ҳикояни қўлга олар экан, ўзига жуда аниқ ҳисоб берган:

Ёзмоқта бу ишқи жовидона,
Мақсудум эмас эди фасона.

Мазмунига бўлди руҳ майли,
Афсона эди анинг туфайли.

Лекин чу рақамга келди мазмун,
Афсона анга либоси мавзун.

20

Навоийнинг бу деганлари бизга ҳикоянинг моҳиятини очиш учун жуда яхши бир калит ролини ўйнай олади. Навоий очиқдан-очиқ бу ҳикояни бир ҳикоя бўлгани учун эмас, балки унда киши руҳига маъқул бўлатурган бир мазмун, бир маъно бўлгани учун ишлатганини айтади. Шарқнинг буюк шоирлари Фарҳод, Мажнун, Лайли, ва Ширин образларини ишлатганда шу эски афсона руҳида ўзларига маъқул ва яқин бўлган бир дунёни яратиб қарашга интилганлар. Шу ҳикоялар орқали инсоннинг сифатлари, кишилиқ жамияти ҳақида фикр юргизганлар. Мана шу фикрларни юргизиш учун бу ҳикоялар

30

уларга жуда яхши бир фон бўлиб хизмат қилган. Навоийнинг «мазмунига бўлди руҳ майли» дейиши ана шу маънода.

Хўш, бу «руҳ майл қилган мазмун» нимадир?

«Фарҳод ва Ширин» дostonида Навоий икки дунёни кўрсатади.

10 Бир дунёнинг кишилари бўлиб Фарҳод, Ширин, Шопур турадилар. Фарҳод, Ширин, Шопур — булар одамнинг идеал образларидир. Фарҳод ва Ширин инсонпарвар кишилар. Булар ҳар қандай мушкул вақтларда ҳам ўз идеалларига содиқ қоладилар. Буларда ўз мақсадлари, ўз дўстларига нисбатан заррача хиёнат, заррача бевафолик ва номардлик йўқ. Булар инсоннинг қадру қиммати, киши шахсининг ҳуррияти, севгининг ҳуррияти учун курашадилар.

Шопур — ҳақиқий дўстлик образи. У, ўзига дўст, ҳамфикр бўлган кишининг мақсадга етмаги учун курашади, уни ўлимдан қутқаради, унинг душманини ўлдиради ва то ўлгунича дўстига садоқат ва сабот кўрсатади.

20 Бу — бир дунё.

Иккинчи дунёнинг вакиллари бўлиб Хисрав ва Ёсуман туради. Хисрав — золим, инсон ҳурриятининг жоҳил қотили, у ўз айш-ишратлари учун қонлар тўкиш, юртларни вайрон қилиш, элларни қон йиғлатишга тайёр бир подшоҳ. Ёсуман Хисравнинг ўз тилаklarини қандай қилиб амалга оширганини кўрсатмоқ учун жуда мукамал ишланган бир тип — характер. Хисравнинг идора усули ана шу Ёсуман маккорлиги асосига қурилган.

30 Хисрав шунга мажбур. Чунки у фақат шу асосдагина яшай билади. Ёсуман — Хисравнинг қиличи, Ёсуман бор, Хисрав душманларининг боши кесилади. Хисрав Ёсуманни, Ёсуман Хисравни яратади. Хисрав бўлмаганда Ёсуман бўлмас, Ёсуман бўлмаганда Хисрав ҳукмронлик қила олмас эди.

40 Навоий Фарҳод руҳида буюк одам образини яратган. Фарҳод Навоий тасвирида жаҳон адабиётидаги энг буюк образларни эсга келтиради. Жаҳон фалсафасини яхши билган Навоий файласуф Арасту (Аристотель) ни Фарҳоднинг бир кичик шогирди қилиб кўрсатадики, бунда Фарҳод образини баланд кўтариш нияти бордир.

Бўлуб Юнонда ҳикмат гирди онинг,
Арасту бир кичик шогирди онинг.

Чунки жаҳонда Фарҳод билмаган, текширмаган ва ниҳоятига етмаган илм, ҳунар йўқ:

Жаҳонда қолмади ул етмаган илм,
Билиб таҳқиинни касб этмаган илм.

Навоий ўз замонининг илғор идеялари позициясида турган Фарҳодни ҳам ўз замонининг ана шу илғор идеялари савиясидан туриб тасвир қилади. Фарҳод тафаккур, онг-идрок кишисидир.

Деди: ҳар ишки қилмиш одамизод,
Тафаккур бирла билмиш одамизод.

10

Навоий кишиларнинг шундай бўлишини истаган. Лекин нима қилмоқ керак? Фарҳод ва Ширин ўз замонида туғилган эмас. Навоий замонида кишиларнинг ўшалардай бўлиши ҳақида фақат хаёлгина қилиш мумкин эди. Шунинг учун уларнинг боши замон тошига урилади ва парча-парча бўлиб синади.

Навоийнинг бутун меҳри Фарҳод ва Ширин томонида. У, Хисравни жуда ёмон кўради ва Хисрав билан Фарҳоднинг кураши, Хисравнинг зўрлик билан Фарҳодни «енгиши»ни тасвир қилиб келар экан, Навоий жуда катта фикрий баландликка кўтарилади. У Хисравни ҳикоя қилиб, золим шахслардан нолийди, яъни: «Элга зулм қилгандан кўра, мен ўзимга зулм қиламан», — дейди.

20

Ичиб май, салтанат илмай кўзумга
Қилай зулм, элга қулғунча, ўзумга!

«Фарҳод ва Ширин» ҳикояси ватанпарварлик ҳисси билан тўлган. Фарҳод ва Ширин ўз юртларини босиб келаётган босқинчи ёвга қарши курашадилар.

Фарҳод ва Ширин образини яратар экан, Навоий миллий ва диний фарқларни отиб ташлайди ва инсон олижаноблиги олдида унинг енгилганлигини кўрсатади.

Фарҳод ва Ширин образлари — ўзбек халқининг севган образлари, чунки Фарҳод билан Шириннинг фожиали тарихи халқимизга жуда кўп ўзбек қизлари ва ўзбек йигитларининг қайғули ўтмишини эсга солади.

Навоий, «Фарҳод ва Ширин» ҳамда «Лайли ва Мажнун» ҳикояларига ва умуман ишлаган ҳикояларига гўзал бир эртақкина деб қараган эмас. У:

Оллоҳ-оллоҳ, бу не афсонадур?
Ким бу афсона деса девонадур,

40

дейди.

Фарҳод енгил бир ошиқ эмас, балки у ўз даврининг

15

юзага қалқиб чиқиб, ундан норози бўлган, унга қарши исён қилган ва бари бир шу даврнинг ўтларида куюб кул бўлган образ, Фаустона бир образдир.

10 Шарқ шоирлари бу ҳикояларни ишлар экан, борган сари кенг халқ кўпчилигининг туйғу ва ҳисларига яқинлаша борганлар. «Фарҳод ва Ширин» ҳикоясига халқнинг энг севган ва энг муқаддас саналган хаёллари киргизилган. «Фарҳод ва Ширин» нинг ҳикояси замонлар ва даврларнинг тарихини эсга солади ва дунёда «Фарҳод ва Ширин» нинг ҳикояси қадар маънос ва қайғули ҳикоя йўқдир. Бу ҳикоя жуда кўп одамларнинг ҳаётини акс эттиради ва асосига зулм қўйилган жамият устидан ҳукм чиқаради. Бу ҳукм албатта халқ ҳукмидир. Шунинг учун у бутун халқни ҳаяжонга солади ва борган сари ўз таъсир кучини ошира боради.

20 Хисравнинг саволларига Фарҳоднинг берган ҳар бир чуқур мантиқ кучига эга бўлган жўшқин жавоблари ўлмас афоризм даражасига кўтарилади. Хисрав савол беришгагина қобил, лекин жавоб беролмайди. Бу пайтни Навоий достонининг энг юксак чўққиларидан дейиш мумкин. Бу диалог Фарҳодни маънан жуда юқори кўтаради, уни умуминсоний идеяларнинг ташувчиси қилиб кўрсатади.

Контрреволюцион миллатчилар Фарҳодни «ишқ пайгамбари» деб атар, бу буюк образнинг социал моҳиятини сохталаштирар, ундаги энг олижаноб фикрларни йўққа чиқарар эдилар. Лекин улуғ шоир Навоий бундай тушунмас эди. Навоий Ширин тили билан шундай катта олижаноб сўзлайди:

30 Манга не ёру не ошиқ ҳавасдур,
Агар мен одам ўлсам, ушбу басдур.

Навоий билан бизнинг давримиз орасида беш юз йиллик бир муддат ётади. Лекин унинг ўлмас асарлари ҳамон ўз аҳамиятини ошира борадилар. Ленинча миллий сиёсатнинг фаровон қуёши остида гуллаган бизнинг ватанимиз учун Навоийнинг ижоди буюк бир хазина бўлиб қолди.

АЛИШЕР НАВОИЙ ҲАҚИДА

Ҳиротда 1470 йилда амир, бек ва амалдорларнинг зулми ва Султон Ҳусайн Бойқаронинг оғир солиқ сиёсатига қарши зўр халқ қўзғолони кўтарилди. Қўзғолон, шубҳасиз, хонни ваҳимада қолдирган эди. Бу қўзғолонни босмоқ ва халқни тинчитиш учун Султон Ҳусайн бирмунча юзаки чоралар кўришга, бир қанча амалдорларни жазога тортишга ва махсус бир фармон чиқаришга мажбур бўлди. Халқ талабини бир даража қондирган бу фармонни ўқиб эшиттириш қўзғолонга маънан жуда яқин турган Алишернинг чекига тушган эди. Навоий қўзғолоннинг тақдири ҳақида жуда катта ташвиш тортиб турар эди. Амалдорларнинг жазога тортилишида, шубҳасиз, Навоийнинг иштироки бор эди. 10

Қўзғолончилар йиғинида сўзланган нутқ, фармонни ўқиб эшиттириш Навоийнинг кенг халқ ўртасига биринчи мартаба чиқиши эди. Бу Алишернинг халқ ичида яна ҳам машҳур бўлиб кетишига сабаб бўлган эди.

Навоийнинг симпатияси деҳқонларга қаратилган эди. У деҳқонларга жамиятнинг бутун тақдирини ҳал қилувчи куч деб қарар ва жамиятдаги бутун гуруҳ ва табақаларнинг ҳаёти шу деҳқонларгагина боғлиқ деб тушунар эди. Буюк Алишернинг бу фикрлари унинг гуманистик қарашларини тўплаган «Маҳбубул-қулуб» китобида яққол айтилган. 20

«...Олам маъмурилиги алардин, алам аҳли масрурилиги алардин. Ҳар қаён қилсалар ҳаракот, элга ҳам қут еткур, ҳам баракот...

...Деҳқонки тузлук била дона сочар, ҳақ бирига етти юз эшигин очар. Сочқон дона кўкаргунча, ўруб хирмон қилиб маҳсулин кўтаргунча: қурту қуш андин баҳраманд ва дашт ваҳши анинг била хурсанд. Мўрлар уйи андин 30

обод ва гўрлар хотири анинг била шод. Кабутарларга андин мастлиқ, тўрғайларга андин нишотга ҳамдастлиқ. Уроқчиға андин рўзий, бошоқчининг ёруб андин кўзи.

Борзагарга андин ком ҳосил, пуштакашга андин мурод восил. Гадо андин тўқ, кадхудо тўқлуғи ҳам андин — ўқ. Мусофирга андин таом, мужовирга андин ком. Итмакчи танури андин қизиқ, аллоф бозори андин иссиқ. Фуқаро ризқи андин вофий, ғурабо қути андин кофий. Зоҳидга андин ҳузури тоат, обидга андин лофи қаноат. Сойил

10 харитасида андин муҳайё ақтои, шоҳ хизонасида андин баҳру кон матои».

Навоий ўзининг бутун умрини ўз халқининг камолга етмагига, тараққиётига бағишлаган кишидир. У ўз халқини севар, унга чексиз фидокор, унинг содиқ, вафодор ўғли эди. Алишер ўз юртини, унинг халқини, халқ яратган бойлик ва маданиятни, унинг кураш тарихини севар эди. Шоир, адиб, олим, тарихчи, жанговар давлат арбоби бўлиш сифатида Навоийнинг бутун фаолияти шуни кўрсатиб туради. Навоий буюк гуманизм руҳидаги ватанпарварликни тарғиб қилар эди. Умрининг охирини сургун ва қаттиқ таъқиб остида ўтказган Навоий ўз ватанининг қора кучларидан безор бўлганлик натижасида 1478 йилда Арабистонга бош олиб кетишга ҳам қарор қилган эди. Лекин у ўз ватанини севмак ва унинг муқаддас тупроғида ўлмак тўғрисида қасам ичган эди:

20

Ватан таркини бир нафас айлама
Яна ранжи ғурбат ҳавас айлама...

Шунинг учун у, бу ватанни ташлаб кета олмади. Бизнинг Алишеримизда бўлган халқсеварлик туйғуси бутун

30 Шарқ ва Ғарб халқлари, эрон, араб, чин, арман, ҳинд ва рум халқларига нисбатан баробарлик ҳисси билан тўла эди.

Буюк гуманист бўлган Алишер халқлар биродарлиги, дўстлик, қариндошлик, ботирлик ва чин инсоний муҳаббат куйчисидир. Навоий дунё адабиётида диапозони энг кенг бўлган ёзувчиларнинг биридир. У ўз асарларининг мавзуини ўша замонда илғор кўринган халқларнинг ҳаммасидан тортинмасдан ола берар эди. Тор миллий бекиклик — ижоднинг буюк ихтирочиси бўлган Алишер учун тамом ёт

40 хислатдир. Чиннинг ўғли, арманнинг қизи, Македония ботири, эроннинг садоқатли йигити, араб номуслилари баббаробарига, Навоий учун севимли қаҳрамон эдилар.

Навоийнинг ўлмас асарларидан чин шаҳзодаси Фарҳод

арман қизи Ширин билан севишади. Эронлик Шопур билан чинлик Фарҳод ўртасида ажралмас мангу дўстлик майдонга келади. Чинлик гўзал македониялик Искандарга севгили бўлади. Навоий халқларнинг ҳаммасида ҳам дўстликка бўлган зўр табиий интилиш ва олижаноб одамгарчиликни кўради. Навоий ҳеч қандай миллий ва диний фарқларни назарга илмасдан одамгарчиликнинг энг илғор идеяларини илгари суради ва бу халқларда ўз илғор идеяларининг мужассам тимсолини топади.

Одамгарчилик, инсонпарварлик идеяси Навоий ижодининг энг марказий пайтларини ташкил қилади. Навоий чин ва ҳақиқий одам, том маъноси билан ўзида адолат ва вафо хислатларини ташиган инсон образини яратар эди. Навоий одамгарчиликни, жафо ва номардликдан, зулм ва бевафоликдан тамом узоқ бўлган одамни куйлар эди. У Шириннинг Фарҳодга бўлган вафодорлиги ва мардлигида ана шу ҳақиқий одамгарчиликни кўрмакчи бўлар эди. Шунинг учун ҳам Навоий Ширин образини ҳар қандай ёмон хислатлардан пок бўлган бир идеал ҳолида тасвирлайди ва унинг гўзал тили билан одамгарчиликнинг энг катта онтини ичади:

Манга не ёру не ошиқ ҳавасдур,
Агар мен одам ўлсам, ушбу басдур.

«Фарҳод ва Ширин» достонида Хисрав билан Фарҳод ўртасидаги машҳур диалогда Навоий гуманизмнинг фалсафасини ва мукамал тимсолини беради. Бу буюк идеяни ифода қилган шу момент, шунинг учун ҳам, Навоий достонининг ҳам бадний, ҳам фикрий чўққиси бўлиб чиққандир.

Алишер Навоий гуманизм ва интернационализм куйчисидир.

Навоий ўз асарларига мавзу қилиб бутун халқларнинг ҳаётини ола беради. Улуғ грузин шоири Шота Руставели ўз ўлмас достонига мавзу қилиб эрон эртагини олганидек, Алишер Навоий ўзининг энг машҳур достонлари бўлган «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» достонларини эски шарқ афсоналарига асосланиб яратган эди. Навоий ўзга халқларнинг афсоналарини мавзу қилиб олар экан, масалага шу афсонага солинган мазмуннинг қиммати нуқтаи назаридан қарар эди. Навоий бу афсоналарда дўстлик, садоқат, ботирлик ва чин муҳаббат мазмунини топа олар эди.

Алишер «Лайли ва Мажнун» афсонаси ҳақида шундай ёзади:

Езмоқта бу ишқи жовидона,
Мақсудум эмас эди фасона.

Мазмунига бўлди руҳ майли,
Афсона эди анинг туфайли.

Лекин чу рақамга келди мазмун,
Афсона анга либоси мавзун.

Фирдавсий, Низомий, Жомий, Шекспир ва Пушкин халқ ижодига қанча яқин турган бўлсалар, бизнинг Алишеримиз ҳам халқ ижодини шунчалик севар эди, чунки у фольклорда халқнинг энг муқаддас эзгу тилакларини, орзу армонларини кўрар эди. Фарҳод ва Ширин, Лайли ва Мажнунларнинг қора тақдирлари ҳақидаги халқ афсонасининг Шарқнинг энг катта шоирларини бир нуқтага тўплагани аввало шу афсоналарга солинган эзгу тилаклар асосида юзага келгандир. Шарқнинг энг катта шоирлари шу афсоналар орқали ўзларига яқин ва маъқул бўлган дунёни, инсон шахсиятининг ҳурлиги, севги озодлиги, дўстлик ва садоқат билан тўлган дунёни яратиб, уни ўз замонларига, ундаги жабр ва зулмга, эрксизлик ва ҳақсизликка қарши қўйганлар.

Навойий бутун халқлар ва миллатларнинг эртак ва афсоналарини ўрганар эди. Бизнинг шоирларимиз ичида халқ ижодига Алишерча яқин турган киши йўқдир. Халқ ижодига бўлган бу яқинлик Алишердаги илғор идеяларнинг бир ифодасидан иборат эди. У ўзининг идеяларига мос фонни халқ ичидан доимо топар эди.

Алишер Навойий ўз асрининг энг илғор кишиси эди. У, жаҳон фалсафасини, илм ва фаннинг барча ютуқларини беш бармоқдай билар эди. Инсониятнинг узоқ ҳаёт тажрибаси натижасида юзага келган энг муқаддас ва эзгу идеялари замондош тарихчи Хондамир таърифича, камолот ва талант офтоби бўлган бизнинг Алишеримизнинг ҳам ўз идеялари бўлиб қолган эдилар. Бу, бирор кун зулмнинг йўқ бўлиши ва адолатнинг ҳукмрон бўлиши идеясидир.

Беш юз йил давомида ўзбек халқининг юрагидан маҳкам ўрин олиб келган Навойий бу халқ оғзида энг гўзал эртаклар ва афсоналарга мавзу бўлиб қолган эди. Ўзбек халқи ўз улуг шоирининг хотирасини жуда муқаддас сақлайди. Бизга маълум бўлган жуда кўп халқ эртакларида Навойий энг зўр ва ўткир ҳикматларга эга бўлган олим, озодликни севгучи, халқпарвар ва ватанпарвар этиб тас-

вирланган. Бизнинг халқимиз шунинг учун ҳам унинг асарларидан сира ажрала олмайди. Унинг гўзал ғазаллари-ни беш юз йил давомида ашула қилиб айтиб келади. «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» афсоналари, «Баҳром» ва «Искандарнома» дostonларининг халқ ичида қанчадик кенг тарқалгани шуни кўрсатади.

Навойй энг илғор идеялар кишиси, ўз халқининг содиқ ўғли ва поэзиямизнинг қуёши сифатида буюк халқчил шоирдир.

Навойй одамнинг идеал образларини яратди. Фарҳод 10 ва Мажнун образлари буюк одам образларидир. Фарҳод ва Мажнун, Лайли ва Ширин жаҳон адабиёти яратган энг машҳур образларни эсга келтиради. Улуғ Шекспирнинг «Ромео ва Жульетта»си, буюк Бетховеннинг куйга солган «Тристан ва Изольда» номли немис ҳикояси, Пушкиннинг «Руслан ва Людмила»си, гуржистонликларнинг «Абессалом ва Этери»си Шарқ шоирлари энг улканларининг севган ҳикояси бўлган «Лайли ва Мажнун», «Фарҳод ва Ширин» афсонасини хотирлатади.

Фарҳод ва Ширин, Лайли ва Мажнуннинг ҳикоялари 20 халқ кўзида даврлар ва замонларнинг тарихини кўрсатади. Дунёда Лайли ва Мажнун, Фарҳод ва Шириннинг ҳикояси қадар маънос ва қайғули ҳикоя йўқдир. Бу йигит ва қизларнинг фожиали тарихи, қора тақдири бизнинг халқимизга жуда кўп ўзбек қизлари ва йигитларининг ҳасрат, надомат билан тўлган сиёҳ қисматини эслатади, асосига зулм ва ҳақсизлик қўйилган жамиятнинг йўқ бўлажаги ҳақида ҳукм чиқаради. Бу катта революцион аҳамиятга эгадир. Шунинг учун у бутун халқнинг юрагидан жой олади, ўзига муҳаббат оширади. Зулм ва ҳақсизликни таг- 30 томири билан қўришиб, эркинлик ва адолат қуёши остида яшнаб турган бизнинг жамиятимизда Навоййнинг беш юз йил аввал қилган орзуларининг маъносини яна равшанроқ очади. Уни миллионлар оммасига тушунарли қилади ва борган сари бизнинг буюк Алишеримизни яна баланд кўтаради.

* *
*

Жаҳон адабиёти тарихида француз ёзувчиси Бальзак, рус ёзувчиси Лев Толстой сингари кўп ёзган адиб йўқ. Ўз 40 асарларининг кўплиги жиҳатидан бу икки ижод ва фикр

гигантга тенг бўладиган ёзувчи топилмайди. Лекин булар проза азаматлари эдилар. Бизнинг буюк Алишеримиз шеър — поэзия бобида жаҳон адабиётининг энг биринчи ўринларида туради. Унинг жуда кўп илмий, тарихий асарларидан қатъий назар, ғазал ва дostonларининг ўзи улуғ бир тоғдан иборатдир. Навоийнинг ҳар бир дostonи катта бир роман, эпопеядир. Ёлғиз «Фарҳод ва Ширин» дostonининг ўзигина Пушкиннинг «Евгений Онегин»ига уч баробар келади. Алишернинг шеърларини ўз ичига олган «Чор девон» 47 минг мисрадан иборатдир. Бадиий ижоднинг мислсиз намуналарини тўплаган «Хамса» китоби 60 минг мисрага яқин шеърни ўз ичига олади. Навоийнинг 6 минг байтдан ортиқ форсча ғазаллари бор.

10

Шеър ва тафаккурнинг буюк соҳибқирони бўлган Алишер Навоий ўзида туғилган ҳар бир фикрни шеър билан ифода қилар эди:

Кўнглумда не маъно бўлса эрди пайдо,
Тил айлар эди назм либосида адо.

20 У Толмас Алишер фикрнинг мислсиз заҳматкаши эди. У «Хамса» ни ёзиш учун кетган вақтини олти ойгина ҳисоблайди. Ҳар бир байти қуйма бир ҳайкалдан иборат бўлган бу олмиш минг мисралик улкан китобни шунча қисқа муддат ичида ёзиб тугатмоқ учун чинакамига доҳий бўлмак лозимдир. Шунинг учун ҳам у, «Шоҳнома» нинг улуғ яратувчиси Абулқосим Фирдавсийга қойил қолгани, уни тафаккур хазинасининг кони деб атагани ҳолда, Фирдавсий ўттиз йилда ёзган асарни ўттиз ойда тамом қила олар эдим дейди:

30

Деди ўз тили бирла ул кони ганж:
«Ки, си сол бурдам ба «Шоҳнома» ранж».

Ани дерга бўлса қачон рағбатим,
Эрур онча ҳақ лутфидин қувватим.

Ки ҳар неча нутқ ўлса қоҳил сарой,
Битиргаймен ўттуз йилин, ўттуз ой.

Агар хосса маъни гар илҳом эрур
Анинг кунда юз байти ҳалвом эрур.

40

«Муҳокаматул-луғатайн» номли машҳур илмий асарида Алишер ўзининг йигитлик вақтида эллиқ минг байт шеърни ёд билгани ва шунинг ҳаммасини ўлчаб, текшириб чиққанини ёзади. Бу ерда буюк ҳофиза эгаси бўлган Навоий бизнинг кўз ўнгимизда ўзининг бутун яратганларини

22

хотирада сақлаган машҳур ўзбек шоирларини эслатади. Бунинг устига араб ва форс тилларида Навоий билмаган ва текширмаган шеър, илм, тарих китоби йўқдир. Навоий ўзининг «Унсия»сида ўз замонининг энг катта ва машҳур кутубхонасини юзага келтирган эди. Шоирга асрдош бўлган фан ва санъат аҳллари шу кутубхонадан фойдаланар эдилар. «Муҳокаматул-луғатайн» да Навоий, қирқ йилга яқин муддат ичида Хуросон мамлакатининг билимдонлари ва шоирлари томонидан ёзилган асарларнинг бирини ҳам қолдирмасдан кўздан кечириб борганини ёзади. 10 Хуросоннинг бутун билимдонлари, шоирлари шеър ва тафаккур соҳибқирони бўлган Навоийни катта бир устоз сифатида танир ва нимаикн ёзмасинлар, Алишер Навоий тасдигидан ўтказар эдилар. Буюк қомус бўлган Алишер уларнинг ҳаммасини ўқиб чиқар, танқид қилар ва йўл кўрсатар эди. Алишер Навоий Хуросоннинг фақат адабий ҳаётидагина эмас, балки бутун маданий ҳаётида якка ва ягона бир сиймо эди.

Хуросонда юз берган бутун илмий ва адабий жанжаллар бизнинг Алишеримиз ҳузурида ҳал қилинар ва ҳаракатли мубаҳосакорларнинг ҳар икки томони ҳам устоз 20 Алишер ҳузуридан қанотланиб чиқиб кетар эдилар. Навоий фикрлари фан ва санъат аҳлларининг ҳаммаси учун ҳам баб-баробар обрўли эди.

Навоийнинг ўз қўли билан ёзилган илмий ва тарихий асарлар эса ўз асрининг энг катта ютуқлари саналар ва даврнинг энг илғор фикрларини ўзида ташир эди.

* *
*

Навоий ўзбек тили учун кураш байроғини юқори 30 кўтарган шоирдир. Алишергача ўзбек ва умуман туркий халқларнинг адабиёти Эрон адабиётининг зўр таъсири остида яшар эди.

Шоирларнинг ҳаммаси деярли форс тилида ёзар эдилар. Бу ҳол бузилмас бир анъана ҳолига келиб қолган эди. Ўзбек тилида ёзиш айб саналар ва ўзбек тилида ёзилган асарларни сарой аристократияси шеър деб қабул қилмас эди. Жаҳоннинг энг гўзал маданият марказидан бири бўлган Ҳиротда, Самарқанд ва Бухорода форс тили ўзбек тили устидан ҳокимлик қилар эди. 40 Форс тили давлат тили, ўзбек тили саҳро, қишлоқ тили, қора

халқ тили деб саналар эди. Кенг халқ оммаси учун бирдан-бир бадий озиқ бўлиб халқнинг ўзи томонидан яратилган эртак ва дostonлар қолган эдилар.

Шунинг учун ҳам тарих бизнинг буюк Алишеримизга жуда катта бир вазифа юклаган эди. Бу ўз халқининг тили учун кураш вазифаси эди. Навоий шундай бир шароитда ўзининг машҳур китоби «Муҳокаматул-луғатайн»ни ёзиб ўша вақтда ҳали турк тили деб аталиб юрган қадим ўзбек тилининг бирмунча жиҳатдан форс тилидан бой ва рангдор эканини исбот қилди ва ўзбек тилида бўлган адабиётнинг юксалишини бошлаб юборди.

Навоий форс тили билан ўзбек тилини солиштирар экан, фақат ўзбек адиб ва шоирларининг ёзганларига асосланмади. Навоий форс тили билан ўзбек халқининг жонли тилини солиштирди. Навоий ўзининг «Муҳокаматул-луғатайн» китобида келтирган мисоллар бугун ҳам ўзбек жонли тилида кўпчилик эътибори билан ҳаётдирлар. Навоий ёзувчи, шоирларни ўзбекча ёзишга чақирди.

Бу миллий мустақиллик фикрининг уйғонишини кўрсатар эди. «Муҳокаматул-луғатайн»да Навоий турк халқларининг бой адабиёт эпоси бўлганлигини айтади. Бу бизга XI асрда «Девону луғатит турк» соҳиби машҳур Маҳмуд Кошғарийнинг турклар исломни қабул қилгандан сўнг ҳам ҳали форс тилининг таъсирига қўмилмаган оғзаки ва ёзма адабиётга эга эдилар, деган тасдиқни эслатади ва сўнгра ўзбек тилининг ишлатилмасдан қолганини ва йўқ бўлур даражага келганини айтади. «Ҳар тақдир билан бўлса-да, аслинда турк тилини форси тилидан адабиёти кенг ва тўла бўлатуриб янада турк тили ишлатилмасдан ташланибди; балки йўқ бўлур даражасига борибди». Бу ҳолга куйинган Навоий ўзбек тилининг гўзал фазилатларини ишончли мисоллар билан бирма-бир баён қилишга киришади.

Навоийнинг даъволари миллий бир ғурурдан иборат бўлмасдан, балки илмий ва принципаал асосларга суянар эди. Яъни Навоийнинг бу даъволари эронликларга душманлик натижасида келиб чиққан даъволар бўлмасдан, балки тарихий тараққиёт томонидан кишилиқнинг илғор намояндалари олдига ҳал қилиш учун қўйилган масала эди. Навоий форс шоирларининг ҳаммасини яхши билар эди. Адабиётнинг энг катта сиймоларидан бўлган Жомий бизнинг Алишеримизга замондош ва жуда яқин дўст эди. Бу икки буюк шоир ўртасида ажралмас ижодий

дўстлик ва ҳамкорлик юзага келган ва Жомийнинг газалларини ҳаммадан аввал Навоий ўқир ва Жомий Алишернинг танбеҳларига қойил қолар эди.

Форс тилида Фоний тахаллуси билан жуда гўзал газаллар, қасида ва рубойлар ёзган Алишер кўз олдида ўз она тилида бўлган адабиётга ташна бўлган буюк бир халқни кўрди. Навоий бу халқни идрок соҳиби ва хуштаъб деб билар эди. У ўзининг бутун ижодини шу халққа қараб бурди. Навоий «Лайли ва Мажнун» достонининг сўнггида ўз программасини шундай ифода килган эди: 10

Ман туркча бошлабон ривоят,
Қилдим бу фасонани ҳикоят.

Ким шуҳрати чун жаҳонга тўлғай,
Турк элига доғи баҳра бўлғай.

— Невчунки бугун жаҳонда атрск
Кўптур, хуштаъбу софи идрок.

Навоий ўз асарларининг деярли ҳаммасини ўзбек тилида ёзди. «Муҳокаматул-луғатайн»да бу ҳаракатнинг қувватли назариясини берган Навоий, кишилиқ бадий тараққиётининг хазинасига ўлмас намуналар бўлиб кирган асарлари билан ўзбек тилида зўр эпик асарлар яратиш мумкин эканлигини жуда гўзал исбот қилиб берди. 20

Навоий даври ўзбек адабиёти тарихининг энг юксак давридир. Ўзбек адабий тили ана шу Навоий давридагина юзага келди, ишланди, зўр адабий бир тил ҳолида камолга етди ва классик адабий тил бўлиб қолди. Бунинг қуёши, албатта, Навоий эди.

Навоий асарларида ўзбек тилининг бутун бойлиги акс этган. Навоий ўлгандан сўнг ҳам унинг ижодий саловати ўз ўрнини, бошқага алиштирмади ва шунинг учун ҳам шу ўтган беш аср давомида илм дунёси Навоий яратиб қолдирган буюк ижодий хазинани ўрганишдан сира тўхтамагандир. Навоий асарлари юзасидан тузилган Фазлиллохон луғати, туркча «Абушқа» луғати, эронча Мирзамаҳдихон луғати, Ризоқулихон луғати, Фатх Алихон луғати ва бошқа юзларча луғатлар шуни кўрсатадилар. Навоийга бўлган қизиқиш фақат Урта Осиёда, Эрон, Туркия ва Ҳиндистондагина бўлмасдан, балки жаҳоннинг бутун маданий халқларида тобора кучайиб борган. Навоийнинг асарлари Европа тилларига таржима қилинганлар. Навоий Европа шарқшунослари ўртасида 40

жуда узоқ вақтгача адабий мубоҳаса мавзуи бўлиб турган.

Ўз тил хазинасининг бой ва кенглиги эътибори билан Навоий Шекспир, Пушкин ва Фирдавсийлар қаторида турадики, унинг асарларига луғат ёзганларнинг ҳеч бири бу хазинанинг ниҳоятига ета олмаганлар.

10 Хуллас, Алишер Навоий ўзбек адабий тилининг яратувчиси, ўзбек адабиётининг улуғ бобоси бўлиб қолди. Навоий бу жиҳатдан бизга рус адабий тилининг яратувчиси, рус адабиётининг қуёши Александр Сергеевич Пушкинни эслатиб туради.

* * *

*

20 Навоий асарлари ўз халқи учун фидо бўлиш, ўз ватанини севиш, унинг душманларини тор-мор қилиш идеялари билан тўлгандир. Унинг қаҳрамонлари ўз халқининг тинч ижодий турмуши учун ватанга босиб келаётган босқинчи ёвларга қарши курашга чиқадилар. Навоий ўз асарлари билан кўпларча насларни худди ана шу руҳда тарбиялаб келди. Алишер Навоий «Маҳбубул-қулуб»да душманларга раҳмсиз бўлиш кераклиги, ёмонларга лутфу карам қилишнинг яхшиларга зарар етказажаги, мушукларга рия қилишнинг кабутарларга офат келтиражаги, шағол томонини олишлик товуқлар тухумини қурутажаги ҳақида жуда ҳикматли сўзлар ёзиб қолдиргандир:

«Ямонларга лутфу карам, яхшиларга мужиби зарар ва алам. Мушукка рият — кабутарга офатдур. Шағол жонибин тутмоқ — товук тухмин қурутмоқдур».

30 Навоий ўзининг бу ҳикматлари билан бизнинг қаторимизга ўткир бир жангчи, ҳароратли бир ватанпарвар ва оташин дўст бўлиб қўшилади.

Навоий шоир, олим, тарихчи, танқидчи, тилчи, адабиёт назариётчиси, сиёсий арбоб, музикант, композитор ва хаттот эди. Навоий бутун бир даврнинг кўпларча буюк сиймоларига тегишли бўлган оғир тарихий юкни ўзининг азамат елкаларида якка ва ягона бўлиб кўтариб ўтган ва манзилга етказган эди ва бутун ўша даврдан беш юз йил сўнг ҳам ўз ўрнини ҳеч кимга бермагани ҳолда, ўша баландликда туриб, жаҳон маданиятини яратишда актив қатнашган ўзбек халқининг улуғ фарзанди сифатида биз билан дўстлашади.

НАВОИЙ ВА ЗАМОНАМИЗ

Ўзбек адабиётининг бутун тарихи Алишер Навоий номи билан боғланган. XV асрда яшаган шоир Навоий XV аср билан XX аср ўртасида бизнинг адабиётимизнинг энг марказий сиймоси бўлиб қолди.

«Ўзбекистон халқи бир замонлар дунёнинг илғор халқларидан эди. У буюк қўшни халқлар ва маданиятларнинг таъсирлари қўшилган бой маданиятга эга эди. У юнон ва хитой, ҳинд ва эроннинг қадим маданиятлари билан ўртоқ ҳаёт кечирган эди. У бирлашган жаҳон маданиятини яратишда тенг ҳуқуқ билан иштирок қилган эди» («Правда», 1937 йил 26 май).

Партияимизнинг марказий органи «Правда» шундай ёзган эди.

Ўзбек халқи жаҳон маданияти тарихида абадий сақланиб қолган жуда кўп номлар етиштирди. Аммо халқ ижодий ҳаётига муносиб бўлган Навоий исмини қайта-қайта, тез-тез ёдлаб туради.

Алишер Навоий биз учун тарихий аҳамиятгагина эмас, балки кундалик актуал аҳамиятга ҳам эгадир. У бутун 500 йил давомида одамларнинг қалбини ҳаяжонга солиб, халқ билан яшашда давом қилмоқдадир. 20
Ҳатто, бизнинг давримизда, социализм даврида ҳам Навоий ижодида уни ҳозирги замон ва совет халқи билан боғлайдиган хислатлар жуда кўпдир.

АДАБИЁТИМИЗНИНГ БУЮК АСОС ҚУРУВЧИСИ

Алишер Навоий ҳақида сўз борганда, энг аввал бизнинг кўз ўнгимизда, жуда мураккаб тарихий бир шароитда ўз халқининг адабий тилига асос солган ва у

халқ адабиётининг бобоси бўлиб қолган оташин бир курашчининг буюк сиймоси гавдаланади.

Алишер Навоий бизнинг адабий тилимизга асос солган киши ва адабиётимизнинг бобосидир. Лекин узоқ ўтмишга назар ташламасдан туриб, бу гапнинг чин маъносини англаб бўлмайди.

Бизнинг тупроғимиз жуда кўп халқларни, зўр тарихий ўзгаришларни бошидан кечирган мамлакат. У узоқ замон чет эл босқинчилари ва қўшни ҳукмдорларнинг тахти риёсати остида яшашга мажбур бўлган.

VII—VIII асрларда Урта Осиёни босиб олган араб босқинчилари бу ерда сунъий равишда ўз маданиятларини — исломни сингдирдилар. Уларгача бу ернинг ўзида етишган маданият, ёзув унуттирилди. То X асргача бизнинг мамлакатимизда «қуръон тили» бўлган араб тили бирдан-бир ҳоким адабий тил эди. Шунинг учун бизнинг мамлакатимизда етишган энг зўр олимлар ўзларининг илмий ва адабий асарларини араб тилида ёзишга мажбур бўлган эдилар. Математиканинг энг зўр қадим асарларидан бўлган ал-Хоразмийнинг асари («Логарифма») араб тилида ёзилган эди. Медицинанинг энг қадим ва зўр ҳайкали бўлган ва то XVII асргача бутун Европада ўз аҳамиятини тўла сақлаб келган бухоролик олим Абу Али ибн Синонинг «Алқонун»и араб тилида ёзилган эди.

Халифотнинг заифлашуви ва унинг қўлидан бир қанча князликларнинг чиқиб кетиши X асрда биринчи планга форс тилини келтириб чиқарди ва бу тил жуда узоқ вақтгача Урта Осиёда ҳоким адабий тил бўлиб қолди. Кўп династиялар (салжуқийлар, қорахонийлар, хоразмшоҳлар)нинг туркий династиялар бўлишига қарамай, форс тили ҳоким тил эди.

Форс тилини билмаган кишилар пастки табақа кишиси ҳисобланар эдилар. Шунинг учун мамлакатнинг адабий ҳаётида иштирок қилмоқчи бўлган кишилар форс тилини билишга ва форсча ёзишга мажбур эдилар. XII асрда етишган буюк Озарбайжон шоири Низомийнинг форс тилида ёзишга мажбур этилганлигини биз ҳозир яхши биламиз.

Мактабда болалар ўз она тилларини ташлаб, форс тилида ўқишга мажбур эдилар. Сарой доираларида эса янги дунёга келган бола она алласини форс тилида эши-

тар эди. Эронлик мураббий ва муаллимлар болаларни эрон маданияти руҳида тарбия қилар эдилар.

Шунинг учун ҳам бизнинг Алишеримиз ҳали тили чиқар-чиқмас форсча ўрганди. Ўзбек халқининг бўлажак буюк шоирининг, ҳали тўрт яшар чоғида, энг биринчи марта ўрганган икки йўл шеъри форсча эди.

Мамлакат тил масаласида иккига бўлинган эди. Форс тили ҳукумат, сарой тили эди. Форс тили аристократия, ҳоким синфларнинг тили бўлиб қолган эди. Мамлакатнинг кўпчилиги халқи, деҳқонлар оммаси, шаҳар аҳолиси ўзбек тилида ва бошқа турли туркий шеваларда сўзлашардилар.

Алишер Навоийнинг буюк хизмати шундаки, у ўз диққатини энг аввало ана шу халқ оммасига қаратди. У «Лайли ва Мажнун» дostonида «Бугун дунёда идрок соҳиби ва зўр завқи бўлган турклар кўпдир», деб ёзди. Буюк шоир ўз адабий фаолиятининг биринчи даврларидан бошлаб ўзбек тилида ёза бошлади. Навоийнинг буюк замондоши ва дўстларидан бўлган Заҳриддин Бобирнинг гапига қараганда, Навоий асарларининг тили ўша вақтдаги Андижон тилига тўғри келар эди.

Бобир Андижон шеvasини ўша вақтдаги адабий тилининг жонли базаси деб ҳисоблар экан, Навоийнинг Ҳиротда гуллаган ижоди шу тил билан ёзилганини айтади. Бобирча, Андижонда «элнинг лафзи қалам билан ростдур. Ани учунким, Мир Алишер Навоийнинг мусаннафоти бовужудким Ҳирийда нашъу-намо топибтур, бу тил биладур» («Бобирнома»).

Навоий даври ўзбек халқининг ўтмиш тарихидаги маданий юксалишида энг баланд чўққини ташкил қиладди. Навоийнинг «Хамса»си ва «Чор девон»и ўзбек халқининг зўр бир халқ ҳолида уюшиб улгурганини, у ўзига араб ва форс тиллари билан рақобат қила оладиган даражада адабий тил яратганини нишонлади. Навоийнинг асарлари ўзбек тилини шундай баланд поғонага кўтардики, энди уни ҳеч ким камсита олмас эди. Буюк шоир Абдураҳмон Жомий Навоий ўзбек тилида шунчалик буюк ва гўзал асарлар яратиб бўлганлиги ҳақида ҳайрат билан ёзди. Бобир, ҳеч ким Навоий қадар яхши ва кўп ёзмаган, деб ёзган эди.

Навоий ўзининг машҳур «Муҳокаматул-луғатайн» китобини ёзиб, барча шоирларни ўз она тилларида, ўз халқи учун адабиёт яратишга чақирди ва ўзбек тилининг

бойликларини назарий жиҳатдан асослади. Ортиқ ўзбек тилида адабий асар яратиб бўлмаслиги ҳақидаги афсона йўққа чиқарилган, бунинг исботи бўлиб ҳеч ким томонидан ва ҳеч қачон рад қилиниши мумкин бўлмаган Навоий асарлари турар эди. Бутун туркий халқларнинг шоирлари буюк адабий саркарда орқасидан эргаша бошладилар. Бизнинг адабиётимиз тарихида тамом янги давр бошланган эди.

10 Ўзбек тили ва умуман туркий тиллар учун кураш осмондан тушган нарса эмас. Бу XI асрда бошланган эди. Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» (XI аср) достони, Хоразмийнинг «Муҳаббатнома»си (XIV аср), Лутфий, Саккокий ва Атоийларнинг (XV аср) шеърлари бизга ўзбек тили учун курашнинг тарихий томирларидан хабар берадилар. Лекин булар ўзбек тилини ҳоким бир адабий тил ҳолига кўтара олмаган эдилар. Буларнинг зўр тарихий давоми бўлиб буюк Алишер Навоий юзага чиқди ва бу курашни охирига етказди.

20 Навоийни биздан 500 йил ажратади. У эса бизга бутун бир 500 йилнинг ғолибона яқуни билан келган эди. Навоий бизнинг адабиётимизнинг асосини солувчи ва адабиётимизнинг бобоси деганда ана шу 500 йиллик курашнинг натижасини ўзида акс эттирган буюк сиймони тушунмоғимиз лозим.

НАВОИЙ ВА ХАЛҚ

30 Навоий темурийларнинг энг сўнги даврида яшади. Бу мамлакатда сиёсий тушкунлик даври эди. Темурийлар қўл остида бўлган давлатларда ва айниқса уларнинг энг катта давлати ҳисобланган Хуросонда ўзаро қонли урушлар давом қилмоқда ва мамлакат кундан-кун майда-майда князликларга бўлинмоқда эди. Марказлашган зўр бир давлатнинг сақланиб қолиш асослари ҳар кун емирилмоқда эдилар. Мамлакат иқтисодий жиҳатдан заифлашган, Ҳусайн Бойқаро давлати жуда қашшоқланиб қолган эди.

Илғор фикрларнинг ўрнини қора реакция ишғол қилмоқда ва темурийларнинг ўзидан чиққан зўр олим — астроном Улуғбек 1449 йилда динсизликда айбланиб ўлдирилган эди.

40 Навоий шундай бир даврда ҳам зўр шоир, ҳам зийрак давлат арбоби бўлиб етишди. У ўз даврининг энг зўр маорифпарвар кишиси эди. Ҳусайн Бойқаро уни сарой-

га олиб кирди. У фақат шоиргина бўлиб қолмасдан, балки бевосита халқ иши, давлат ишлари билан шуғуллана бошлади.

Ўз асарларида доимо энг олижаноб фикрларни куйлаб келган шоир саройга киргандан сўнг ҳам ўз қарашларига содиқ қолди. Халқнинг назарида Навоий, мамлакатнинг энг обрўли ва таъсирли кишиси бўлиб танилган эди. Бунда биз Навоийнинг ҳаётида жуда катта роль ўйнаган бир тарихий ҳодисани назарда тутамиз.

1470 йилда Ҳиротда Ҳусайн Бойқаронинг оғир солиқ 10 сиёсати ва очкўз чиновникларнинг зулмига қарши деҳқонлар қўзғолони кўтарилди. Шундай зўр сиёсий буҳрон вақтида Ҳусайн Бойқаро учун халқ билан гаплаша оладиган ва уни тинчлантира оладиган киши керак эди. Ҳусайн Бойқаро бутун сарой доирасида Навоийдан бошқа кишини топа олмади.

Бу Навоийнинг халқ билан энг катта учрашиши эди. Лекин бу учрашишнинг натижаси сарой доирасидагиларнинг кутганларидек бўлиб чиқмади. Негаки, Навоий халқни тинчланишга чақирибгина қолмасдан, қўзғолончиларнинг талабларини ҳам тўғри деб топди ва бир қанча чиновникларнинг жазога тортилишларига сабаб бўлди. 20

Ҳам саройга, ҳам халққа яқин бўлиш Навоийнинг одамни танишида ва даврни англашида ҳал қилувчи роль ўйнади.

У таниган халқ — гадой, қашшоқ ва нодон эди. У таниган қозилар, амалдорлар порахўрлик қилар эдилар. У яқин бўлган сарой ҳар хил айшу ишрат ва интригалар билан тўлган, у ошна бўлган подшо хўроз уриштирар эди. 30

Шоир билан сарой ўртасида маълум зиддият, ажралиш юзага келган ва унинг энг яқин дўсти бўлиб кўринган Ҳусайн Бойқаро Алишер Навоий орқасидан жосус қўйган эди. Машҳур «Бадойиул-вақое» китобини ёзган Восифий Алишернинг яширин назорат остида бўлганини ёзади: «Султон Ҳусайн бир кишини навкарлик тариқасида Алишер Навоий хизматида бўлиш учун тайин қилиб эди. Ҳар нарсаким мажлисда ўтса, туморга [ўралган қоғозга] қайд қилиб, ҳар кунги ёзилганларни подшо мутолаасига етиштирарди. Ул воқеанавис [жосус] шундай қилар эдиким, унинг бу ишидан ҳеч кимнинг хабари йўқ эди. Фақат Алишер ўзининг сезгирлик ва фаросат қуввати билан бу сирни пайқаган эди». 40

Навойй бўлса мавжуд ижтимоий тузумдан норози бўлиб, аста-секин уни танқид қилишга киришди. У золим подшолар, рийкор шайхлар, порахўр муфтилар, золим амалдорлар ва ҳоказо ҳақида сўзлай бошлади. У жамиятдаги бутун ижтимоий гуруҳларни кўздан кечирди. Ўз замонасининг энг танилган ҳикматдор киши-си сифатида, подшодан гадогача — бутун жамиятнинг муаллими сифатида фикр юргизди. Унинг бу фикрлари чуқур ахлоқий мазмунга эга эдилар. Буюк мутафаккирнинг фикрича, унинг бу фикрлари ўз тегишли кишиларига бориб тегмаги, уларга ақл киргизмаги ва тўғри йўлга солмоғи лозим эди.

10

У золим подшолар ҳақида ёзди:

«Мулк бузуғлугидин замирига жамият ва улус паршонлигининг хотирига амнийят. Ободлар анинг зулмининг вайрона, кабутар тоқчалари бойқушга ошиёна».

У вазирлар ҳақида:

«Бу золимлар мулкни барбод бергувчилардур ва мулк аҳли йиғиштирғонларни йитиргувчилардур... Булар, жумласи чиёнлар, халойиққа еткурур зиёнлар», — деб ёзди.

20

У муфтилар ҳақида:

«Бир сабат узум учун бир боғни куйдурмакдин ғами йўқ ва бир ботмон буғдой учун бир хирмонни совурмоқдин алами йўқ», — деб ёзди.

У одамларнинг хислатлари: бахилик, саховат, ҳиммат, карам, мурувват, ҳаё ва вафо ҳақида фикр юргизди. У карам ҳақида бундай деб ёзди:

«Карам бир жафокашнинг шиддати юкин кўтармакдур ва ани ул суубатидин ўткармакдур. Бировнинг меҳнати хори ҳамлин қабул қилмоқ...

30

Бу даврда карам сабзаси тарафуруш дўконидин ўзга ерда топилмас...».

Навойй ўзи яшаб турган жамиятда одамнинг, одамгарчиликнинг энг яхши хислатлари поймол бўлганини кўрди. Унга яқин бўлган жамият ва ҳоким синф одамлари ичида саховат, ҳаё, вафо, ҳиммат ва мурувват йўқ эди.

У ёзди:

«Ҳар кимгаки, бир хизмат қилдинг, ўн шиддатга муҳайё турмоқ керак ва ҳар кишига юз мулоиймат кўргуздуңг, минг ғилзат ва кудуратга сало урмоқ керак.

40

Аниким, бир дуо қилдинг, кўп қарғиш билан қутулмоқ йўқтур. Бировгаким бир мадҳ дединг, ўн зам била халос бўлмоқ йўқтур. Бир соғар май бергандин қадаҳ-

32

қадақ хуноб ютмоқ керак ва бир қадақ нўш ичиргиндин аёқ-аёқ захрға ўзни омода [тайёр] тутмоқ керак...

Ҳар вафоға юз жафо тортмасанг, гуноҳкорсен ва ҳар меҳру муҳаббатға минг дарду меҳнат қабул қилмасанг табаҳ рўзгорсен... жонингни дўстлуғларида бермасанг. душмани жонинг эрурлар, хотирлари учун ноҳақ қонға рози бўлмасанг, қонингга тонуғлуқ берурлар... Бошлариға гул сочсанг, алардин юзунга тикан сончилур, агар ул гул сочмоғни бас қилсанг, бағрингга чўкур тикилур».

Шунинг учун буюк ҳикматдор ўзи яшаб турган жамиятдан норози ва ундаги бу аҳволга қарши қаттиқ фиғон кўтаришга мажбур бўлган эди: 10

«Давр бевафолари жавридин дод ва даҳр беҳаёлари зулмидин фиғону фарёд. То олам биносидур, бу ўтға ҳеч киши менча ўртанмайдур, то бевафолиғ ибтидосидур бу ёлинға [чақмоқ] ҳеч ким мендек чурканмайдур. Замон аҳли бевафолиғидин кўксамга туганлар [ўқлар] ва даврон хайли беҳаёлиғидин бағримда тиканлар [яролар]».

У ўз давридаги бутун жамият табақаларини кўздан кечирар экан, жамият ичидаги энг соғлом кучни ахтарар эди. Доҳийлик ва доноликнинг бутун маъноси ана шу энг фойдали ва энг прогрессив кучни топа билишда қолган эди. Буюк ёзувчи бунини тўғри топа билди. У «Маҳбубул-қулуб»ни ёзар экан, унинг кўз олдига 1470 йил қўзғолонида кўрган деҳқонлар келиб олдилар. Буюк шоир, ҳозирги жамиятни тебратиб, унинг асосини ташкил қилиб турган бирдан-бир фойдали куч деҳқонлар эканини ёзди: 20

«Деҳқонки дона сочар, ерни ёрмоқ била ризқ йўлин очар... Олам маъмурлиғи алардин, алам аҳли масрурлиғи алардин. Ҳар қаён қилсалар ҳаракот, элга ҳам қут еткурур, ҳам баракот. 30

Деҳқонки тузлук била дона сочар, ҳақ бирига етти юз эшигин очар.

Сочқон дона кўкаргунча, ўриб хирмон қилиб маҳсулин кўтаргунча; қурту қуш андин баҳраманд ва дашт ваҳши анинг била хурсанд. Мўрлар уйи андин обод, гўрлар [кулон] хотири анинг била шод. Кабутарларға андин маслиқ, тўрғайларға андин нишотға ҳамдастлиқ.

Уроқчиға андин рўзий, бошоқчининг ёруб андин кўзи. 40
Барзагарға андин ком ҳосил, пуштакашға андин мурод восил. Гадо андин тўқ, кадхудо тўқлуғи ҳам андин — ўқ. Мусофирға андин таом, мужовирға ком. Итмакчи танури

андин қизиқ, аллоф бозори андин иссиқ. Фуқаро ризқи андин вофий [тўла], ғурабо қути андин қофий. Зоҳидға андин ҳузури тоат, обидға андин лофи қаноат. Сойил харитасида андин муҳайё ақтон, шоҳ хизонасида андин баҳру кон матон.

Деҳқоннинг бир дона сочарида бу ҳолдур, ўзга ишлари таърифи маҳолдир».

- 10 Деҳқонлар ва уларнинг меҳнатига нисбатан берилган бунчалик ҳаяжонли баҳо бизнинг буюк шоиримизнинг халққа қанчалик яқин бўлгани ва уни қанчалик севганини кўрсатади.

Навойи шу билан баробар давлат аппарати ҳақида ҳам фикр юргизади. У 1487 йилда Астробод сурғунидан туриб, Ҳусайн Бойқарога ёзган хатида давлат тузумини танқид қилади. У мамлакатда зўр бюрократик аппарат юзгага келганини, унинг халқ манфаатларидан узоқ эканини, сарой доирасининг айш-ишрат ва бузуқчиликка берилганини ёзган эди. У давлат идорасини халққа яқинлаштиришни талаб қилган эди.

- 20 Навойининг симпатияси халқ томонида эди. Унинг фикрига кўра, одамзод шоир кўриб турган жамиятдан кўра тузукроқ бир шароитда яшашга ҳақли ва лойиқдир. Халқ тинч бўлсин, ҳар қандай хавф-хатардан озод бўлсин, — бу Навойининг энг муқаддас тилаги эди. У «Ҳайратул-аброр»да ёзди:

Одамий эрсанг, демагил одами,
Оники йўқ халқ ғамидин ғами.

- 30 Навойи, халқни севмоқ одамнинг энг яхши фазилатидир, дейди. Чунки халққа яхшилик қилган киши энг аввало ўзига яхшилик қилган бўлади. Халққа ёмонлик қилган киши, энг аввало ўзига жабр қилади, дейди. У «Ҳайратул-аброр» да халқни осмонга ўхшатади, осмонга тош отган кишининг тоши қайтиб келиб унинг ўз бошига тегади ва уни қонатади, дейди. Шунинг учун ўзингга раво кўрмаган нарсангни халққа ҳам асло раво кўрмагин, дейди.

Неким ўз қошингда эрур нораво,
Улусқа ани кўрма асло раво.

- 40 Совет адабиётининг улуғ устози Максим Горький улуғ ёзувчилар ҳақида шундай деб ёзган эди:
«Утмишнинг ҳар бир улуғ санъаткорини икки планда: ўз даврининг фарзанди сифатида ва инсониятни озод

қилиш учун бораётган бутун дунё тарихий курашининг иштирокчиси сифатида баҳолаш лозимдир».

Дарҳақиқат, Навоий ўз даврининг фарзанди эди. Айни замонда, у зўр доно олим ва санъаткор сифатида ўз даврининг чўққисига кўтарилган, мамлакат ва халқ ортиқ бу аҳволда қолиши мумкин эмаслигини тушунган, халқ ва мамлакат учун куюна бошлаган ва бу аҳволдан қандай қилиб қутулиш муаммоси уни чулғаб олган эди.

АДОЛАТ ТЕМАСИ

Адолат темаси умр бўйи буюк мутафаккирнинг ҳам-роҳи бўлган эди. Зўр доно кишининг фикрига кўра, халқ тинч ва осойиш яшамоғи учун, мамлакатнинг бузғунликдан, вайронликдан қутулмоғи ва ҳар хил бемаъни уруш ва жанжаллардан халос бўлмоғи учун дунёда адолат ҳукмронлиги юзага келмоғи лозим эди. 10

Навоийнинг фикрига кўра, мамлакатда адолатсизлик ҳукмронлик қилар эди. Бу адолатсизликнинг юзага келишида эса халқнинг иштироки йўқ. Халқ адолатсизликни ёмон кўради, лекин бундан ёлғиз халқ азоб чекади ва мамлакат хароб бўлади. Навоий мамлакатда адолатсизликнинг юзага келишида ҳоким табақани айблар эди. 20

Навоийнинг фикрига кўра, мамлакатни илмдан, ҳикматдан хабари бўлган, ақлли, доно бўлган йўлбошчи подшо идора қилмоғи ва унинг бутун шиори адолатпарастлик бўлмоғи керак эди. Унинг кўп асарлари — «Фарҳод ва Ширин», «Маҳбубул-қулуб» ва айниқса «Садди Искандарий» достонида бу проблема асосий ўринни олади.

Навоийнинг ўзи яшаган мамлакатда ҳам жуда зўр фотиҳлар ва буюк хонлар ўтганлар. Лекин у бу масалада Александр Македонскийга тўхтади. Навоий Чингизхонни, Амир Темурни жуда яхши билар эди. Булар ҳам ўз замонининг бутун дунёни титратган хонларидан эдилар. Аммо Навоий улардан кўра Александр Македонскийни афзал топди. У ўз диққатини чин тарихий Искандарга эмас, балки афсона ҳолига кирган Искандарга, унинг ўз миллий заминидан унинг фойдасига туғилган афсоналарга қаратди. 30

Навоий «Садди Искандарий» да Чингизхон гуллаб ётган Хоразмни ер билан яқсон қилган эди ва ундаги одамларнинг тухумини қуритган эди, деб ёзади. «Ҳайратул-аброр» да бўлса, Амир Темур чет ўлкаларни босиб олар экан, айниқса, Ҳиндистонда одамларнинг қонидан 40

дарё оқизган эди, деди. Шунингдек, хоразмшоҳ халқпарвар подшо эмас эди, дейди.

Навоий Чингизхон, Хоразмшоҳ ва Амир Темури тўғри баҳолайди. Шундай қилиб, буюк шоир ўз ватани тупроғида мамлакат учун яхши йўлбошчининг образи бўла оларли тарихий бир шахсни топа олмайди. У бошқа ўлкаларга, уларнинг тарихига мурожаат қилади. Эски Шарқ афсоналари асосида «Фарҳод ва Ширин» достонида Арманистонни адолат билан идора қилувчи, халққа тинч ва осойишта яшаш имкониятини туғдиргувчи ва ўз мамлакатини обод қилиш билан машғул бўлувчи малика Маҳинбону образини яратади. У Юнонистоннинг афсонавий сифатларга кўмилган қаҳрамони Искандарнинг образини яратади: Искандар жаҳоннинг энг доно одами, билимда эса жаҳоннинг ягона кишиси эди. Александр Македонский замонида ўтган зўр файласуф Аристотель (Арасту) унинг бутун ишларида, халқлар, ўлкалар ва давлатлар билан муносабатида доимий йўлдош ва ҳамроҳидир. Искандарга Аристотель ва сўнгроқ Суқрот ҳикмат ва адолат ўргатади. Унинг барча ишларининг асосида ақл ётади. «Садди Искандарий» достонининг бутун моҳияти шундан иборатдир.

Йўлбошчи билан халқ ўртасида бирлик юзага келади. Навоийнинг образли тили билан айтганда, Искандар атрофига халқ, қуёш атрофида юлдуз тўплангандай, тўпланади. Навоийнинг Искандарда кўрган энг зўр хислати халққа яқинликдир. Искандар ўзини энг оддий одамларга тенг кўради, халқ ундан қўрқмайди ва унинг тахтидан ваҳимага келмайди. Шунинг учун Искандар халқни бирлаштиради ва адолат урушларига олиб боради.

Навоий, адолат билан иш кўрган шоҳ мамлакатни обод қилади, дейди:

Шоҳки, иш адл ила бунёд этар,
Адл бузуқ мулкени обод этар.

Навоий адолатсиз ва золим шоҳни тўнғизга ва адолатпарвар подшони деҳқонга ўхшатади. У, тўнғиз ер қавлайди, деҳқон ер ҳайдайди, аммо икковининг ишидан чиқаётган натижа бир хил эмас, дейди. Унинг машҳур сатирик шеъри «Тухфатул-афкор» да адолатсиз, золим подшоларга нисбатан жуда ўткир сатрлар бор.

Навоий «Вақфия» да зулм, ситам, адолатсизлик йўқолмасдан туриб, халқ тинчимайди ва мамлакат ҳам обод бўлмайди, деб ёзган.

Халққа бўлган чексиз ва чегарасиз муҳаббат, унга охиригача содиқ бўлиш ўзбек халқининг буюк шоири Алишер Навоийни бизнинг замонамиз учун яқин ва азиз қилади. Халққа бунчалик садоқатли бўлишнинг қадр-қимматини ёлғиз бизгина, буюк социализм замонасида халқ ва одамнинг қиммати одамзод тарихида кўрилмаган даражада энг баланд кўтарилган замоннинг намоянда-ларигина баҳолай оламиз.

- 10 Навоийнинг адолат идеяси унинг замони учун ёлғиз хаёл ва буюк мутафаккирнинг таълимидан иборат ва у ўша ҳолда амалга оширилмоғи имкониятдан четда эди. Ер юзининг олтидан бирида одамзоднинг янги тарихини бошлаган, зулм ва зўрликни, эксплуатацияни, хусусий мулкчиликни йўқотиб, социализм жамияти қурган ғолиб совет халқигина ўз жамияти учун тинч, осойиш ва бахтиёр турмушнинг мустаҳкам асосларини қурди. Бутун асрлар ва уларнинг энг яхши кишиларининг умр бўйи хаёли бўлиб келган бу нарса совет халқининг адолат китобида — Совет Конституциясида ўз ифодасини топ-
- 20 гандир. Совет халқи дунёнинг энг илғор назарияси — Маркс — Энгельс — Ленин таълимоти билан қуролланган ва унинг севимли большевиклар партияси уни ҳар куни янгидан-янги ғалабалар билан коммунизмга олиб бормоқда.

МУҲАББАТ, ДЎСТЛИК

- Навоий улуғ халқ шоири эди. У Шарқ халқларининг энг қадим ҳикоя ва афсоналари асосида ўзининг гўзал дostonларини яратди. Уларга муҳаббат, киши шахсининг ҳуррияти, дўстлик, садоқат ва ботирлик ҳақидаги халқ-нинг энг гўзал истаklarини сингдирди. У яратган буюк бадий образлар галереяси — Фарҳод, Ширин, Лайли, Мажнун, Дилором, Шопур ва ҳоказолар шунинг учун ҳам одамларнинг энг яқин дўсти бўлиб қолдилар.
- 30

- Навоий муҳаббатни куйлар экан, у ўз даврининг энг илғор идеяларини ифода қилди. У одамни юксалтирувчи, олижаноблантирувчи севгини куйлаб, ўз даврининг энг ҳоким традицияларига қарши борди. У яратган образлар — Лайли ва Мажнун, Фарҳод ва Ширин — Шарқда ҳукм сурган қабилачилик, феодаллик ва диний традициялар одамнинг қадр-қимматини, киши шахсининг ҳуррия-тини поймол қилганини тушунган ва унга қарши ҳур ин-
- 40

сон байроғини баланд кўтариб исён қилган кишиларнинг образидир. Навоий ўз ота-оналарининг тор қабилачилик ва феодал-патриархал ҳаётдан норози бўлиб, одамнинг янгича яшаши ва янгича муносабати учун кудамнинг кишиларнинг образини яратди.

Навоий хотинларга янгича қараш идеясини илгари сурди. У ҳар бир ишда: ақлда, фаросатда, дунёни англашда эркак билан тенг бўлган аёлларнинг образини яратиб, исломнинг хотинлар тўғрисидаги таълимотига қарши борди. Лайли билан Ширин ҳар бир нарсада Фарҳод билан Мажнунга тенгдирлар. Улар бир маънавий савия, инсоний хусусиятларга тенг эгадирлар, севгида, вафо ва садоқатда тенгдирлар, жасорат, мардликда тенгдирлар. Ширин ҳам, Лайли ҳам Навоий қарашда том маънодаги одамлардир. Кўриниб турибдики, аёлларга бундай қараш у замонда енгилмас куч ҳисобланган ислом қарашларига тўғри келмас эди.

Навоий ислом таълимотларига қарши бориб ҳурлик ва озодлик тарафдори бўлган ботир хотинларнинг образини яратар экан, баъзан жуда зўр фикрий баландликларга кўтарилди. Унинг қаҳрамонлари тақдирни қарғайдилар ва тангридан шикоят қила бошлайдилар. Ширин ўзининг Фарҳодга ёзган хатини тангрига қаратилган қаттиқ киноя билан бошлайди.

Навоий инсон ҳуррияти ва озод севги байроғини баланд кўтарган ва ўз замондаги ҳоким анъаналарга қарши исён қилган кишиларнинг образини яратар экан, уларнинг фожиасини ҳам яхши англади. Фарҳод ҳам, Мажнун ҳам, Лайли ҳам, Ширин ҳам ўз замондан бир неча асрлар илгари дунёга келган эдилар ва феодал-патриархал тузум ҳоким бўлган жамият уларнинг бошларини замон тошига уриб синдирар эди. Навоий ўз қаҳрамонларининг ҳалок бўлиши билан буни очиқ кўрсатади ва бу революциягача бўлган бутун шарқ хотинлари ҳамда йигитларининг тақдирини акс эттиради. Беш аср давомида Навоийнинг асарларини ўқиган кия-жувонлар у яратган қаҳрамонларнинг образида ўзларининг ғамгин таржиман ҳолларини кўриб келганлар. Бу уларга ўзларининг аянч аҳволларини тушунишга ёрдам берган ва шу қуллиқдан қутилишга иштиёқ туғдира келган.

Навоий дўстлик одамзоднинг энг зўр хислатларидан деб ўйлар ва буни ўзининг ўлмас асарларида акс эттирар эди. Лайли билан Мажнун, Фарҳод билан Ширин ва

Шопур ўртасидаги романтик дўстлик шундайдир. Навоий дўстлик темасига жуда кўп қайтар эди. У «Ҳайратул-аб-рор» да дўстликнинг кучини кўрсатадиган жуда ажойиб бир ҳикоят келтирган.

10 Амир Темур Ҳиндистонни босиб олиш учун йўлга чиққан ва ўз йўлида қатл қилиб одамзоднинг тухумини қуритиб борар эди. Саҳрода Нил дарёсидай тўлиб қон оқар эди. Шу пайтда икки дўст қотилларнинг қўлига тушиб қолдилар. Қотил уларнинг биринчисини чопиб ташламоқчи бўлган эди, иккинчиси қотил болтасининг тагига ўз бошини қўйди: «Уни ўлдирма, мақсаднинг бош олмоқ бўлса, мана менинг бошимни кес!» — дейди. Қотил ҳалиги иккинчисининг бошини олмоқчи бўлганида, яна биринчиси ўз бошини қўйди: «Аввал мени ўлдир, мен ўлгунимча у тирик қолсин», — деди.

Шундай қилиб, икки дўст бир-бирлари учун жон беришга тайёр эдилар. Бу ҳол қотилни шошириб қўйди ва улар бу дўстликнинг кучи билан ўлимдан қутулдилар.

20 Навоий, одамлар ўртасидаги дўстлик уларга яшаш йўлларини осонлаштирмоғи ва мақсадга етишга ёрдам қилмоғи ва ёвни енгиллашга олиб бормоғи лозим, деб ўйлайди. Навоийнинг қарашида дўстлик қаҳрамонликнинг энг яқин йўлдошидир.

Ширин ўз дўсти Фарҳодга хат ёзиб, унинг қаҳрамонлигини мақтайди:

Вале бўлмиш жаҳон аҳлига маълум,
Ки илгинда қатиқ хоро эрур мум.

Чекарга дарду андуҳ журъатинг бор,
Бало тортарға сабру тоқатинг бор.

30 Агарчи фурқатимдин нотавонсен,
Вале ҳам эрсану ҳам паҳлавонсен.

Дўстлик ва қаҳрамонлик ҳақиқий одамлар учун зарур хусусиятдир. Дўстлар бир-бирларининг ишларини тугаллайдилар, бири бошлаб кетганини бири охирига етказди, бири яратолмаганини бири барпо қилади, бири тикламаганини бири ўрнатади.

40 Навоий одамдаги муҳаббат, садоқат, вафо, дўстлик ва ботирлик хислатларини номардлик, икки юзламалик, қўрқоқлик, нодонлик ва хушомадгўйликка қарши қўяди ва сўнгиларни қарғайди.

Шунинг учун ҳам Навоий яратган образлар бутун беш юз йил давомида кишиларнинг қалбини ҳаяжонлан-

тиришда давом қилмоқдалар. Чунки буюк шоир ўз яратган образлари билан одамларнинг юрагига энг яхши кишилик хислатларини, энг нафис сезгиларни, одамнинг қадру қимматига муҳаббат сезгисини пайвандлаб келди. Улуғ рус танқидчиси Белинскийнинг Пушкин тўғрисида айтган фикрларини Навоийга тўла татбиқ қилиш мумкин:

«Одамларда нафосат ҳисси ва инсонпарварлик сезгисини ўстириш қобилияти Пушкин поэзиясининг асл хусусиятларига киради. Бундан одамнинг одамийлик қадру қимматига бўлган чексиз ҳурматини тушуноқ керак. 10
Ўзининг насаб эътиқодларига қарамасдан, Пушкин ўз тузилишича, унга одам бўлиб кўринган ҳар кимга тўла қалб билан қўл узатишга тайёр бўлиб турган севгувчи ва ёқимли зот эди».

Бизнинг халқимиз ҳаётига Навоий образларининг қанчалик сингиб кетганини, бу образларни бизнинг халқимиз қанчалик азиз кўрганини Ўзбекистон халқ шоири Фозил Йўлдошнинг ҳаётида ўтган бир қизиқ воқеа яхши очиб беради. Хат-саводи бўлмаган Фозил шоир Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» 20
дostonларини ўқитиб эшитган. Навоийнинг дostonи шоирга жуда қаттиқ таъсир қилган, натижада у ҳам шу номда дostonлар тўқиган. Дostonнинг сюжет қурилиши ва воқеаларда бир қанча ўзгариш қилган бўлса ҳам, моҳиятига катта ўзгариш киргизмаган. Дostonнинг охирида Навоийда бўлгани каби Фарҳод ҳам, Ширин ҳам, Лайли ҳам, Мажнун ҳам ўладилар. Фозил шоир бу дostonларни тўқиб бўлгандан сўнг, Булунғур меҳнаткашлари ўртасида ўқиган ва ўқиб бўлиб, тингловчилардан «ёқдим, йўқми» деб сўраган, тингловчилар «дostonнинг ёқмади» 30
деганлар. Фозил шоир сабабини сўраган, улар Фарҳод ҳам, Ширин ҳам, Лайли ҳам, Мажнун ҳам жуда яхши одамлар экан, нега дostonингнинг охирида уларни ўлдирасан, бундай яхши одамлар ўлмаслиги ва муродмақсадига етмоғи керак», деганлар. Фозил шоир уларнинг бу танқидини қабул қилишга мажбур бўлган ва кейинги ўқишларида уларнинг ҳаммасини тирик қолдирган. Унинг дostonларининг ҳозирги вариантыда воқеа халқ истаганича тамом бўлади, яъни Фарҳод, Ширин, Лайли, Мажнунлар мурод-мақсадларига етадилар. 40

Бу халқнинг бир умрлик муқаддас хаёлидир.

МЕҲНАТНИ КУЙЛАШ

Улуғ шоир муҳаббат темаси доирасига киши шахсининг ҳуррияти, никоҳ, дўстлик, миллатлар, қабилалар ва ватанпарварлик проблемаларини жалб қилган. Бугина эмас, улуғ шоир муҳаббатни куйлаб туриб, меҳнат қаҳрамонлигини, инсон иродасининг қудратини куйлашга ўтган.

10 Навоийнинг меҳнатга муҳаббати зўр, у деҳқон меҳнати бутун жамиятга тириклик беради, дейди. Биз буни юқорида кўриб ўтган эдик. Унинг бутун асарларида зўр меҳнат мадҳияси қайнаб туради. У Чин бинокорларининг гўзал меҳнат санъатини, гўзал саройлар ва қасрларни яратган усталарнинг меҳнатини, Искандар деворини қурганларнинг азаматини, Арманистон тоғларида Фарҳод тешасининг маҳоратини куйлаган.

20 Навоийнинг энг машҳур образи Фарҳод зўр меҳнатчи инсоннинг образидир. Навоий уни ҳам ақлий меҳнат киши сифатида, ҳам жисмоний меҳнат қаҳрамони сифатида тасвир қилади. У ўзининг ақлий ҳаётида тангрига эмас, дунёнинг энг доно кишиларига мурожаат қилади. Унинг кўзига биринчи марта жаҳонни очиб кўрсатган киши юнон файласуфи Суқрот бўлади. Суқрот Фарҳодга ҳаётнинг сирлари, яшаш ва ишқнинг маъносини айтиб бергандан сўнг зўр заҳматкаш олдида ўз тарихий бурчини бажарган бўлиб ўлади. Фарҳод ўз ҳаётида унинг айтганларига риоя қилади, дунёнинг ярамас кучлари билан курашади ва яшашнинг маъносини очади.

30 Фарҳод Ширинни ахтариб Арманистонга борар экан, у ерда Ширин обод қилмоқчи бўлган ерларга сув чиқармоқчи бўлиб, канал қазиб ётган кишиларга қўшилади ва улар билан бирга Фарҳод ҳам Ширинга канал қазийди. Меҳнатнинг мўъжизаларини кўрсатади. У одамларнинг меҳнатини енгиллаштиради ва уларга руҳ беради.

Фарҳод энг оддий одамлар олдида ўзини бурчли санайди, унинг тушунчасича, ўзининг бутун қобилиятлари билан одамзодга хизмат қилмоқ унинг қарзидир. Ана шу қарзни ўташ сезгиси уни зўр баландликларга кўтаради, зўр ҳунар эгаси бўлган Фарҳод одамлар олдида ўз қарзини ўташ ҳақида шундай деди:

40

Ҳунарни асрабон неткумдур охир,
Олиб туфроққаму кеткумдур охир?!

Шу хил онг билан Фарҳоднинг канал қазишда ва тоғ қўпоришда кўрсатган қаҳрамонликлари Ширинга етади. Ширин Фарҳодни энг аввало зўр бир меҳнатчи сифатида танийди ва унга миннатдорлик билдириш учун иш бошига келади ва шунда севиб қолади.

Бизнинг халқимиз Фарҳод ва Мажнунларнинг образларини кўпинча ана шу руҳда қабул қилади. Бойсун атрофида ёзиб олинган бир халқ ҳикоясида чин шаҳзода-си Фарҳод бир қўй боқувчи чўпон қилиб тасвирланади. Фозил шоирнинг дostonларида эса Фарҳод ҳам, Мажнун ҳам бир мардикор қилиб кўрсатилган ва бутун воқеалар унинг меҳнатга бўлган алоқаси билан боғлиқдир. Булар буюк шоир яратган образларнинг бизнинг халқимизга қанчалик яқин эканини, унинг кундалик меҳнат ҳаётида бу образларнинг йўлдош ва кўмакчи бўлиб қолганини очиқ кўрсатадилар.

Айниқса, шу кечаю кундузда, буюк ўзбек халқи бутун Иттифоқимиз халқларига меҳнат қаҳрамонлигининг мўъжизаларини кўрсатиб турган бир пайтда, улуғ шоир Навоийнинг ҳаёлидагина жилва қилган манзаралар бизга яқин ва тушунарлидирлар.

Навоий асарларида сув учун кураш проблемаси, қурғоқ ерларга сув чиқариб обод қилиш проблемаси акс этган. Биз бугун унинг дostonида Арманистонда «Айнулҳаёт» каналининг битишини ва каналга сув қўйилиши пайтини титрамасдан ўқий олмаймиз. Буюк шоир каналнинг битиши ва сув қўйилиши пайтини зўр халқ байрами сифатида тасвир қилган. Канал бошига бутун халқ тўпланади, Фарҳод келади. Ширин ва Маҳинбону келадилар. Ашулачилар, карнайчи-сурнайчилар келадилар. Фарҳод каналга сув қўяди. Созандалар соз чаладилар, ўйинчилар ўйинга тушадилар, бутун халқ сув билан бирга йўлга тушади.

Қандай гўзал манзара... Буюк шоирнинг ҳаёлидан беш аср аввал ўтган ҳодиса худди бугун такрорланиб турганга ўхшайди. Навоий шунинг учун бизни ҳаяжонга солади ва биз унинг бу сатрларини ҳаяжонсиз ўқий олмаймиз.

Навоий дostonларида акс этган сув учун кураш проблемаси, айниқса, бизнинг халқимиз учун азият бўлиб кўриниб келган. Ўзбек халқи улуғ Мирзачўлни суғориш ҳақидаги орзуларини Навоий образларига солиб куйлаган, юзларча афсоналар яратган.

Мирзачўллик Ширин деган гўзал қиз вояга етгандан сўнг Фарҳод билан Хисрав унга харидор бўладилар. Мирзачўл қурғоқ, сувсиз ётар эди. Ширин улар олдига Сирдарёни бўғиб, Мирзачўлга сув чиқариш шартини қўяди. Шу шартни ким бажарса, шунга тегаман, дейди. Фарҳод кетмон билан Бекобод атрофида ишга киришади ва Сирдарёнинг торроқ ерини топиб, тош ағдара бошлайди. Хисрав бўлса ишни ҳийла билан битказди. У бир маккор хотинни топади, бўйра сотиб

10

олиб келтирадилар. Кечаси чўлга бўйрани ёзиб ташлайдилар. Ой тўлиб осмонга чиққанда бўйра ялтираб худди чўлга сув келаётганга ўхшайди. Хисрав шошилиб Ширин олдига келади ва шартни бажарганини эълон қилади. Ширин чўлга қараб худди сувни кўргандай бўлади. Хисравга тегишга рози бўлиб, шу ерда тўй бошланади.

20

Шириннинг Хисравга алданиб тўй қилаётганини эшитган Фарҳод ўзининг ўткир кетмонини осмонга отади ва у қайтиб тушаётганида бўйнини тутади, кетмон Фарҳоднинг бошини кесиб ўтади.

Фарҳоднинг ўлган хабарини Ширинга етказадилар. Ширин сўнгги марта Фарҳодга қараш учун ташқарига чиқади ва тонг пайти чўлга тўшалиб ётган бўйрани кўради. Ўзининг алданганини англайди, кўксига ханжар уриб, ўзини ҳалок қилади. Йиллар ўтади, Мирзачўл сувсиз қолиб кетади.

30

Бизнинг халқимиз бу афсонада зулм ва алдоқ ҳукм сурган бир замонда халқнинг истак-армонларининг поймол бўлиши турган гап эканини кўрсатган.

Кенг халқ оммаларининг муқаддас хаёллари фақат совет тузуми шароитидагина амалга оширилди. Бугун биз ўзбек халқи тарихининг мислсиз ажойиб этапларидан бирида туриб ўтмишга, унинг энг яхши фарзандлари қилган хаёлларга, уларнинг ўғиллари, нева-чеваралари қилган орзуларга қараймиз ва унинг хаёллари учун буюк Алишердан миннатдоримиз. Ўзбек халқи Коммунистик партиянинг нузли қуёши остида ўзининг боболари қилиб кетган орзуларни амалий равишда ва абадий ҳал қилишга имкон топди. Шунинг учун ҳам энг яхши орзуларимиз, энг муқаддас хоҳишларимиз, бутун юрагимиз, ўзбек халқи асрлар ва замонлардан бери қалбида сақлаб

40

келган орзуларни амалий суратда юзага келтиришга бизни илҳомлантириб турган буюк Коммунистлар партиясига қаратилган.

ВАТАНПАРВАРЛИК

Навойй улуғ ватанпарвар киши эди. У халқни, ўз ватанини ҳар нарсадан азиз кўрар эди. У яратган образлар эса одамларда ватанга муҳаббат сезгисини ўстирадилар. Навоййнинг қарашича, ватандан ажралишдан оғир мусибатли нарса йўқдир. У «Садди Искандарий»да бундай деб ёзади:

Ватан таркини бир нафас айлама,
Яна ранжи гурбат ҳавас айлама.

Шуни ҳам айтиш керак, Навоййда ватан тушунчаси 10
кўплар ўйлаганича эмас, Навойй ватан деб маълум тор жуғрофий доиранигина тушунмайди. Навоййда ватан тушунчаси жуда кенг. Навойй ватанга муҳаббат идеясини кенг халқнинг ҳаёти, унинг истақларининг амалга ошиши, кишиларнинг ўз тилақларига етиши билан боғлайди.
У ёзади:

Агар Шарқу Фарб ўлса манзил сенга,
Не ғам, ком агар бўлса ҳосил сенга.

У шунинг учун Фарҳодни Чиндан Арманистонга олиб 20
ўтади. Искандарни Румдан Мовароуннаҳр ва Чингача олиб боради.

Фарҳод ўз она ватани Чинни жуда севади, унинг азамати ва қудратини мақтайди. У Арманистонга келиб ўз тилақларини, истагини топади. Шунинг учун Арманистонни ҳам ўз ватанидай севади ва ардоқлайди. Унинг душманларига қарши курашга чиқади. Хисрав уни ўлимга ҳукм қилади, Фарҳод эса дор олдига бора туриб Шириннинг қўрғонига қарайди, юзини ерга суртиб, унинг ватани — Арманистоннинг тупрогини ўпади. Шундан сўнг душманларига қараб: «Энди нима қилсангиз қила беринг, оссангиз ҳам, чопсангиз ҳам ўзингиз биласиз», — дейди. 30

Навоййда ватан тушунчаси тор миллий тушунчагина эмас, у интернационализм билан боғланган. У миллий, ирқий ва ёхуд жуғрофий бегоналикларни назарга илмайди. Унинг учун энг аввало халқ, одам қимматлидир. Шунинг учун унинг асарларида ўша вақтда дунёнинг энг машҳур халқлари тасвир қилинган. У чинни ҳам, арабни ҳам, арманни ҳам, эронни ҳам, юнонни ҳам, 40
ҳиндни ҳам, ўзбекни ҳам, негрни ҳам баб-баробар

яхши кўради. У бу халқларнинг энг яхши одамлари орасида юзага келган дўстликни куйлайди. Унинг учун кишининг юқори табақадан бўлиши унинг яхши бўлишини кўрсатмайди, унинг учун пайғамбар қабиласидан бўлган бахилдан кўра, ҳабаш бўлган сахий афзалроқдир. Унинг учун бир-бирига душманлик қилувчи икки шоҳдан кўра, дўст бўлган икки гадоё яхшироқдир.

10 Навоий ўзининг бу олижаноб қарашлари билан интернационализм ва халқлар дўстлигининг куйчисидир. Навоий ватанпарварлик идеясини шунча кенг англаган.

Навоий ватан учун кураш керак деб ўргатади. Унинг қаҳрамонлари ўз ватанларига душман босиб келган вақтда жангга чиқиб, уни кўкрак кериб қўриқлайдилар. Файлақус ўлар экан, ўғли Искандарга қилган энг катта васияти ватанига душманни киргизмаслик эди. Фарҳод билан Ширин то ўлгунча Эрон шоҳи босқинчи Хисравни Арманистонга киргизмаслик учун курашадилар. Душман босиб келар экан, бутун халқ якдил бўлиб душманни қайтариб, ўз ватанини қўриқлашга чиқади. Душманнинг ватанни босиб олишини Навоий халқнинг энг зўр мотами сифатида тасвирлайди. Бу ҳол Арманистонни Хисрав босиб олгандан сўнг Шириннинг Фарҳодга ёзган хатида аниқ ифода қилинган.

20 Навоий урушга қаршидир. У, уруш халқнинг тинчлигини бузади, дейди. У адолатли урушни оқлайди. «Садди Искандарий» достонида бу идея жуда яққол айтилгандир.

30 Навоийнинг ватан ҳақидаги тушунчалари бизнинг фикримизни бойитади ва совет ватанпарварлигининг кучи ва маъносини англашга зўр хизмат қилади.

* *
*

40 XV асрнинг улуғ шоири билан бизнинг социализм давримиз ўртасида шундай ҳамоҳанглик бордир. В. И. Ленин: «Тарихий хизматлар тарихий арбобларнинг замона талабларига нисбатан жавоб бермаган ишлари билан эмас, балки ўзларидан олдингиларга нисбатан берган янгилклари билан баҳоланадилар», — деб ўргатган эди. Лениннинг бу таълимоти бизга Навоийни ўрганишда калит бўлмоғи лозимдир.

Ўз-ўзидан маълумки, Навоий ҳам ўз даврининг фарзанди, ҳам замонда бўлиши мумкин бўлган энг илғор идеяларнинг ифодачиси эди. Шунинг учун ҳам биз Навоийда бор нарсанинг ҳаммасини ўз ҳолича қабул қила олмаймиз. Одамзод тафаккури 500 йил ичида шундай қудратли таълимотни юзага келтирадики, у минг йиллар ичида ўтган энг зўр фикр кишиларининг утопияларини илмий равишда чуқур изоҳлашгина эмас, балки шу утопиялар ичидан энг яроқлиларини ажратиб олиб, социализмга хизмат қилдиришга ҳам қодирдир. Бу таълимот марксизм-ленинизмдир. Биз одамзод яратиб қолдирган барча руҳий бойликларни шу таълимот асосида ўрганамиз ва танқидий равишда ўзлаштираемиз. 10

Большевиклар партияси бизга ҳар бир халқнинг тарихига, унинг шонли саҳифаларига эҳтиром билан қарашни, ҳар бир халқнинг энг яхши фарзандларининг фикр меваларини ҳурмат билан ўрганишни таълим беради.

Ўзбек халқи ўтмиш тарихининг энг муҳим пайтлари улуғ Алишер номи билан боғланган. Бизнинг халқимиз тарихида ўз даврининг энг муҳим хислатларини Навоийча кенг ва тўла акс эттирган сиймони топиш қийин. 20
Ҳали феодализм ҳукм сурган, диний-мистик дунёга қараш ҳоким бўлган замонда унинг ижодида порлаб кўринган маърифат учқунлари, одампарварлик, дўстлик ва халқлар биродарлиги тўғрисидаги олижаноб фикрлар, ҳеч қачон ўз қимматини йўқотмайдиган бадиий ижод буюк шоирни бизнинг замонамизга яқин қилади. Биз унинг энг муқаддас орзуларини қабул қиламиз. Одамзоднинг энг яхши идеаллари рўёбга чиққан социализм мамлакатаида у идеаллар бизга узоқ асрлар масофасидан, худди баланд осмонда, тун қоронғилигида порлаган юлдузлардай кўринадилар. Бу олижаноб юлдузлар биз амалга оширган гўзал идеяларга янгидан равшанлик берадилар ва бизнинг замонамизнинг қудрати ва азаматини яққол кўрсатадилар. 30

«Садди Искандарий» достонида шундай бир жой бор. Адолатпараст подшоҳ араб ўлкаларидан бирини олганда, у мамлакатга подшо қилиб кўтармоқ учун шу мамлакат халқининг ўзидан бир доно одамни кўрсатиб беришни талаб қилади. Халқ бир фақир одамни кўрсатади. Искандар уни топтириб келиб, подшоликни таклиф қилади. 40
Фақир буни қабул қилмайди. Искандар ундан нима истганини сўради.

У тўрт нарсга талаб қилади:

Бириндин ўлдин ҳаёти абад,
Ки йўқтур анинг интиҳосига ҳад;

Яна бир: йигитликки, топмай халал,
Қарилик била бўлмағай ул бадал;

Яна бир: гинойи муаббад дурур.
Ки олинда ифлосга рад дурур;

Яна шодлиғким, йўқ онинг гами,
Адам бўлғай ул сурнинг мотами.

- 10 Яъни: бир тириклик бўлсинким, сўнгида ўлим бўлмасин;
бир йигитлик бўлсинким, сўнгида қарилик бўлмасин;
бир бойлик бўлсинким, сўнгида фақирлик бўлмасин;
бир шодмонлик бўлсинким, сўнгида ғам бўлмасин!

Искандар фақирнинг талабини ижро қила олмаган ва фақат қойил ва ҳайрон қолган эди.

Фақир бахтли ва саодатли турмуш талаб қилган эди. Буюк Навоийнинг ҳам идеали шу эди. Одамзод учун бундай шод ва бахтиёр ҳаётни ёлғиз совет тузуми, буюк большевиклар партияси юзага келтирди.

- 20 Навоий ўзбек халқининг улуғ шоиридир. У ёзган ўлмас асарларнинг қўлёзмалари бутун кутубхоналарнинг безаги ва ҳусни эди. Каспий денгизидан то Чин деворигача Навоийни ҳар бир уйда ўқир, эшитар эдилар. Уни Волга бўйларида, Қора денгиз соҳилларида, Озарбайжонда, Туркияда, Эрон, Афғонистонда, Ҳиндистонда ва Шарқий Туркистонда ўқир эдилар. У XVII асрда Грузияда танилган эди. У бутун Шарқ халқлари адабиётига зўр таъсир қолдирган эди. Бугун маълум бўлишича, Навоийнинг асарлари фақат Шарққа эмас, балки Европа ва Америкага бориб етган.

- 30 Ҳеч шубҳа йўқки, 1941 йилда ўтадиган Навоий 500 йиллиги ўзбек халқининг улуғ шоирини Пушкин, Руставели, Шевченколари билан бир қаторда, бутун СССР халқларининг севимли шоирига айлантиражақдир.

«ФАРҲОД ВА ШИРИН» ҲАҚИДА

«Фарҳод ва Ширин» достони Алишер Навоийнинг машҳур «Хамса»сига кирган беш дostonнинг биридир. Улуғ шоирнинг энг зўр асарларидан ҳисобланган «Ҳайратул-аброр», «Лайли ва Мажнун», «Сабъан сайёр», «Садди Искандарий» дostonлари орасида «Фарҳод ва Ширин» алоҳида ўрин тутади. «Фарҳод ва Ширин» Навоий бундан беш аср бурун яратиб қолдирган буюк дostonларнинг энг гўзалидир.

Йигит Фарҳод ва қиз Ширин тўғрисидаги афсона 10 асрлар бўйича яшаб келмоқда. Гўзал халқ афсонасига айланиб кетган бу ҳикоя аслида, тарихий фактлар асосида юзага келган бўлиб, «Хисрав ва Ширин» номи билан шуҳрат топгандир. Тарих китобларида шундай маълумотлар бор: Хисрав Эроннинг Сосоний ҳукмдорларидан бўлган машҳур Нўширвоннинг набирасидир. Хисрав мелоднинг VII асрида Эрон шоҳи экан, Муҳаммад пайғамбар қўшни ҳукмдорларга хатлар юбориб, мусулмонликни қабул қилишга чақирганда, ана шу Хисрав Парвезга хат юборган экан. Тарихчилар, Хисрав 20 Парвез Муҳаммад пайғамбарнинг бу хатини йиртиб ташлаган эди, деб ёзадилар. Хисрав ва Ширин ҳақидаги дoston эса VII—X асрлар ўртасида яратилгандир.

Хисрав ва Ширин ҳақида биринчи марта дoston ёзган киши X асрда яшаган буюк шоир Абулқосим Фирдавсийдир. Лекин дostonнинг бизда машҳур бўлган энг сеvimли қаҳрамони Фарҳод ҳақида Фирдавсий ҳеч нарса билмайди. Эрон шоҳи Хисрав овда юриб Ширинни кўриб қолади. Севади ва уйланмакчи бўлади. Лекин Ширин подшоҳлар наслидан эмас эди. Шунинг учун Хисрав 30 атрофидаги кишилар шоҳнинг унга уйланишига қарши турадилар. Хисрав юрт катталарининг мажлисини чақи-

риб, уларни кўндиради ва Ширинга уйланади. Хисравнинг аввалги хотини Марямдан бўлган ўғил Шеруя ўз отаси Хисравни ўлдириб, Эрон шоҳлигини ўз қўлига олади ва Ширинни хотин қилмоқчи бўлади. Ширин эса, Хисрав қабрида заҳар ичиб ўлади. Фирдавсийнинг дostonида Фарҳод бўлмагани каби Шопур ҳам йўқдир.

Фирдавсийдан сўнг, ундан икки юз йил кейин, XII асрда яшаган машҳур Озарбайжон шоири Низомий Хисрав ва Ширин тўғрисидаги ҳикояни янгидан ишлаб
10 форс тилида зўр бир дoston яратгандир.

«Хисрав ва Ширин» дostonи Низомий «Хамса»сидаги дostonларнинг биридир. Низомийнинг бу гўзал дostonида қаҳрамонлар яна Хисрав билан Шириндир. Фарҳод образи иккинчи даражадаги бир ўринда туради. Шопур образи эса бир уста рассом ва ҳийлагар сайёҳ сифатида бўлиб, Хисравнинг суҳбатдошидир.

Арманининг гўзал қизи Ширин ҳақидаги хабарни ҳам Хисравга Шопур етказди ва минг хил йўллар билан Ширинни Хисравга кўнгил қўйдиради. Хисрав
20 отаси билан урушиб, Мадойиндан қочиб Арманга боради. Маҳинбонуга сиғинади. Ширин эса Мадойиндаги Эрон шоҳига сиғинади. Шопур келиб Ширинга Хисравнинг Арманга борганини эшиттиради. Ширин Арманга қайтади. Хисрав эса отасининг ўлдирилганини эшитиб Эронга қайтади ва Мадойинда тахтга ўлтиради. Хисрав билан Ширин яна учраша олмайдилар. Мадойинда исён кўтарилади. Хисрав яна енгилди, сўнгра Эрондан чиқиб аввал Озарбайжонга ва ундан кейин Арманистонга — Маҳинбону ҳузурига боради. Ширин билан кў-
30 ришади.

Ширин енгилган шоҳни хоҳламайди. Хисрав Румга бориб, унда Румо императорининг қизи Марямга уйланади. Румдан катта қўшин билан Эронга келади, ўз душмани бўлган Баҳром Чўбинни тахтдан ағдаради. Ширин эса Хисрав ўз душманини енгандан сўнг унга хотин бўлишга ваъда берган эди.

Бу вақт Маҳинбону ўлган, Арманда Ширин қолган эди. У Армандан чиқиб Мадойинга келади ва ўз қасрига тушади. Хисравнинг хотини Марям уларнинг қовушмоқларига монe бўлади. Шундан сўнгина воқеага Фарҳод аралашади. Фарҳод чиний эмас, балки Чинга бориб Шопур билан ўқиб келган билимдон уста йигитдир. У Ширинга бир сут канали қазийди ва шундан кейин

Хисрав билан учрашади. Хисрав Фарҳоддан хавфсирай бошлайди. У: «Бестун тоғидан менинг қўшиним ўтадиган бир йўл қазиб берсанг, шунда Ширинни оласан», — дейди. Фарҳод ишга киришади ва бу ишда зўр мўъжизалар кўрсата бошлайди. Фарҳодга бундай бажариб бўлмас зўр ишни топшириб, уни овора, сарсон қилишни кўзлаган Хисрав, унинг муваффақиятлари олдида талвасага тушади ва ҳийлагар кампир воситаси билан уни ўлдиреди.

Фарҳоднинг воқеага бўлган қатнашиши шу ерда биттади. Достон давом қилади. Хисрав энди Шакар деган бир қизни севиб қолиб унга уйланади ва ундан сўнггина Ширинни хотинликка олади. Фирдавсийда бўлганидек, Шеруя ўз отаси Хисравни ўлдиреди ва Ширинга уланмоқчи бўлади. Ширин Хисрав ўлиги устида ўзини пичоқлаб ўлдиреди, воқеа тугайди.

Низомий достони зўр муваффақият қозонади. Бу достонга юзларча тақлидчилар майдонга келадилар. Ўз кучини синаб кўрмакчи бўлган ҳар бир шоир «Хисрав ва Ширин» ёзади. Лекин ҳеч бири ҳам шеърнинг буюк устаси бўлган Низомийга етиша олмайди.

Низомийдан кейин «Хисрав ва Ширин» достонини ёзиб зўр галаба қозонган шоир XIV асрда яшаган Амир Хисрав Деҳлавийдир. Амир Хисрав ўз достонида Низомий достонидаги воқеаларни тўла олган, сюжетини бутунлай сақлаган ва Низомийда ҳикоя нима билан бошланиб, нима билан битса, у ҳам худди шундай қилган.

Амир Хисрав Деҳлавий ҳам ўз достонини форс тилида ёзган.

Хисрав, Ширин ва Фарҳод ҳақидаги гўзал ҳикоя шарқдаги бутун зўр ижод фикрларининг уясини кўзгадан сира тўхтамас эди. Фирдавсийдан беш аср, Низомийдан уч аср ва Амир Хисрав Деҳлавийдан бир аср кейин, бу гўзал мавзуга бизнинг буюк Алишеримиз қайтди. У ўзбек тилида, энди «Фарҳод ва Ширин» номи билан тамом янги ва ўлмас бир асар яратиб қолдирди.

Навий «Хамса»ни ва хусусан «Фарҳод ва Ширин»ни ёзишга киришар экан, ўз қаршисида Низомий ва Деҳлавий сингари ижод азаматлари турганини билар, бу тўғрида ўзига аниқ ҳисоб берар, улар кўтарилиб чиққан баландликка чиқиш ва уларга тенг асар яратиш осон эмаслигини жуда аниқ англади:

Эмас осон бу майдон ичра турмоқ,
Низомий панжасига панжа урмоқ.

Навойй Низомийни бир арслон сифатида тушунади ва арслонга баробар келмоқ учун уруш арслони бўлиш ва ҳеч бўлмаганда йўлбарс бўлиш кераклигини айтади:

Керак шер олдида ҳам шерн жанги,
Агар шер ўлмаса, бори паланги.

10 Навойй ўтган зўр ижодий йўлни ва у яратиб қолдирган ўлмас асарларни ҳисобга олиб айтиш мумкинки, Навойй ўз халқининг Низомий даражасидаги зўр уруш арслони бўлиб етишди. Шунинг учун ҳам у Низомий ёки Амир Хисрав Деҳлавийнинг тақлидчиси бўлиб қолмади.

Ўз халқи учун унинг ўз она тилида гўзал бадий асарлар яратиш вазифасини энг биринчи марта ўз олдига қўйган буюк шоир ўз замонининг шоҳ асарларини яратиб қолдирган Низомий ва Деҳлавийларнинг ёзганларини танқидий кўздан кечириб чиқишга, улар яратиб қолдирган бадий бойликни янгидан баҳолашга, уларга ўз тузатишларини киргизишга мажбур бўлди. Натижада Низомий ва Деҳлавийларда бош қаҳрамон бўлган Хисрав иккинчи ўринга тушди. Хисрав Низомий ва Деҳлавийда мусбат образ эди. Навоййда манфий образ сифатида тасвирланди. Навойй Хисравни ёмон кўрди. Хисравга ҳийла билан Фарҳодни ўлдирган, гуноҳсиз бир инсонни беҳудага зулм билан ҳалок қилган киши деб қаради. Хисрав одамгарчиликдан маҳрум бўлган бир шоҳ, унинг ишқида одамгарчилик йўқ деб топди. У бугун Марямга, эртаси Шакарга ва индин Ширинга ошиқ бўлади, унинг муҳаббатида қарор ва вафо йўқ деб билди. Хисрав ишқ йўлида вафо ва садоқат ўрнига ҳукмдорликдан фойдаланади, адолатни ерга уради деб қаради ва шундай бир шоҳга маддоҳ бўлиб қолдилар, уни кўкларга кўтариб мақтадилар, деб Низомий ва Деҳлавийларни танқид қилди:

Вале чекканлар ушбу жомдин роҳ,
Саросар бўлдилар Хисравга маддоҳ.

Ки мулки андоқу ойини мундоқ,
Сипоҳи андоқу тамкини мундоқ.

Гаҳи шабдзи оламгардин деб,
Замони ганжи бодовардин деб,

40

Нишоти базмида хонлар мурассаъ,
Не хонлар, қасру айванлар мурассаъ.

Ичиб гаҳ Борбад лаҳни било май,
Гаҳи Шопур дoston деб паёнай.

Бузург Уммид ҳикматжӯи онинг,
Не ҳикматжӯ, хушомадгӯи онинг.

Топиб гаҳ Марям оғушида ором,
Шакар ҳалвосидин гоҳи топиб ком.

Бўлуб Ширинға ошиқ подшаҳвор,
Гаҳ ул маҳбуб ўлиб, гоҳи парастор!

Яқиндурким бу шоҳи ноз парвард,
Эрур дарду бало ойинидин фард.

10

Арода тек бир-икки дoston ҳам,
Дебу Фарҳоддин айтиб нишон ҳам.

Ки бир хоро шикофу кўҳсори,
Бўлуб Ширин ғамининг беқарори.

Неча кун васл учун айлаб таку дав,
Ани ҳам ўлтуруб тош ичра Хисрав.

Агарчи килк нақш айлаб нигориш,
Топибдур дoston мундоқ гузориш.

Вале назмида ҳар устоди моҳир,
Чекибдур онча қийматлиғ жавоҳир.

20

Ки даркидин эрур андеша ҳайрон,
Ҳавосу ақлу ҳикмат пеша ҳайрон.

Алар назмининг олинда мени зор
Чу фаҳм эттимки, кўп кўргумдур озор.

Заруратким солиб бир ўзгача тарҳ,
Бу меҳнатномани қилғумдурур шарҳ.

Шунинг учун ҳам «Хисрав ва Ширин» дostonининг шеърӣ санъатига бу икки буюк шоирнинг кўп қимматлик жавоҳирлари тўкилган бўлишига қарамасдан, Навоӣ уни маънан жиддий равишда қайтадан ишлаб чиқишга ва унинг мазмунига чуқур ўзгаришлар киргишига, подшоҳ Хисрав ўрнига фақир Фарҳодни кўтаришга зарурат сезади ва ўзининг буюк «меҳнатнома»сини яратади. Унинг номини «Хисрав ва Ширин» эмас, балки «Фарҳод ва Ширин» деб қўяди. Золим, инсон эркини топтовчи ҳукмдор Хисрав ўзининг бутун моҳияти билан адолатталаб, эркпарвар ва вафодор Фарҳодга қарши қўйилади.

53

Шундай қилиб, Навоий достонида бош қаҳрамон Фарҳод бўлиб, Хисрав иккинчи ўринга кўчирилган, та-
мом янги манфий моҳият билан тасвирланган. У бу ҳи-
қояга дostonнинг ўрталарида келиб аралашади. Фарҳод
макр билан ўлдирилгандан сўнг Маҳинбону ноилож
Хисравга таслим бўлади. Шеруя ўз отаси Хисравни
ўлдиради ва Ширинни ўзи олмоққа уринади, лекин ва-
фодор Ширин саҳрода ўлган Фарҳоднинг суякларини
топтириб кўмдиради ва ўзи ҳам унинг жасади ёнида жон
10 беради. Бу қайғудан Маҳинбону ҳам ўлади.

Чинда Фарҳоднинг отаси хоқон ва онаси ундан узоқ
замон хабар бўлмагач, интизорлик билан ўлиб кетадилар.
Фарҳоднинг дўсти, Чин хоқони вазирининг ўғли Баҳ-
ром қўшин тортиб, Фарҳодни излаб Арманистонга ке-
лади ва воқеани англайди. Шундан сўнг Арман ўлкаси-
ни унинг ўз халқига топшириб Эронга жўнашга мажбур
бўлади. Баҳром Арманистонда тинчлик ва адолат ўрна-
тади. Низомий ўз дostonининг тўқимасига Эрон ва Ар-
манистонни киргизади. Навоий эса воқеани Чин, Юнон
20 ва Арманистон тупроғида инкишоф эттиради.

Шулардан Навоийнинг ўз буюк ижоди ҳамкорлари
яратган сюжет тўқимасига жиддий ўзгаришлар киргиз-
гани ва дostonни мазмун жиҳатидан яна ҳам чуқурлаш-
тиргани ва бунда зўр муваффақият қозонгани аниқ кў-
риниб туради. Навоийдан сўнг ўтган кейинги беш юз
йил ичида юзларча шоирлар «Фарҳод ва Ширин» ёзди-
лар. Лекин уларнинг ҳеч бири буюк Алишер яратган
дoston даражасига кўтарила олмади. Буюк шоир ўзигача
30 бўлган бадий меросни чуқур ва ҳар тарафлама ўрган-
ган, зарур бўлган ўзгаришларни киргизиш билан уни
тамом янги фикрий ва бадий юксакликка кўтара олган-
ки, ундан сўнг майдонга чиққан шоирларнинг ҳеч бири
бу бобда унга тенглаша олмагандир.

* *
*

«Фарҳод ва Ширин» жаҳон адабиётининг ўлмас мав-
зуларидан бўлган муҳаббат ва ҳаёт ҳақида куйлайди.
Муҳаббат, ҳаёт ва ўлим мавзуи, инсон ва замон мавзуи,
40 киши шахси ва жамият мавзуи доимо буюк санъаткор-
ларнинг диққат марказида, бадий идеяларнинг марка-
зида туриб келгандир.

Буюк Алишер ўзининг ўлмас достонида икки дунёни яратгандир. Бу ёмонлик ва яхшилик дунёси, зулм ва адолат дунёси, жафо ва вафо дунёсидир. Бу икки дунё бир жиҳатдан Фарҳод, Ширин, Шопур ва Маҳинбону образида, иккинчи жиҳатдан Хисрав, унинг ўғли Шеруя ва маккор шериклари образида берилгандир.

Навоийнинг достонини ўқир эканмиз, Фарҳод бизнинг кўз ўнгимизда энг аввало улуғ бир инсон ва улуғ бир ижодкор, заҳматкаш тариқасида гавдаланади. Чин хоқонининг ўғли бўлган шаҳзода ўзининг асли ва наслини унутади, оддий бир инсон ҳолига тушади. 10

Кўнгул айлаб сен ул шаҳлик била кенг,
Менинг олдимда ул туфроқ била тенг,—

деган сўзлар бизнинг кўз олдимизга шаҳзодани эмас, ҳақиқий одамни келтирадилар. Фарҳод ўз ҳаётида кишиликнинг энг оддий аъзолари қаторига тушади ва ўзи билан тенг бўлган одамга, ҳур ва эркин фикрли, тўғри, инсофли ва вафодор одамга, у қайси элдан, қайси уруғ ва қайси миллатдан бўлмасин, бир умрлик муҳаббат боғлайди, улар билан дўст бўлади, уларнинг тақдирига ўз тақдирини йўлдош қилади. Улар учун ўлади ва тирилади. Улар қайғусини ўз шахсий қайғуси, уларнинг бошига келган офатни ўз бошига ёғилган бало тариқасида қабул қилади. 20

Одамнинг биллур образи бўлган Фарҳод шунинг учун доимо ҳар қандай кулфат ва ғурбат ичида ҳам, ҳар қандай бало ва офат ичида ҳам ўзига йўлдош топади. Одам одамни топади.

Ҳақиқий инсон бўлган кишилар, ўз сафдошларини кўрганда унинг учун жон беришдан бош тортмайдилар. Бундай одамлар ўртасида зўр бир маънавий бирлик, вафо ва садоқат юзага келади. Фикрлардаги дўстлик, ҳамкорлик ва тақдирдаги йўлдошлик юзага келади. 30

Одамга бўлган муҳаббат ва ҳурмат, одам ҳурриятига бўлган туганмас севги, одамнинг эркин ва осойишталигига бўлган ғамхўрлик Фарҳод учун умрбод ажралмас дўстларни юзага келтирадилар.

Чиний Фарҳодга эронлик Шопур, Арман Ширинини ва Маҳинбонуни доимий дўст ва йўлдош қилган асос шудир. 40

Навоий Фарҳод образида меҳнат ва ижоднинг зўр мадҳиясини яратиб қолдирган. Фарҳоднинг ўлмас образи унинг буюк меҳнаткаш ижодкорлигида камол топ-

гандир. Нозик ва нафис сезгига, ўткир ва ихтирочи фикрга эга бўлган Фарҳод энг ёшлигидан меҳнат ва билимга ҳавас қўяди. Инсон фаолиятининг ҳар бир тури Фарҳод учун яқиндир. У ҳар ишга кўз солса, ўша ишнинг бутун ички ва ташқи, очиқ ва маҳфий сирларини дарҳол пайқаб олади. Чин ўлкасида ҳунарнинг буюк устаси бўлган наққош, тошйўнар Қорун ўз ҳунарини ўргатиб туриб Фарҳод қошида шогирд ҳолига тушиб қолади:

10

Анингдек қилди хоро йўнмоғин вирд,
Ки юз Қорун, қошида бўлди шогирд.

Фарҳоддаги фикр қудрати шу қадар зўр эди. Рассом Моний Фарҳодга расмкашликни ўргатар экан, у буларни рассомнинг ўзидан илгари ўзлаштириб олади:

Қаю суратки Моний қилди тимсол,
Анга Фарҳод очти чеҳра филҳол.

Моҳир Фарҳод ўзига солинаётган қаср битгунча ҳам тош йўнар, ҳам рассом бўлиб, ҳунарнинг энг ибтидосидан энг олийсигача кўтарилади:

20

Ул эвларки, тугангунча ичу тош,
Ҳам ўлди хорабур, ҳам бўлди наққош.

Фарҳод бутун ҳунарларга нисбатан шундай эди:

Буларни қўйки, ҳар устоди моҳир,
Ки қилди санъатин ул эвда зоҳир.

Чу ҳар ён майли бирдам зоҳир ўлди,
Ул ишда устоди моҳир ўлди.

Чунки Фарҳод ижод кишиси, излаш ва ахтариш кишиси эди. У, одам нимаики қилган бўлса фақат фикрлаш орқасида қилган, фикрлаш мумкин бўлган ерда ҳал

30

қилинмаган мушкул иш бўлмайти деб қарар ва излаган нарсаларнинг таги-тугига етмагунча тинчлана олмас эди:

Деди: Ҳар ишки қилмиш одамизод,
Тафаккур бирла билмиш одамизод.

Улум ичра манга то бўлди мадҳал,
Топилмас мушките мен қилмағон ҳал.

Мунунг ҳам билмагунча аслу будин,
Муайян қилмағунча тору пудин.

Не имконким қарор ўлғай кўнгулга,
Тасалли ошкор ўлғай кўнгулга.

Шунинг учун ҳам ўз замонининг энг илғор фикр кишиси бўлган Навоий ўз севикли қаҳрамонининг назарини ўша вақтда бошдан-оёқ ҳикматлар билан тўла бир ўлка сифатида танилган Юнонга қаратади ва Фарҳоднинг қисмати ва иқболени тангри эмас, Юнон ўлкасининг бир ҳовуч тупроғи бўлган файласуф Суқрот ҳал қилади.

Давлат хазинасидаги биллур сандиқ ичидан чиққан усти ёпиқ ойнаи жаҳоннамо устида: «Ҳар ким бу ойнани очиб томоша қилмоқни истаса Юнонистонга борсин, Суқрот ҳаким билан кўришсин», деб ёзилган. Шундан сўнг Фарҳод Юнонга боришга қарор қилади. 10

Юнонга бориб Суқротни топишга ва унинг учун қоронғи бўлган тилсимни очишга аҳд қилган Фарҳод зўр мўъжизалар кўрсатади. Баҳодир юрак, ўткир кўз ва зўр жисмоний кучга эга бўлган гўзал йигит уруш қилиб аждаҳони ўлдиради, жаҳонни қоп-қора тутунга бостирган Аҳраман девни енгиб ҳалок қилади. Искандари Румийнинг тилсимини очади ва Суқрот тоғидаги қоронғи ғор ичида буюк файласуфни топади. Буларни Фарҳод ўз умрининг сўнггида шундай яқун қилган эди: 20

Биринчи Юнонга маржаб сурганимни,
Қилиб разм, аждаҳо ўлтурганимни.

Икинчи Аҳраманга айлабон кин,
Жаҳонни қилғоним қон бирла рангин.

Учунч Искандари Румий тилисимин,
Ки очтим тенг қилиб ер бирла жисмин.

Бўлуб тўртунч Арастуға рақамкаш,
Ки ғори ичра кирдим аждаҳоваш.

Ки то олам биноси бўлди бунёд,
Бу янглиғ қилмади иш одамизод.

30

Бундай мислсиз мўъжизалар яратган Фарҳод қоронғи ғор ичида ҳаким Суқротдан ўз қисмат китобини ўқийди. Суқрот эса Фарҳоднинг келажагини айтиб бўлиб, унинг олдида жон беради. Фарҳоднинг бундан сўнгги бутун ҳаёти Суқрот айтган наҳрлардан оқади.

Фарҳод халқ ва инсоният олдида ғоят зўр бир одоб сақлайди. У, билим ва ижодда топган ўз камолини ҳам яна шу одамзод учун ишлатади. У Ширин ўлкасига бориб зўр тоғни тешиб қисматнинг оғир юклари остида янчилиб турган ишчиларни кўради. Уларнинг қанчалик зўр ишга бел боғлаганликларини, қанчалик машаққатлар 40

ичида қолганликларини англайди ва жони ачийди, уларга ёрдам беришга қарор қилади. Унинг ўзига қилган қуйидаги хитобида бутун борлигини инсониятга бағишлаган киши экани жуда равшан бўлади.

Хунарни асрабон неткумдур, охир,
Олиб туфроққаму кеткумдур охир?!

Одамзодни юксалтиришга бўлган бу имон Фарҳод тўғрисида халқ орасида зўр афсона юзага келтиради.

10 У, Арманда экан, энг аввало бориб унинг меҳнатчиларига қўшилади. Уларнинг мушкулини осон қилади. Халқ орасида зўр овоза кўтарилиб, бу Маҳинбону ва Ширингача етади. Ширин ва Маҳинбону бундай зўр ижодкорни кўришни ўзларига бир ғанимат деб биладилар. Маҳинбону Ширинга энг аввало зўр бир меҳнаткаш тўғрисида хабар беради ва Ширин бундай бир одамни кўришга иштиёқланади:

Биров дерларки пайдо бўлгон эрмиш,
Қиёмат ошкоро бўлгон эрмиш.

20

«Ки, уч йилда не иш бутмиш саросар,
Ўзи бир кунда қилмишдир баробар».

Маҳинбону чу бу роз этти ифшо,
Париваш айлади майли тамошо.

Деди: Ул ён жанибат сургулукдур,
Бу иш гар воқе ўлса кўргулукдур.

Ғаниматдур ани кўрмак кишига,
Тамошо айламак қилгон ишига.

30 Маҳинбону билан Ширин Фарҳоднинг меҳнاتини кўргани келадилар ва шунда биринчи мартаба Фарҳод қуёшининг ўти Шириннинг туташгучи юрагига тушиб уни ёндиради. Икки юракда тенг баробар оташин севги пайдо бўлади:

Кўруб Ширинни ҳайрат лол қилди,
Таажжуб бир йўли беҳол қилди.

Кўрунғач кўзга мундоқ чеҳри онинг,
Ичига солди шўриш меҳри онинг.

Мўъжизалар яратувчи Фарҳодни кўрган Маҳинбону ва Ширин унинг ишига офаринлар ўқиб, бошидан жавоҳирлар сочадилар.

40 Фарҳод билан Ширин ўртасидаги алангали ишқ жуда реал инсоний муносабатлар асосида юзага келади. Бу

ишқ, Фарҳод ва Шириндаги энг олий хислатлар; ки-
шиликка, инсон ҳурриятига муҳаббат билан маҳкам боғ-
лангандир. Фарҳод билан Ширин ўртасидаги бу ишқ
одамнинг камол топишига, унинг маънавий жиҳатдан
покиза бўлиб кўтарилишига хизмат қилади.

Ширинни севган Фарҳод унинг жаннатдан ҳам гў-
зал ватанини, халқини, унинг тупроғини ҳам севади.
Унинг халқининг тинч ва осойишта тирикчилиги учун
курашади. Унинг юртини босиб келаётган душманга қар-
ши чиқади ва кўкрак кериб, ўз ўлимини бўйнига олиб 10
уни қўриқлайди. Ширин ватани ва унинг халқини қий-
налган кунлари Фарҳод учун энг азобли дақиқалар бў-
либ сезилади. Шунинг учун халқ бошига келаётган ба-
лога қарши энг аввал унинг ўзи кўкрак тутади ва уни
қайтаришга ҳаракат қилади.

Навоий тасвирида Фарҳоднинг шахсий тақдири бу-
тун ватан ва халқ тақдири билан ажралмас боғланган.
Шу халқ осойишта турмуш кечирган ва ватанда тинчлик
ҳукм сурган бир вақтдагина Фарҳоднинг севгиси ва
унинг хусусий тақдири омон топар эди. Фарҳод образи- 20
нинг энг муҳим моҳиятларидан бири шудир.

Фарҳод билан Ширин ўртасида юзага келган абадий
дўстликнинг асоси бу икки дўстнинг тахминан бир фикр
ва бир маънавий савияда бўлишида, инсоний хусусият-
ларга тенг эга бўлишларида, вафо ва садоқатда тенг бў-
лишларида, жасорат ва мардликда баб-баробар бўлиш-
ларида, тенг оташин қалбга эга бўлишларида, ўз ватани
ва халқини баб-баробар яхши кўришларидадир. Агар
Ширин Фарҳоддан маънан заррача кам бўлса эди, икки 30
ўртада ҳеч қандай гармония юзага келмас ва бундай
умрбод дўстлик дostonи ҳам тўқилмаган бўлар эди.

Фарҳоддаги энг муҳим хислатлар Ширинга ҳам та-
мом хосдир. Ширин ўзини тўла маънодаги инсон деб
англайди. У, энг оғир минутларда Фарҳоднинг дардига
малҳам бўлиб, қайғусини енгиллатади. Агарда Ширин-
даги мардлик ва садоқат Фарҳод билан тенг бўлмаган-
да эди, Фарҳод ҳам ўз севгисида бунчалик баланд кў-
тарилмаган бўлар эди. Фарҳод ҳаётини маънан тўл-
дирган Шириндир.

Бу ҳол Шириннинг Фарҳодга ёзган хатида жуда 40
очиқ кўринади. Навоий дostonининг энг гўзал ўринла-
ридан бири бўлган бу хат Ширинни ҳақиқий ва пок
инсон сифатида гавдалантиради. Шириннинг қалби энг

аввало Фарҳодга нисбатан энг нафис ва энг нозик бир меҳрибонлик, жонкуярлик билан тўладир:

Не бўлғай эрди чархи зулм пеша,
Мени сендин жудо қилмай ҳамеша.

Хироминг чоғи йўлдош ўлсам эрди,
Суқунунг вақти қўлдош ўлсам эрди.

Қуёш янглиғ бўлиб кундуз қарининг,
Бўлиб тун соя янглиғ ҳамнишининг.

Тикан кирса кафингга кийнасидин,
Чиқарсам эрди кирпич игнасидин.

10

Кўриб хору хас ўрнунгда, ниҳоний
Сочим бирла супурсам эрди они.

Бундан 500 йил бурун ёзилган, лекин халқимиз орасида бугун ҳам машҳур бўлган,

Ёра юрган кўчаларни супурай сочим билан,
Чанги чиқса сув сепай кўэлардаги ёшим билан,—

деган ашулани эслатувчи бу сатрлар билан Ширин Фарҳодга катта тасалли берар, унинг юрагига қувват киргизар эди. Фарҳод тўғрисида севгилининг мадҳиясидан иборат бўлган бу хатда Ширин уни сабрга, тоқатга, чидамли бўлишга чақиради:

20

Вале бўлмиш жаҳон аҳлига маълум,
Ки илгингда қаттиқ хоро эрур мум.

Чекарга дарду андуҳ журъатинг бор,
Бало тортарга сабру тоқатинг бор.

Агарчи фурқатимдин ногавонсен,
Вале ҳам эрсену ҳам паҳлавонсен.

30

Ўз халқининг ва ватанининг аҳволи тўғрисида ва унинг золим Хисрав қўлида талон-торож бўлиб ётганидан сўйловчи бу хатда Шириннинг қизлик номуси, ундаги иффат, бокиралик, ҳаё ва одоб ҳам ёрқин ифода қилингандир. Улуғ инсон бўлган Фарҳоднинг жавоб хатида эса энг мукамал бир камтаринлик ўз тимсолини топган.

Ширин Фарҳодни мукамал бир одам сифатида севади, бу одам қаршисида ўз бурчини тўла англайди ва адо қилади. У, Хисравдан элчилар келиши муносабати билан берган жавобида дейди:

60

Манга не ёру не ошиқ ҳавасдур,
Агар мен одам ўлсам, ушбу басдур!

Гўзал Шириннинг тили билан ўзбек халқининг улуғ шоири Навоий бу сатрларда асрлар ва замонларнинг шиорини битиб қолдиргандир. Шириннинг бу сўздан биз унинг бутун маънавий ҳаётини англаймиз. У шу сўзлар билан ўзига зўр бир саловат туғдиради ва уни жаҳон адабиётидаги энг гўзал ва энг мукаммал ишланган образлар қаторига қўяди. Ширин ва Фарҳод кишиликнинг энг яхши ижодчилари томонидан яратилиб қолдирилган энг катта образларни эслатиб турадилар. 10

Фарҳод билан Шириннинг образи ҳеч қачон кўнгиллардан силжимагани каби бу икки буюк одам яратган дўстларнинг ҳам оти ўчмайди. Бу Шопур, Маҳинбону ва Баҳромдир. Бу пайт Навоий дostonининг энг халқчил ерларидан биридир.

Дўстлик халқлар ва одамлар ўртасидаги энг табиий бир ҳол. Чин одамлар доимо бир-бирларини ўзларига дўст ва йўлдош кўра келганлар. Фикр ва руҳдаги бирлик, ният ва амалдаги биргалик, иш ва ҳаётдаги биргалик кишилар ўртасида дўстлик уруғини соча келган. Халқлар ва кишилар ўртасини эксплуататор синфларгина бузадилар. Хусусий мулк ва молу дунё талаши билан эксплуататор синфлар халқлар ўртасига низо ва ажралиш соладилар. Дўстлик ва иноқлик сифати, ҳамкорлик сифати кенг халқ оммаларининг энг зўр хусусиятидир. 20

Навоий халқ фарзандларидаги ана шу чин хусусиятни ўзининг доҳиёна кўзлари билан кўра билган, халқлар ўртасида дўстликни юзага келтирадиган асосларни ва душманлик соладиган элементларни кўрсата билгандир. 30

Шопур Фарҳоднинг бир умрлик чин дўстидир. Шопур фақат Фарҳоднинг эмас ва балки Шириннинг ҳам бир умрлик чин дўстидир. Чинлик Фарҳод, арман Ширин ва эронлик Шопур ўртасида юзага келган дўстлик ўлим ёстуғигача ўзгармас ва айнимас дўстликдир. Бу дўстлик бошларга бало ва мусибат келган кунларда сигналган, кураш ва машаққат кунларида зоҳир бўлган, вафо ва садоқат асосида мустаҳкамланган дўстликдир. Бундай дўстликнинг асоси зўр бўлади. Уни қўпориб ва ағдариб бўлмайди. Бу ҳақиқатан шундайдир. Арман ўлкасини чет таловчилар босиб келган пайтда бу дўстлик яна ҳам маҳкамланиб очиқ кўринади. Халққа бўлган муҳаббат, ватанга бўлган муҳаббат, кишиларнинг ўзла-

рига ва ўз идеяларига бўлган садоқат уларни бир-бирларига яна ҳам қаттиқроқ боғлайди. Ватан душманларига, халқ душманларига бўлган ғазаб ва нафрат, ватан тупроғини асраш учун бўлган ҳиммат ва онтларни яна ҳам бирлаштиради. Табиийки, бундай зўр синоқлардан ўтган дўстлик бир умрлик ажралмас ва бузилмас бўлиб маҳкамланади.

10 Дўстлар бир-бирларининг ишларини тугаллайдилар, бири бошлаб кетган ишни бири охирига етказди. Бири ярата олмагани бири барпо қилади, бири тиклолмагани бири ўрнатади. Фарҳод, Ширин, Шопур ва Баҳром ўртасидаги дўстлик шундайдир.

Баҳром Фарҳоднинг қабрини қучоқлаб йиғлар экан, Навоий унинг тили билан бу дўстликнинг чин марсиясини айтгандир:

Кўзум чиқсун, сени кўргунча мундоқ,
Кесилсун тил, сўзунг сўргунча мундоқ.

Нелар келмиш бошингга гурбат ичра,
Не гурбатлар чекибсен шиддат ичра?

20 Кўзунг очиб, кўтаргил бошинг охир,
Ки келмиш бир ҳазин қўлдошинг охир!

Етиб гардунга ун, сесканмагинг йўқ,
Тушуб оламга ўт, тебранмагинг йўқ.

Кўз очмасеен дебон, келгон қулумдур,
Масал чин бўлдиким: «уйқу ўлумдур!»

Бу ишнинг тоқати мендин йироқдур,
Муни кўргунча ўлсам яхшироқдур.

30 Чин, арман ва эрон халқларининг фарзандлари ўртасида юзага келган дўстликни юксак образларда куйлаш билан бизнинг улуғ Алишеримиз кишиликнинг энг прогрессив идеялари даражасига кўтарилган буюк гуманист сифатида халқлар биродарлиги ва интернационализм куйчиси бўлиб қолгандир.

Хисрав, маккор кампир ва Шеруя орқали Навоий одамларнинг иккинчи гуруҳини, ёмонлик дунёсини кўрсатган.

40 Хисрав золим, инсон ҳурриятининг раҳмсиз қотили ва ўз айшу ишратлари учун қонлар тўкишга, юртларни вайрон қилишга, халқларнинг уйини барбод беришга тайёр турган бир шоҳ. Навоий Хисравда одамгарчиликни кўрмайди. Лекин Хисравнинг ўз кишилари, ўз дўст-

лари бор. Аммо бу дўстлар ким? Бу дўстларнинг бири маккор кампирдир.

Маккор кампир Хисравнинг энг яқин кишиси, дўсти, лекин у инсон эмас. Унда биронта бўлсин чин кишилик хислати йўқ. У ўз умрида бир сўз бўлсин рост гапирмаган. Бутун ҳаёти ҳийла, макр ва найранг асосига қурилган. У сеҳргарликни бошласа тошларни мум қилиб юборади. Макр асосида қиз билан отани, она билан ўғилни эру хотин қила олади. Ҳийла ва зулм билан кишиларнинг хону монини куйдиради. Унинг ҳаёт бўлишидан 10 кишиликка зарардан бошқа ҳеч нарса келмайди. Пўлат тоғи бўлган Фарҳодни у бир дамда фусун ва сеҳр билан барбод қилади. Хисравнинг дўсти бўлган бу одам қотил, Фарҳодни ўлдиргучидир. Навоий уни шундай тасвирлайди:

Хутути макрдин юзинда юз чин,
Тилига ўтмайин умрида сўз чин.

Чу соз айлаб фусуну ҳийлаи шум,
Қўлида хора юмшаб, ўйлаким мум.

Бериб, сургач фусунлуқ можарони,
Атоға қизни, ўғулға анони.

20

Қачон носозлик айлаб ирода,
Бузиб бир сўз била юз хонавода.

Урарға зулм тигин тез ҳуш ул,
Демайким тез хуш, Фарҳод куш ул.

«Ки гар Фарҳод бўлсун кўҳи пўлод,
Берай афсун била бир дамда барбод».

Хисравнинг бутун ҳаёт қондаси ана шу макр ва ҳийла асосига қурилган, у шунга мажбур, у фақат шу асосда яшай олади. Навоий жуда характерли чизиқларда тасвир этган бу кампир Хисравнинг қиличи. У Хисрав душманларининг бошини кесади, ёстуғини қуритади. 30 Хисрав макр ва ҳийлани, макр ила ҳийла кишилари Хисравни яратади. Бу бўлмаса Хисрав асло яшай олмайди ва ҳукмрон ҳам бўлолмайди.

Хисравнинг иккинчи дўсти унинг ўз ўғли Шеруядир. Бунинг одам бўлиб қилган энг зўр иши ўз отасини ўлдирмақдир. Маккор кампир Фарҳодни ўлдиради. Шеруя ўз отаси Хисравни ўлдиради. Хисравнинг ўзи бўлса шахсан шу ишларнинг бошида туради. Шоҳ Хисравлар 40 дунёси шудир.

Хисравнинг образини яратишда Навоий реал борлиққа суянган ва бу дунёнинг чин моҳиятини доҳиёна очиб ташлагандир. Уларнинг ички маъносини, қадри ва қимматини тўла изчиллик ва зийраклик билан фош қилгандир.

10 Фарҳод, Ширин каби мазмундор одамлар қаршисида Навоий Хисравларнинг маънан пуч ва ўлик ҳаётини тасвир қилади. Фарҳод ишқни киши юксаклигининг муҳим бир хислати тариқасида тушунади. Зоҳирда Ширинга ошиқ бўлиб кўринган Хисрав эса ҳақиқатда, маънан икки оёқлик бир жонивордир. Фарҳод ва Хисрав иккови ўртасида ўтган машҳур тортишувда Фарҳод қанча баланд кўтарилса, Хисрав шунча тубанга тушади, маънавий дунёси тору мор келиб, яланғочланади ва кўз ўнгимизда шоҳ кийимини кийиб тахтга чиққан икки оёқли маҳлуқ суратланади.

20 Фарҳод шоҳлар аҳлининг чин севги ҳисларидан маҳрум эканликларини, одамгарчиликда, севгида шоҳ билан фақир, хўжа билан гадонинг тенг эканини айтади. Бу олижаноб фикрлар яшин чаққан каби Хисравнинг ички дунёсини титратадилар. У қақшаб қолади.

Навоий достонининг энг зўр ўринларидан бўлган бу парча шундайдир.

Деди: қайдинсен, эй мажнуни гумраҳ?

Деди: мажнун ватандин қайда огаҳ.

Деди: недур санга оламда пеша?

Деди: ишқ ичра мажнунлуқ ҳамеша.

Дедиким: ишқ ўтидин де фасона!

Деди: куймай киши топмас нишона.

30

Дедиким: куймагингни айла маълум

Деди: андин эрур жоҳ аҳли маҳрум.

Деди: қай чоғдин ўлдунг ишқ аро маст?

Деди: руҳ эрмас эрди танға пайваст.

Дедиким: дилбарингнинг де сифотин

Деди: тил ғайратидин тутмон отин.

Дедиким: ишқиға кўнглунг ўрундур,

Деди: кўнглумда жондек ёшурундур.

Деди: васлиға борсен орзуманд?

Деди: бормен хаёли бирла хурсанд.

40

Деди: кўксунгни гар чок этса бебок?

Деди: кўнглам тутай ҳам айла деб чок.

Деди: бу ишқ тарки яхшироқдур,
Деди: бу шева ошиқдин йироқдур.

Деди: ол ганжу қўй меҳрин ниҳони!
Деди: туфроққа бермон кимёни!

Дедиким: шаҳға бўлма ширкат андеш,
Деди: ишқ ичра тенгдур шоҳу дарвеш,

Деди: кишвар берай, кеч бу ҳавасдин!
Деди: бечора, кеч бу мултамасдин!

Нечаким бўлди мушкул сўз хитоби,
Басе осон анга етти жавоби.

Хисрав саволларига берган ҳар бир ўткир жавоби билан Фарҳод уни ер билан тенг қилади. Унинг муҳока-

10

Ҳамид Олимжон, Порсо Шамсиев, Фафур Гулом, Анисий ва Бокий Алишер Навоий асарларини нашрга тайёрлаш устида,
1939 йил.

маларидаги пучликни очиб ташлайди. Буюк Фарҳод қаршида увоқ ва майда бўлиб қолган шоҳ зулмга қўл узатади. Фарҳодни дорга осишга ва ундан сўнг зўр ўт ёқиб куйдиришга буюради:

Сиёсат қилғулуқдур бу фидойи,
Ки ҳар бир тоғ ила води гадойи.

Яна кўргузмагай бехавфу даҳшат,
Салотин хизматида сўзга журъат.

Ғазаб бирла буюрди шоҳи ғаддор,
Ки урдилар ҳисор олинда бир дор.

Навоий Хисравни одамзод гулистониға тушган бир ҳашарот сифатида англайди ва шундай тасвир қилади. Хисрав шунча золимки, унинг дастидан Фарҳод ўлади, 10 Маҳинбону ўлади, Арман ўлкаси хароб бўлади. Навоий тасвирида Хисрав одамзоднинг офатидир. Навоийнинг ўлмас достонини ўқир эканмиз, Хисрав образи бизга кишиликнинг энг ашаддий душманларини, одамзоднинг энг яхши фарзандларини йўқотиш, ижодий фикрларининг энг улкан намуналарини ўтга ёқиш, тинч ва осойишта турмуш кечирувчи халқларнинг ватанини тўпга тутиш, бомбардимонлар қилиш билан ўз ҳокимиятини мустаҳкамловчи қонхўр капиталистларни эслатади.

Фарҳод ўз севиклисининг юртини обод қилувчи, унинг тинчлигини ва осойишталигини сақловчи, Хисрав эса ўз севганининг юртиға ғорат берувчи ва барбод қилғувчидир. Фарҳод ўз ишқи йўлида халқнинг тинчлигини бузувчи, ўлкалар ва юртларни хароб қилувчи шоҳдан жуда қаттиқ кулади:

Ҷафо майдониға ҳар дам суруб от,
Киши андин нечук қилғай мубоҳот,

Эрур бу турфароққим тортибон тиг,
Қорортиб ерни хайлинг ўйлаким минг.

30 Қилиб эл мулки ичра қатлу торож,
Олай деб мулк элидин тахт ила тож.

Бировниким бериб мулкени барбод,
Қилурсен нозанин кўнглини ношод.

Шикастиға ситам ёйин қуарсен,
Эшиттим, ишқ лофин ҳам уарсен.

Бу бўлғай дарду ишқ ойини, ваҳ-ваҳ,
Вафоу меҳр шарти, оллаҳ-оллаҳ!?

Киши ишқида зор ўлмоқ бу бўлғай,
Ғамидин беқарор ўлмоқ бу бўлғай ?

Фарҳод Хисрав ишқида маъно бўлмаганидан, вафо,

меҳр ва садоқат бўлмаганидан қаттиқ кулади, истеҳзо қилади. Фарҳоднинг Хисрав ишқига қараши чуқур нафрат ва киноя билан тўлган.

Фарҳод тенг ва баробар ишқ тарафдори. Унинг тушунчасича бундай севги халққагина хос. Хисрав бунинг англашдан бутунлай ожиз. У бундай ҳақиқий ишқнинг борлигини ёлғиз халқдан эшитибгина билган. Ишқ сўзини халқдан эшитиб билган Хисрав чин севгучи юракка эга бўлган Фарҳодга рақиб бўлиб, Ширинга уни ҳатто кўрмасдан туриб ошиқ бўлади:

10

Эшитиб халқдин ишқи сўзини,
Анга шоҳе рақиб этгай ўзини.

Бировга кўрмай ўзин ошиқ этгай,
Бу ошиқлиғда отин содиқ этгай.

Фарҳод бошдан-оёқ Хисравнинг маънавий ҳаётидан, унда чин инсоний хислатларнинг йўқлигини кулади. Тенг севгига лойиқ бўлмаган шоҳ Хисрав ўзига севгили бўлажак гўзалнинг ватанига қўшин тортиб келади. Одамларини ўлдириб, ўлкасини вайрон қилади. Фарҳод уни қаттиқ заҳарханда қилади:

20

Анинг мулкига солғай қатлу торож,
Бадандин бош тушургай, бошдин тож.

Адолат ушбу бўлғай, лавҳашаллоҳ!
Шижоат мунча бўлғай, боракаллоҳ!

Ширин ҳам бутун вужуди билан Хисравни ёмон кўради. Уни золим, қонхўр деб атайди. Навоий Шириннинг Фарҳодга ёзган хатини келтириб ёзади:

Бўлуб кўп зикр мактуб ичра Парвез,
Ани деб гоҳи золим, гоҳи хунрез.

Битиб Арманни вайрон қилғонини.
Улусқа ғорати жон қилғонини...

30

Агар ошиқ будур, маъдум хушроқ,
Висол иқболидин маҳрум хушроқ.

Ҳақ андин асрасунким, бўйла ошиқ,
Ўзин кўргай мурод авжида фойиқ.

Ширин Хисравга хотин бўлишни, унинг шоҳ деган зўр овозасига қарамасдан, ўзига чидаб бўлмас катта бир хўрлик деб тушунади. Унинг билан тиз чўкиб кўришмакдин кўра ўлмакни ўзига шараф деб билади.

67

Шириннинг қаҳрамон образини Навоий бизга уни қўрғонда Хисрав қамалидан ўзини курашиб асраш тўғрисидаги онти билан яна мукаммаллаб беради:

Менинг жисмимда то жондин рамақдур,
Ишим қўрғонда ўзни асрамақдур.

Фарҳод ва Ширин курашчан кишиларнинг образидир. Улар энг муқаддас ва энг олижаноб хислатларни ўзларида ташийдилар. Улар то ўлгунча ўз идеялари учун душман Хисравга қарши курашадилар.

- 10 Аммо Фарҳод билан Ширин яшаган жамиятда Хисравлар ҳокимлик қиладилар. Шунинг учун умр бўйи бахт ахтарган Фарҳод доим бахтсизликка тушади. Эрк излаган Ширин ўлимга йўлиқади. Хисравнинг қўли остида яхшилик ва адолат ўлдирилиб, ёмонлик — бадкорлик тантана қуради. Икки пок ва бокира қалбнинг боши замоннинг қаттиқ тошларига урилади ва парча-парча бўлиб синади.

- 20 Фарҳод ва Ширин, ниҳоят ўзларини ўраб олган муҳитга, замонага, унинг тузумига ва унинг расм ва одатларига қарши исён кўтардилар, дод дейдилар. Зулм ва адолатсизликни қарғаб кўз ёши тўкадилар.

Фарҳод ўзининг бутун ҳаёт йўлига яқун ясайди: «Қанча яхши иш қилган бўлсам, шунча зулм ва ёмонлик кўрдим. Менинг ўткир тош йўнар тешам қанча тош ушатган бўлса, фалак унинг ҳаммасини йиғиб, менинг ўз бошимга отди. Қанча буюк тоғлар яратган бўлсам, ўзим қазо ҳукми билан ҳаммасининг остида қолдим, мен ҳам тоғи бўлиб қолдим ва балки қайғу тоғи остида йўқ бўлиб кетдим», — дейди:

- 30 Дегил ҳар тошким тешам ушотти,
Йиғиб гардун борин бошимга отти.

Қачон ёғдурса гардун юз туман тош,
Булар остида нетгай бир синуқ бош?

Фалакваш тоғларким ерга солдим,
Қазодин борчанинг остига қолдим.

Манга бўлди фалак қатл айлаган чоғ,
Узолғон турбатимнинг тоши бир тоғ.

Ул ўттиким дегаймен кўҳи ғаммен,
Ки кўҳи ғамнинг остида адаммен.

- 40 Ширин кўксимни юз пора қилган билан дунёнинг зулмига қандай чора қилар эдим деб йиғлайди:

Киши гар кўксини юз пора қилсун,
Фалак бедодиға не чора қилсун?!

Фарҳод золим дунёга қараб: «Зулмининг сўнги бор-
ми? Менинг бошимга қандай қора кунлар келтирдинг?»
деган хитоб билан зўр қарғишлайди:

Ки эй золим спехри кийнапарвард,
Чиқординг ушбу хокий жисмдин гард.

Тарийқи зулм ё кин мунча бўлғай,
Жафо қилмоққа ойн мунча бўлғай.

Ажал тийгин чекиб сўрсанг не бўлди.
Мени бир қатла ўлтурсанг не бўлди?

10

Ғарибу хастау маҳзун эмонму,
Бало водисида Мажнун эмонму?

Қаён борди сенинг озарминг охир,
Қора туфроққа меҳри гарминг охир.

Неча жонимга мундоғ кеча бўлғай,
Кеча жонимга мундоғ неча бўлғай.

Бошимга кўрки не тун келтурубсен,
Демон тун, не қаро кун келтурубсен.

Фарҳод ва Шириннинг ҳалок бўлишидан бағри қон 20
бўлиб кетган буюк Алишер Навоий яхшиларнинг ўлими-
дан ёмонларнинг роҳатланиши ҳақида ўша замон учун
жуда ҳам характерли бўлган чуқур ҳикматлар айтади:
«Кишининг гавҳари қанча тоза бўлса, унинг зулмидан
шунча қайғули бўлади. Гавҳарнинг энг асли ёқутдир,
биноқ замон унинг бағрини ҳам тешиб қон қилади, Қуёш-
дан борлиқ нур олади, аммо кеча уни ҳам қора туфроққа
кўмади, пиёлаларга тўлган қон шароб битта фосиқнинг
бир дамлик хушвақтлиги учундир. Юзлаб покиза гавҳар-
ларни туфроққа ташламоқдин битта банги қувонади, кў- 30
кариб турган дарахтни синдириб ёқишдан ўтпарастнинг-
гина кўнгли тинади. Фарҳод қонини аямай тўкишдан
Хисравгина базм қуради».

Ёлғиз афоризмлардангина иборат бўлган бу сўзлар-
нинг байти шудир:

Кишининг неча кўпрак гавҳари пок,
Анинг бедодидин кўпрак аламнок.

Чу асли пок гавҳар келди ёқут,
Тешиб бағрини қон айлар анга қут,

69

Қуёшким коинот андин олур нур,
Қилур ҳар тун қора туфроққа мастур.

Басе соғарнинг андин қони тўлғай,
Ки ҳардам фосиқе хушҳол бўлғай.

Этиб юз жавҳари покизани хок,
Ки андин бангге бўлғай фараҳнок.

Бериб бир нахлға ҳар дам шикасти,
Ки тинғай тобидин оташпараст.

10

Тўқуб Фарҳод қонин бемадоро,
Ки Хисрав майдин ўлғай мажлисоро.

«Фарҳод ва Ширин» достони Навоий айтган бу фикрларни бизга жуда гўзал бадий образларда исбот қилиб беради. Икки севгучи юракнинг ўлмас образи, бизнинг қалбимизда жой олиб, доим кўз ўнгимизда жилваланади ва биз ундан ҳеч бир ажрала олмаймиз ва уларга нисбатан чуқур бир ҳурмат сақлаймиз, уларнинг энг гўзал хислатлари бизда ҳавас ва уйғониш туғдиради, биз шунинг билан фаҳрланамиз.

* * *

20

•Севгучи Фарҳод ва Ширинлар ҳақидаги гўзал ҳикоя асрлар бўйи яшаб келмоқда. Чунки уни халқ яратган, унга ўзининг гўзал ва бой хаёлини киргизган ва бу халқ уни сира унутмайди. Бу гўзал ҳикоянинг моҳиятида севги фожиасининг тарихи билан бир қаторда жуда чуқур инсоний фикрлар ва туйғулар ётади. Фарҳод билан Ширин образига севги ҳурлиги, инсон шахсининг ҳурлиги идеяси, гуманизм ва халқлар биродарлиги идеяси, ватанпарварлик ва ватанни мудофаа қилиш идеяси, садоқат ва адолат идеяси, вафо ва ботирлик идеяси, меҳнат ва ижодчиликка муҳаббат идеяси сингдирилган. Фарҳод билан Ширин тақдири — Навоийга яқин ва асрдодуш бўлган халқлар тақдири, унинг энг яхши ва энг комил кишиларининг тақдирларидир. Бу хусусий мулк ва адолатсизлик ҳукм сурган жамиятдаги халқнинг энг яхши ўғил ва қизларининг тақдиридир. Бу, кишиларнинг бахти, уларнинг жамиятдаги мулкдорлик вазиятлари билан белгиланадиган одамларнинг тақдиридир. Бу қайғу ва шодликнинг мадҳия ва марсиясидан, ўлим ва ҳаёт мавзуининг мадҳия ва марсиясидан, ўзи яшаб турган жамиятнинг юзига қалқиб чиқиб, унда бир неча бош

40

70

баланд кўтарилиб келажакка боққан ботир одамларнинг қасида ва мадҳиясидан иборатдир.

Халқ Фарҳод билан Ширин образида ўзининг қайғули ўтмиш тарихини кўриб келган. Унинг ўғил-қизлари эса ундан ўз ота-боболарининг нурсиз тақдирини кўриб келганлар.

Фарҳод ва Ширин ҳақидаги ҳикоя жаҳонда бор ҳикояларнинг энг ғамгинларидан ҳисобланади. Бу бизга жуда кўп ўзбек қизлари ва йигитларининг ҳасрат ва надомат билан тўлган қора қисматларини эслатади. Революцияга- 10
ча Бухоро тупроғида халқ амирининг рухсатидан ташқари ўз қизини эрга бера олмас эди. Амир халқнинг энг номусли қизларини улар учун энг бахтли бўлган соатларда мотамга солар, уларнинг уйларини бузар, бахтларини поймол қилар, ёстиқларини қуритар эди. Қўқон хонлигининг саройларида халқнинг энг номусли фарзандларининг бошига минг хил мусибатлар солинар, улар дунёга келиб, одам бўлиб кўз очганларидан пушаймон бўлар, қора қисматни қарғишлаб ўтар эдилар. Ёлғиз ўзбек қизлари эмас, балки Шарқнинг бутун қизлари Фарҳод ва Ширин- 20
нинг бошига тушган балоларга дучор бўлар эдилар.

Фарҳод ва Шириннинг ҳикояси бугунги эркин ва бахтиёр наслга ана ўша қора кунларни хотирлатади. Ўша қора кучларга ғазаб ва нафрат уйғотади. Эркин ва қувноқ бўлган янги турмуш, янги кишилик муносабатларининг қадр қимматини яна очиқроқ кўрсатади ва унга туганмас муҳаббат ўстиради. Бу жиҳатдан дoston зўр революцион аҳамиятга эгадир.

Улуғ шоир ўзининг ўлмас образлари билан кишиларга адолат ва шодлик ҳисларини пайванд қилар эди. 30
Улуғ шоирнинг образлари кўп наслларга вафо, қаҳрамонлик, инсон шахсиятининг ҳуррияти ва муҳаббат ҳуррияти учун кураш сезгиларини, ватанга муҳаббат сезгиларини пайвандлаб келган. Фарҳод билан Ширин ўртасидаги оташин ишқ кишини юксалтиради ва камолга етказди.

Шунинг учун ҳам ўзбек халқи Фарҳод ва Ширин образини яхши кўради ва ундан ажрала олмайди. Ўрта Осиёда Навоийнинг Фарҳод ва Ширин ҳақидаги гўзал ҳикояси бориб етмаган жой йўқдир, шунинг таъсири билан Хўжанд ва Бойсун атрофларидаги «Фарҳод тоғи» 40
деб аталган тоғ ва «Ширин сойи» деб аталган сой юзага келган. Машҳур ўзбек халқ шоири Фозил Йўлдош Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун»

деган асарлари таъсири билан «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» деган дostonлар яратган. Навоийнинг дostonлари билан Фозил шоир яратган дostonлар орасида умумий сюжет ва идеянинг бир бўлишига қарамасдан бир ажойиб фарқ бор: Навоийнинг ҳар иккала дostonида ҳам қаҳрамонлар ҳалок бўладилар. Фозил шоир дostonларида буларнинг ҳаммаси тирик қолади ва мурод-мақсадига етади. Бундан халқ дostonларигагина хос бўлган, Горький айтган чуқур оптимизм, умидлилиқ жуда очиқ кўринади. Фарҳод билан Ширин ҳақида жуда кўп халқ афсоналари ва эртаклари бор. Бойсун атрофидан ёзилиб олинган бир ҳикояда Фарҳод қўй боқувчи чўпон қилиб тасвирланади. Булар Фарҳод билан Ширин образига халқ муҳаббатининг қанча зўр эканини кўрсатдилар. Чинакам халқ образи бўлган, асрлар ва замонларнинг муҳаббатини қозонган Фарҳод одамзоднинг келажак наслларига зўр васият қолдирган. Фарҳод билан Ширин ҳали инсон эркин бўлмаган жамиятда киши бошига тушиши мумкин бўлган мусибатларнинг ҳаммасини тортдилар. Фарҳод билан Ширин кўрмаган зулм, Фарҳод билан Ширин чекмаган алам қолмади. Шунинг учун ҳам ўз бошларига ёғилган мусибатларнинг манбаини, сабабларини изладилар ва Фарҳод Хисравнинг зулми билан ҳалок бўлар экан, кишиликка зўр бир васият қолдирди. Бу зулмни йўқотиш тўғрисидаги васият, ер юзидан Хисравларнинг уругини қуритиш тўғрисидаги васиятдир:

30 Яна оламда шаҳру тоғу водий,
Келиб ишқ аҳлига қилғил муноди:

Ки Фарҳод ўлди ошиқлиқ аро зор,
Вале етти анга Хисравдин озор,

Буким дер эрдингиз султонимиздур,
Раият биз — бизу ул хонимиздур.

Букун султонингизга зулм етти,
Жаҳондин нотавонлиғ бирла кетти.

Керакким, жам ўлуб, тортиб сипоҳлар,
Гутуб сўг ўйлаким, ўлганда шоҳлар.

Бурун Хисравга чун абри баҳорон,
Қилиб оҳ ўқларидан тийр борон.

Фигон ўтидин ўртао кишварини,
Кул айлаб тожу тахту афсарини.

Бўлуб гирён бу зору бенавога,
Беринг бору йўқин сели фанога.

Фарҳод тили билан улуғ Навоий орзу қилиб қолдирган бу муқаддас тилакни кишилиқнинг энг яхши фарзандлари беш асрдан сўнггина юзага чиқара олдилар. Большевиклар партиясининг раҳбарлиги ва улуғ рус халқининг ёрдами билангина ўзбек халқи зулм ва асоратдан қутулди. Хисравларнинг тож-тахтларини кул-кул қилди ва ўзининг ўғил-қизларига озод ва эркин муҳаббат, шарафли меҳнат ва ижод имкониятларини туғдириб берди. Кишилиқнинг энг гўзал ватанини юзага келтирди. Халқларнинг дўстона ва осойишта ҳамкорлиги барпо қилинди. Шунинг учун Фарҳод билан Ширин бошига тушган мусибатларнинг қиммати биз учун жуда ҳам тушунарли ва Фарҳод қолдирган васият жуда ҳам қадрлидир.

«Фарҳод ва Ширин»ни қаламга олар экан, Навоий қандайдир бир янгилик ахтарар, бир неча сўз бўлса ҳам кишилар айтмаган нарсаларни айтишга уринар эди. У, эл юриб ўтиб кетган йўлдан чопиб юрмоқ, кишилар айтиб улгурганини бошқатдан тақрорламоқ ижодчининг иши эмас деб қарайди ва ижодчининг янгилик яратмоғи зарур эканини айтади. Ҳаёт бўстонининг саҳнида чаман ва гул кўп эканини ва фақат уни меҳнат қилиб ахтариб топиш зарурлигини сўйлайди:

Ани назм этки тарҳинг тоза бўлғай,
Улусқа майли беандоза бўлғай.

Йўқ эрса назм қилғонни халойиқ,
Мукаррар айламак сендин не лойиқ.

Хуш эрмас эл сўнгинча рахш сурмак,
Йўликим, эл югурмиштур югурмак.

Биравким бир чаманда сойир эрди,
Нечаким гул очилгон кўрди терди.

Ҳамул ерда эмас гул истамак хўб,
Бу бўстон саҳнида гул кўп, чаман кўп.

Чу бу сўзларга фикр этти замирим,
Кўрунди борча маъни дилпазирим.

Қилиб кўнглумни бу андиша шайдо,
Таворих айладим ҳар сори пайдо.

Назар айлаб барин аввалдин охир,
Бўлуб бошдин-аёқ оллимда зоҳир.

Топилди онча сўзким, комим эрди,
Қуюлди онча майким, жомим эрди.

Бу дурлар чунки манзум ўлғусидур,
Қулоқ солғонға маълум ўлғусидур.

Буюк ижод доҳиси бўлган Алишер ўз дostonини ба-
дий тароққиёт тарихида янги бир қадам сифатида яра-
тишга ниятланган ва ўз ниятига мукамал равишда ет-
10 гандир.

МУҲАММАД АМИН МУҚИМИЙ

Муқимий ўз ижодини ўзбек халқи тарихида энг қора ва энг мудҳиш кунларда бошлади. Муҳаммад Аминхўжа Муқимийнинг шоир сифатида майдонга чиқиши қора булут босиб ётган адабиёт осмонида бир яшин чақнагандек, қуёш чиққандай бўлди.

Муқимий 1851 йилда Қўқонда туғилди. Шоирнинг отаси Мирзахўжа тошкентлик бир нонвой эди. У 1830 йилда Шералихоннинг машҳур талони замонида Тошкентни ташлаб кетиб Қўқонга бориб қолган эди.

Муқимий бошлаб Қўқонда, сўнгра Бухоро, Тошкент-10 да ўқиди. У шоир бўлиб майдонга чиққан замонда ўлкадаги адабиёт қаттиқ бир турғунлик кечиран ва кўп шоирларнинг шеърлари чеҳрабозлик ва сарой мувашшаҳчилиги доирасида қолиб кетган эди. Шунинг учун ҳам XIX асрнинг иккинчи ярмида адабиёт бобида юзага келган зўр бурилиш даставвал Муқимий номи билан боғлангандир.

Асрлар бўйи феодал-патриархал тузум шароитида эзилиб келган ўзбек халқи Муқимий майдонга чиққан вақтда майда-майда хонликларга бўлиб юборилган ва бу хонликлар ўртасидаги тинимсиз кураш меҳнаткаш халқни хонавайрон қилиб ётар эди. Бунинг устига Туркистон Муқимийнинг ўз кўзи олдида чоризм томонидан мустамлака қилинди. Муқимий колонизация кунларида ўзбек халқининг бошига келган бало ва фалокатларнинг жонли шоҳиди эди.

Икки ёқлама зулм меҳнаткаш халқнинг бутунлай тинкасини қуритди.

Мавжуд ҳоким турмуш, ундаги ижтимоий ҳақсизлик ҳақиқатнинг юзига тўғри қарай олувчи ҳассос шоирда 30 дарҳол норозилик кайфиятини туғдирди. Муқимий

ўз шоирлик фаолиятини ғазаллар ёзиш билан бошладди. Лекин бу ғазаллар шоирнинг шахсий кечирмаларини, хусусий сезгиларининг ифода қилувчи ғазаллар эмас эди. Инсон сезгисининг энг нозик томонларини ҳам оча билувчи Муқимий лирикаси чуқур социал моҳиятга эга эди.

10 Муқимий ғазалларидаги ҳоким руҳ — протест руҳи, норозилик руҳи, алам ва фарёд руҳи эди. Бу ғазалларда шоир билан уни ўраб олган ҳоким муҳит ўртасидаги қарама-қаршилиқ, зиддият, мавжуд тартибдан норозилик ёрқин акс этган. Муқимий бу муҳитда якка ва ёлғиз қолдирилган эди. У шунинг учун «Қоронғидир лайлим каби наҳорим» (туним ҳам, куним ҳам қоронғидир) дейди:

Фигону минг фиғон бу чархи кажрафтор дастидин,
Вафобозу жафоандишан, маккор дастидин,

Спехри бемурувват, золиму ғаддор дастидин,
Ки тири зулмидин жону дилим беҳад яро бўлди.

20 Муқимий ўзининг социал мазмун билан тўлган ғазалларида ҳоким синфлардан узоқ эканини ва улуғларга, сарой аристократиясига ёлғиз хушомадгўйларгина яқин ва дўст эканини ёзди:

• Ҳазгаларга хулқи хуш, аммо менга бадхўйлар,
Ҳамнишиндурлар улуғларга хушомадгўйлар.

30 Ҳоким социал тузум билан келиша олмаган Муқимийнинг тақдири, албатта, фожиали эди. Сарой унинг куйини куйламовчи шоирни ҳар қандай кулфатларга солиб, туҳмат ва маломатлар билан чирмаб ташлаган эди. Ҳоким синф ва сарой доирасидан узоқ бўлган ва ҳали ўзига паноҳ бўлган янги социал бир кучни топиб улгурмаган Муқимий қонуний равишда яккаликка, ёлғизликка тушмакка мажбур эди:

Чархи кажрафтордин ҳар лаҳза афзундир ғамим,
Шарҳ этарга йўқ рафиқим, ғамгусорим, ҳамдамим.

Муқимий ўзининг яқин дўсти шоир Фурқатга ёзган мактубида шундай дейди:

Дўст бўлдим ҳар кишига, кўрдим андин минг жафо,
Топмадим, дунёни кездим, мунису ғамкор ман.

40 Одамлар бир-бирига бўри бўлган бир жамиятда ўз замонининг энг илғор кишиси бўлган шоирнинг шундай танҳоликка тушмаги табиийдир. Ҳоким синфларга душманлик ва бегоналик Муқимийни кенг халқ оммасига қа-

раб етаклади. Чунки бу замонда Ўрта Осиё халқлари ўрта-сида зўр бир чайқалиш, зўр миллий озодлик ҳаракати кўтарила бошлаган эди. Муқимий ўз норозилигининг яқин ифодасини шу халқ ҳаракатида кўрди ва унга қараб борди. Шоирнинг дунёга қарашида янги уфқлар очилди ва натижада унинг поэзиясидаги яққалик, ёлғизлик йўқолди. Ғазал — ҳажвга, лирика — сатирага қараб ўсди. Бу — социал сатира эди. Ҳоким синфлардан бегоналик очиқдан-очиқ душман бўлиш ва кенг халқ ҳаракатига яқинлашиш орқасида Муқимий реализмга келди. У умр бўйи 10
ростгўй бўлишга онт ичди ва ўз халқининг чин ўгли бўлган Муқимий умрининг охиригача ўз онтига содиқ қолди.

Найлайин, ўйлаб тирикликнинг камю костин,
Гар қилич бошимга ҳам келса дегайман ростин,
Сўзки ҳақ бўлса, саволимга жавобим, ким десун?

Муқимий бизнинг адабиётимизга сатирик реализмни, халқ ғазабини, эзилган халқнинг ўз душманларига, ватан хоинларига бўлган ўч ва нафратини олиб кирди. Бундай бир руҳ Муқимийгача бўлган адабиётда йўқ эди. Унинг 20
сатирик шеърлари социал ҳуқуқсизлик, колониал тузумни қарғишлар, ерли эксплуататор синфлар — бой, қози, мингбоши, танобчи, савдогар, риёкор мулла, эшонларга қарши қаратилган эди.

Муқимий ҳукуматдорлар, жандармлар, полициялар ҳақида ёзди. Унинг «Тар мевалар», «Безгак», «Вексель», «Уруғ» деган шеърларида миллий зулмга бўлган норозилик ва қаршилиқ очиқдан-очиқ ифода қилинган.

Мамлакатда очлик, яланғочлик авж олди. Деҳқонлар кўпчилиги солиқ ва судхўрлик эксплуатацияси остида 30
бор-будидан ажралди. Косиблар хонавайрон бўлди. Муқимийнинг чуқур реалистик-сатирик шеъри «Вексель» да эксплуатацияга асосланган тузумнинг ўзбек халқи бошига қандай балолар келтиргани, Туркистонга капитализмнинг кириб бориши ва унинг қанчалик чиритқич роль ўйнаётгани жуда тўғри ва яққол тасвирланган. Капитализм бутун халқни, ҳам шаҳар, ҳам қишлоқни бозорга қул қилиб қўйган эди.

Банд ўлди олди-сотди, фуқароларингни бил, деб,
Пуллар жаримасини қилсанг экан, биҳил, деб,
Бозору бай очолмай қишлоғу шаҳр сил, деб,
Арз этдилар халойиқ ҳокимга: ҳукм қил, деб,
Қирқ кунда уч миридин буйруқ дегони чиқди.

40

Диққат ҳама сотолмай, ё бир нима олурга,
Қассоб етди ўзни гўшт ўрнига тилурга,
Солган қулоқларини эл гап недур билурга,
Бозор аҳли, ҳайрон савдо-сотиқ қилурга,
Сўйи самога йиғлаб косиб фиғони чиқди.

Халқеки камбағалдур гўёки галтак ўлди,
Ўлганни устига ҳам бир неча калтак ўлди.
Бу воқиа, Муқимий, ҳар ерда дастак ўлди,
Пул — дабба, нарх — қиммат, устига пўстак ўлди,
Пўстак [белига] боғлаб Завқий баёни чиқди.

- 10 Муқимийнинг бу шеърисида камбағал халқнинг қанчалик жонсарақ ҳолга келиб қолгани, халқ сабр қосасининг тўлиб тургани ва юрт денгизининг катта бир қўзғалиш олдига келиб қолгани очиқ кўринади. Ҳассос шоир халқнинг бу ҳолатини жуда реал ва чин чиза олгандир.

- Муқимий асарларида янги капиталистик буржуа синфининг туғилиш жараёни реал акс этган. У «Тўйи Иқон бачча», «Масковчи бой таърифиди», «Чойфуруш», «Ҳожи қадоқчи» деган эпик-сатирик шеърларида бойлар, 20 гумашталар, савдогарларнинг образини яратади. Уларнинг ҳаммасининг меҳнаткаш халқнинг кўз ёшлари устида кўкарганини айтади.

- «Тўйи Иқон бачча» асарида Муқимий бой билан гуашта образини беради. Бой образи вужуди билан молдунёга ҳирс қўйган киши. Унинг бутун ҳаётидаги маъно мана шу мол ва дунё. Ўзини хўжайин деб ҳис қилувчи бой ҳақиқатда шу молу дунё қаршисида энг аянч қул. У ҳамма ёққа чангал солади. Унинг онгига хусусий мулк, бойлик тўплашдан бошқа ҳеч нарса сиғмайди. Де- 30 мак, бу бойга гуашта бўлган кишининг ҳоли ундан ҳам кулгили ва фожиалидир. Бой ўз гуаштасидаги ҳар қандай орзу-ҳавас куртагини ўлдиради.

Тошкентда турувчи хўжайин, Туркистон шаҳрининг Иқон деган ерида турувчи гуаштага, у ўғил тўй қилмоқчи бўлгани муносабати билан шундай сим қоқади — телеграмма беради:

Хўжайин берди Тошкентдин тил.
«Тўй қилар бўлсанг, қўй ўзингга кафил.

Ўғлингизни, — дедики, — қилманг тўй.
Балки от тезагини қилманг бўй.

- 40 Не керак сизга тўй қилмоқлик.
Керилиб обрўй қилмоқлик...

Ман ризомас кишига нон берсанг,
Ё товуқ сақласангу дон берсанг,

Тўйнугингдан агарда чиқса тутун,
Мунда бер дастмояларни бутун.

Бўлса уммидингиз агар биздин,
Манфаат кўрмасин биров сиздин».

Муқимий бу сатрларда мол-мулкка ҳирс қўйган бойнинг психологиясини жуда ҳам моҳирона тасвирлаган. Инсонликдан тамом чиқиб қолган гумашта соч тукларига-ча ўз хўжайинига боғлиқ — мутедир. Мол уни элдан чиқаради. У худди тўй куни дарбозаларни занжирлайди, эшикларга қулф уради. Бош чиқариб кўчага қарамайди 10 ва бундай разилликларга ва ҳақирликларга рози бўлгани натижасидагина ўз хўжайинига маъқул бўлади. Дастмоя унинг қўлида қолади.

«Масковчи бой таърифида» деган асарида Муқимий Ҳодихўжа деган Масков билан Туркистон ўртасида савдо юргизувчи янги типдаги бой образини чизади. Бой ва гумашта образини, Ҳодихўжа образини Муқимий молдунё қаршисида, пул қаршисида инсонлик хислатларини тамом йўқотган кишилар қилиб тасвирлайди. Колонизаторлар ва маҳаллий бойларнинг жирканч башараларини 20 ўткир сатира билан чизиб берган Муқимий ўз ғазаб ва нафратида изчил ва саботли эди. У ўзининг ҳажвий шеърларида мулла ва авлиёларнинг бутун моҳиятларини очиб фош қилди. Муқимийнинг «Авлиё», «Баччағар», «Охуним» деган асарларида халқ назарида мулла ва авлиёнинг жирканч ва қабих суратини гавдалантиради. Дин кишиларининг ижтимоий ҳаётда нақадарли чириткич роль ўйнаганлигини, тозалик, маъсумлик ва поклик намунаси бўлиб танилмоқчи бўлган бу кишилар ҳақиқатда энг тубан одамлардан ҳам паст ва нокас маҳлуқлар эканлик- 30 ларини фош қилади.

Муқимий авлиёнинг суратини шундай чизади:

Бошларида шапка гоҳе, гоҳ дастор авлиё,
Қўлларида субҳаю, бўйнида зиннор авлиё.

«Тавба» денг охир замона чиқса бу янглиг чибок,
Ҳар (хотинга) ошиқу ҳар (қизга) хуштор авлиё...

Шул эрур кашфу кароматики бўйлаб субҳу шом,
Чиқса ҳар ердин бир ис ҳозир хабардор авлиё... 40

Тоза илкени ювиб, ейдур ҳалол англаб гумон,
Учраса ҳар ердаким макруҳу мурдор авлиё...

Филҳақиқат бўлма ғафлатдин бадандеша, Муқим,
Баски шуҳрат топди расволикда бисёр авлиё.

Муқимий мулларнинг энг номдорларини, Маккага бориб ҳаж қилиб, ўзларига пайғамбарлик сифатини ортдириб келганларини фош қилди. Уларнинг бутун иши халқни алдаш асосига қурилганлигини очиб ташлади.

Муқимийнинг «Баччағар» деган машҳур шеъри шунга бағишланган.

Ис чиқарган ерда ҳозир мисли шайтон ҳамтабақ,
Қанча сўксанг шунча шилқим, шунча суллоҳ баччағар.

10

Ботини чўян қозон, қайнар ичида реву ранг,
Зоҳири бир сўфи сурат, қўлда асо баччағар.

Ётқузиб тилсанг баногаҳ қорнидан чиқмас алиф,
Салласин кўрган киши дер: «Катта мулла баччағар»...

Неча муддат йўқ эди, ул қайданам ҳозир бўлиб,
Ош арусда ҳангираб, кўп қилди ғавғо баччағар.

Шунча қўйнинг пўрдоғу пўстунбасин ўғирлади,
Тозалаб Мингтепасига қилди савғо баччағар...

Сурмалар тортиб қачон кўрсанг кўзига, доимо
Ўзга бергай, қўлида ойина, оро, баччағар...

20

Илгари филжумла номусу ҳаёси бор эди,
Қайси кун ҳаждинки келди, бўлди расво баччағар.

Муқимий яшаган даврда реакциянинг қанчалик кучли бўлганини, дин аҳллари, мулла, эшонларнинг қиличи қон устида турганини ва уларга тил текизиш бизнинг шоиримиз бошига ҳар қандай балолар келтиришининг муҳаққақ эканини назарга олсак, ҳақиқий халқ шоири бўлган Муқимийнинг ўз реализмида қанчалик саботли ва жасур экани ойнадай равшан бўлиб қолади ва қанчалик азиз ва қадрдон экани яққол билинади. Эксплуататор синфларни, қора гуруҳларни фош қилишда бизнинг классик адабиётимизда Муқимий қадар жасур бир фигура йўқ деса бўлади.

30

Муқимийнинг бутун симпатияси камбағал халқ томонида эди. У ўзининг ўткир шеърларида халқнинг аянч аҳволини, икки ёқлама зулм остида халқ бошига тушган кулфатларни тасвирлайди, халқ билан баб-баробар ёнади. Муқимийнинг «Саёҳатнома» деган асари ўша вақтдаги ўлкани кўрсатиш жиҳатдан жуда катта аҳамиятга эга.

40

Муқимий Фарғонанинг бутун қишлоқларини кўриб чиқди. Лекин у нима кўрди? Хурофот асири хотинлар, нодонликда қолдирилган кишилар, одамгарчиликнинг энг

тубанларига тушган бозорбошлар унинг кўз олдидан ўтдилар:

Мағрур, хасису бешу кам,
Хар гапда юз ичгай қасам,
Такжой олур моховданам
Ҳожи ўзи мурдор экан.

Юрт хароб, эл оч-яланғоч, бойқуш мингбошилар
халқ бахтини қайтариб турар, халқ ғазаб ва норозилик
билан қайнар эди.

Унда бўлус Ғози деди,
Ҳам муфти, ҳам қози деди,
Юрт барча норози деди,
Қилғон иши озор экан.

10

Ўлка қишлоқлари қолақлиқ тимсолига, ўғри қароқчи-
зорликка айлантирилган эдилар. Бундаги одамлар бир-
бирига бўри, бир-бирининг этини шилар эди. Бунда
чой ўрнига ишқор дамлаб сотар эдилар:

Сувлар сепилган сўрилар,
Бўрланган ўчоқ-мўрилар,
Таъбинг мабодо чой тилар,
Дамлашлари ишқор экан.

20

Қишлоқнинг энг олғир, энг ёмон маккор қароқчилари
унинг бутун тизгинларини ўз калхат панжаларида ушлаб
турар эдилар.

Мингбошиси сўфинамо,
Тасбиҳу, бўйнида ридо,
Чўқиб қочар зоғи ало,
Бир доғули, айёр экан.

Бордим шаҳардан «Яккатут»,
Баққоли дуэди бадбурут.
Бир танга соткай бир қурут,
Инсофи йўқ, таррор экан.

30

Муқимий кўриб чиққан бу «Саёҳатгоҳ» жойлар нодон-
лик, қолақлиқ маконига, авомлик маконига айлантирил-
ган эдилар.

Озодадин тўпори кўп,
Дукчисидин аттори кўп.
Чойхўридин кўкнори кўп,
Бир раста носу банг экан.

Шубҳасизки, Муқимий ўзининг бу ватан саёҳатидан
жуда ғамгин бўлиб қайтди. Лекин у кўрган нарсаларнинг 40
энг қимматлиси халқда ўз хўжаларига қарши бўлган ға-
заб ва нафрат олови эди.

Шу нуқтаи назардан Муқимийнинг «Танобчилар» деган асари катта аҳамиятга эгадир. Бу асарда деҳқонларни хонавайрон қилувчи икки тўра образини Муқимий ҳақиқатан ўлмас қилиб яратиб қолдирган. Бу Султоналихўжа ва Ҳақимжон образидир. Бу — икки эксплуататор, икки йиртқич, икки ёвуз, халқ ёвининг образидир. Уларнинг порахўрлик, ришватпарастлик, судхўрлик, маккорлик табиатини Муқимий жуда усталик билан реал очиб берган. Султоналихўжа ва Ҳақимжон ҳар қандай раҳм ва шафқатдан маҳрум бўлган, одамгарчилик сезгисини тамом йўқотган кишилардир. Муқимийнинг «Танобчилар»ини ўқиганда бизнинг кўз олдимизда одамхўр зolim, жафо берувчи кишиларнинг қабиҳ сурати гавдаланади. Султоналихўжа ва Ҳақимжон образини Муқимий ҳайкал даражасида мукамал ишлагандир:

Султоналихўжа, Ҳақимжон икав,
Бири хотун, бириси бўлди куяв...

Ош есалар ўртада сарсон илик,
Хўжа — чироқ ёғи, Ҳақимжон — пилик.

Бир-бирисига солишурлар ўрун,
Эрта-ю кеч ўпушиб оғиз-бурун.

Саллалари бошларида оқ сават,
Кўрпача тагда ҳама вақт уч қават.

Бирлари мўлтонинамо, ҳийлагар,
Бирларидур кундапиху гавдахар.

Оғизлари мақтаниб ўн беш қариш,
Майда сухан, эзма (чурук) занчалиш.

Қайсики қишлоққа тушар отидин,
Элни йиғиб, воқиф этар зотидин.

Дерки: «Кўзунгга ҳали кал жўжаман,
Махтуми аъзамлик ўзим хўжаман.

Бизга бобо ҳазрати шоҳлиғ мазор,
Мухлисимиз мардуми аҳли диёр.

Ҳам яна Эрҳубби бўладур тағо,
Аммамининг эрларидур Нурато.

Биби Убайда бўладур холаминиз,
Гоҳ келур эрди кичик боламиниз.

Хизр отамларга буродар эрур,
Чимлиғ азизлар менга додар эрур.

Гарчики мен олиму шайхи замон,
Қирқингиза ʼмди берай бир қозон.

Манки танобингга чиқибман келиб.
Хизматими яхши қилинглар билиб.

Ут қўюбон куйдурадурғон ўзим,
Ҳокимингу ўлдуродурғон ўзим.

Султоналихўжа билан Ҳакимжон ҳақиқий одамлар сифатида иш кўра олмайдилар. Уларнинг кишиларни алдашлари албатта шарт. Улар, деҳқонларга таассуб юқтирадилар. Ҳар бир қадамда дин, авлиё, мазор номи билан халқни алдайдилар. Чунки бусиз улар халқ олдида бир ҳайвон сифатида фош бўлиб қолур эдилар. Уларни одамга айлантирган нарса тақводорлик, диндир. Муқимий Султоналихўжа ва Ҳакимжон образида эксплуататор синф вакили кишиларининг дунёга қарашлари пуч ва тор эканини, уларнинг эзма, паст, майда, саёз кишилар эканликларини фош қилади. 10

Султоналихўжа билан Ҳакимжон ҳаётидаги бутун маъно деҳқонларни хонавайрон қилишдан иборат. Муқимий уларнинг ана шу ёвуз моҳиятларини тўла очиб ташлайди: 20

Икки танобини қилай ўн таноб,
Юртингизни куйдуруб айлай хароб.

Муқимий ҳадсиз оғир меҳнатда эзилган камбағал деҳқонларни тасвирлайди. Муқимий қарашида ҳалол, ҳақиқий одамлар шулардир. Шунинг учун ҳам шоирнинг бутун симпатияси эзилган деҳқонлар томонида.

«Танобчилар» шеърида Муқимий эзилган деҳқонларнинг аччиқ фожиасини жуда яхши ифода қилган. Султоналихўжа ва Ҳакимжоннинг қўли остида эзилган камбағал деҳқон ўзининг бир парча хусусий тупроғига қараб: «Сен ўзгага роҳат, лекин менга азоб, уқубатсан», деб қичқиради: 30

Ун икки ойда келадур бир таноб,
Ўзгалара роҳату манга азоб.

Ҳақиқатан, ўзининг пешона тер тўкиб, меҳнат қилиб, турган тупроғининг сенга азоб, уқубату, ўзгага — Султоналихўжа ва Ҳакимжон сингари ёвузларга роҳат ва фароғат эканини англаш ва бу оғир тушунча олдидаги ожизликдан аччиқ фожиа йўқдир. 40

«Танобчилар» да Муқимий мавжуд социал тузумга нисбатан деҳқонлар кўпчилигининг қараш ва нафратини

ёрқин ифода қилган. Бу ўша тузумга нисбатан катта айб-
номадан бошқа нарса эмас. Бу, ўша мавжуд социал тузум-
га нисбатан Муқимийнинг ашаддий душман бўлиб қол-
ганининг ифодасидир.

Муқимий камбағал деҳқонларнинг хўрлик тузуми за-
монидаги фожиасини ўз давридаги ёзувчиларнинг ҳам-
масидан кўра чуқур ва реал тушунди.

Ўзгага роҳату менга азоб, —

10 деган биргина сатр билан Муқимий бизнинг кўз ўнги-
мизда улкан бир фожиали тарихни жонлантиради. Совет
ҳукумати замонида, колхоз тузуми шароитида колхозчи-
деҳқонларга ер мангу хатлаб берилиб турган ва бу ерда
янги бахтли, фаровон турмуш кўкариб, гуллаб ётган бир
кунда революциягача бўлган даврда деҳқонлар бошига
тушган балонинг Муқимийча тасвири бизга жуда кўп
нараса тушунтиради.

20 Муқимий ижодининг бу қисми жуда катта революци-
он аҳамиятга эгадир. Муқимий ўз халқининг энг оғир
кунларида унга ҳамдард бўлди. Лекин буюк демократ
шоир, меҳнаткаш халқни қулликдан қутултирадиган чора
ва кучни англаш даражасигача кўтарила олмади.

* *
* *

30 Муқимий ижодининг чуқур томирлари бор. Муқи-
мий, ўзигача жуда катта адабиёт яратган буюк бир
халқнинг шоири сифатида майдонга чиқди. Муқимий
янги адабиёт майдонига чиққан вақтида унинг қаршиси-
да ўзбек халқининг улуғ шоири, ўзбек адабиётининг
бобоси, ўзбек тилининг жанговар тарафдори Алишер На-
воий яратиб қолдирган буюк мерос мавжуд эди. Муқи-
мий қаршисида Шарқ лирик поэзиясининг улуғ даҳоси
Фузулийнинг инжу хазинаси турар эди. Муқимий қарши-
сида Шарқ адабиётининг улуғ намояндалари бўлган
Фирдавсий, Хайём, Жомий, Низомийларнинг асрлар бўйи-
ча яратиб қолдирган асарлари бор эди. Ниҳоят, Муқи-
мий қаршисида Лутфий, Атоий, Бобир сингари улкан
шоирлар турар эдилар.

40 Муқимий ўзбек ва тожик ёзувчилари, умуман, Шарқ
классик шоирлари яратиб қолдирган бутун маданиятнинг
илғор томонларини қабул этади. Уларни ўрганади. Ле-
кин уларга тақлидчи бўлибгина қолмайди. Навоий ва

Фузулий ижодидаги энг яхши, энг илғор анъаналарни қабул қилгани ҳолда, улардаги энг гўзал прогрессив тенденцияларни тараққий қилдиргани ҳолда, Муқимий ўз диққатини халқ ижодига, унинг туганмас ва битмас чашмасига қаратди. Ундаги олижаноб хислатларни қабул қилди ва ўзига хос, ўзига махсус бўлган янги поэзия яратди. Муқимий ўз ўзбек она тилида қанчалик чиройли, эркин ва равон ёзса, тожик тилида ҳам шунча гўзал, эркин ва равон ёза олатурган бўлди.

Муқимий сатирасининг биринчи унсурлари Навоийда 10 бор эди. Навоийнинг «Ҳайратул-аброр» ида авлиёлар, диндорлар ҳақида айтганлари Муқимий ҳажвларини эсга солади.

Муқимий ғазалларидаги самимият, равонлик ва қайноқ жўшқинлик, Фузулий лирикасининг энг яхши хислатларини эсга келтиради.

Меҳринг ўти ногаҳ тушди жонларга,
Парвойим йўқ зарра хону монларга,
Лола янглиғ тўлиб бағрим қонларга,
Ўзим ҳар жойдаман, кўнглум сандадур.

20

* *
*

Ўзимдек даҳрда саргашта гумроҳни киши кўрмас,
Ғарибу нотавон, афтода йўқдир ман каби бекас,
Куяр жисмим фироқ оташгаҳида мисли хору хас,
Ғаму андуҳдин мажнун сифат ўлсам ажаб эрмас.
Латофат бобида ул шаҳд гуфторимни соғиндим...

Муҳаббат йўлига, эй дўстлар, туштум, совутманглар,
Бериб таскини хотир, пандлар бирлан овуتمانглар,
Қўйинглар эмди ўз аҳволима, илгимни тутманглар,
Ичай заҳри фироқин аччиғ-аччиғ таъна этманглар,
Ким ул неку шамойил ошиқ озоримни соғиндим.

30

Муқимий сарой шоири эмас эди. У умр бўйи сарой шоирларидан узоқда турди. У ўзининг бутун умрини кенг халқ оммасига яқин бўлган адабиёт туғдиришга, халқнинг дард ва аламларини, тилак ва армонларини куйлашга бағишлади. У классик шеърни ишлаб, халқ қўшиқларига яқинлаштирди. Ҳақиқий халқ куйчиси бўлган Муқимий улфатлари сарой доиралари бўлмасдан, 40 балки халқ ашулачилари, созандалари бўлар эди. Шунинг учун унинг классик мақомларга бўлган пичинги ҳам

адабиётни демократизация қилиш ниятидан келиб чиққандир.

Қўй, эй мутриб, «Баёт», «Ушшоқ» ёқмайди қулоқларга,
Тараннум айласанг маҳфилда қил «Гулёр» деб келдим.

Муқимий ўз шеърларининг тилини ҳам ана шунга қараб ишлади. Муқимий шеърни халқ ашуласига, тилини халқ тилига яқинлаштирди. Меҳнаткаш тамом саводсиз бўлган бир мамлакатда поэзияни бундай бир йўлда давом қилдиришнинг революцион аҳамияти каттадир.

10

* * *

*

Муқимий жуда фақир ҳаёт кечирди. Ҳоким жамият унинг куйчиси бўлмаган шоирни албатта шу ҳолга солур эди. Муқимий тақдиридаги фожиа, шоир билан ҳоким синфлар, ҳоким тузум ўртасидаги қарама-қаршилик натижаси эди. Муқимийнинг аччиқ-аччиқ фарёдлари ана шундан келиб чиққандир:

Ҳайфким аҳли тамиз ушбу маҳалда хор экан,
Олдилар ҳар ерда булбул ошенин зоғлар.

20

Ўз замонининг катта шоири бўлган Муқимий шунинг учун ҳам ҳеч тақдир қилинмади. Хор ўтди. Ўзининг фожиали тақдирини тушунган шоир «Менинг хор бўлишимнинг сабаби Фарғона мардуми бўлганимда, ўз ватанимни севганимда» деб арз қилди.

Кимга дод айлай бориб шум толимнинг дастидин.
Кўза синдурган азизу, сув кетурган хорман...

Мулки Ҳинду Марвдин келсам топардим эътибор,
Шул эрур айбим, Муқимий, мардуми Фарғонаман.

30

Лекин шунга қарамасдан Муқимий ўз ватанини, унинг азиз ва муқаддас тупроғини севар эди. Шунча хорлик, зорликларга қарамасдан у ўз ватанини ташлаб кета олмади. То ўлгунича унинг содиқ фарзанди бўлиб қолди.

Неча дерменким Муқимий гурбат айлай ихтиёр,
Бир ватандин дил узуб ҳижрат қилалмай доғмен.

Муқимий 1903 йилда 53 ёшда Қўқонда вафот қилди. У ўз ижодининг чин қадрига етувчи наслга зор бўлиб кетди.

Ўзбек халқининг ашаддий душманлари бўлган буржуа миллатчилари бу халқнинг ўз озодлиги йўлида эзувчиларга, эксплуататор синфларга қарши асрлар бўйи олиб борган курашини яширишга интилдилар. Улар йиллар бўйи ўзбек халқининг энг содиқ фарзандларини тарих саҳифасидан ўчирмоқчи бўлдилар.

Буржуа миллатчилар халқнинг қабиҳ ёви Бухариннинг рус миллати — обломовлар миллати, ялқовлар ва танбаллар миллати деган фашистик назариясини амалга оширар эдилар. Шундай қилиб, улар ўзбек халқи тарихидаги энг шонли саҳифаларни ўчирмоқчи бўлар эдилар. Ўзбек халқининг буюк шоири Алишер Навоийнинг ўлмас ижоди улар томонидан фисқ ва фужур деб эълон қилинган эди.

Халқ душманлари ўзбек халқининг ўлмас сеvimли шоири, ўз халқининг чин ўғли бўлган Муқимийни ҳам жадид деб эълон қилган эдилар.

Бу тасодикий эмас, албатта. Бутун республикалардаги буржуа миллатчилар, халқ душманлари худди шу йўлни тутиб келганлар. Масалан, Украина буржуа миллатчилари украин халқининг буюк шоири Тарас Шевченкони ҳам миллатчи деб, миллатчиларнинг яловбардори деб айтиб келган эдилар. Грузин буржуа миллатчилари грузин халқининг буюк шоири, грузин халқининг энг муқаддас орзуларини куйга солиб кетган Илья Чавчавадзени ҳам миллатчиларнинг бобоси деб танитган эдилар.

Ўзбек халқининг душманлари поэзиямизнинг қуёши буюк Навоийни ҳам миллатчиларнинг бобоси деб танитганликларини эсга олсак, бу қабиҳ одамларнинг Муқимийни жадид деб эълон қилишдан кузатган мақсадлари аниқланиб қолади.

Жадидларнинг Муқимийга ҳеч қандай яқинликлари бормиди?

Йўқ албатта. Жадидлар ўзбек капиталистларининг шоирлари эдилар. Муқимий эса ўз меҳнаткаш халқининг шоири, ўз замонининг энг илғор кишиси эди.

Жадидларнинг дунёга қарашлари миллатчилик эди. Уларнинг бутун ижодлари ана шу миллатчилик руҳи билан суғорилган эди.

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.

101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200.

Ҳамид Олимжоннинг Муқимий ижодига бағишланган мақоласидан дастхат.

Муқимий ижоди халқчил эди. Муқимий эксплуататор синфларнинг ҳаммасига, эзувчиларнинг ҳаммасига душман эди. Муқимий зулмга қарши халқ куйчиси эди. Муқимий ўз халқига то ўлгунича содиқ қолди.

Жадидлар ўз халқининг қабиҳ хонлари, сотқинлари бўлиб чиқдилар.

Муқимий ўз халқининг оташин дўсти эди. Жадидлар халқни чет эл жосусхоналарига сотган кишилар бўлиб чиқдилар.

Хулоса: Муқимий билан жадидлар ўртасида ҳеч қан- 10 дай яқинлик йўқ ва бўлиши мумкин эмас.

Муқимий ўзбек халқига энг яқин ва энг сеvimли шоирлардан бўлиб қолди ва шундай бўлиб қолажақдир.

ЎЗБЕК ХАЛҚИНИНГ УЛМАС ШОИРИ

Фурқатнинг умри дарбадарликда ўтар эди. У, Арабистон, Ҳиндистон, Миср ва Юнон ўлкаларида кезиб, «Саёҳатнома»лар ёзиш билан машғул экан, ўз умрида бир кун бўлса ҳам ўз ватанидан узоқда бўлишни хоҳламаган. Муқимий Фарғона қишлоқларида кезиб юрар эди. Шу Фарғона қишлоқларида кезганда ёзганларини Муқимий Фурқатга имо тариқасида «Саёҳатнома» деб атар эди. Унинг Ҳапалак қишлоғига қилган саёҳатидан Қўқон хонига аччиқ, чимдаб-чимдиб оладиган киноя туғилган эди:

10 Кўрди сендек шаҳи одилни на инсу на малак,
Арранинг зулмидин эмин ҳамма боғу чакалак,
Янги ой кўзига хасмингни отурга камалак,
Эй жаҳондори зафар, кавкабаи даври фалак,
Эшитинг, қиссаи қишлоғи хароби Ҳапалак...

20 Чопишур янтоғ ўтун марду зан иссиқда куюб,
Ер зағора нонини, топса отини қанд қўюб,
Ўазин йўқ шўрва, каду ейдуган ошида суюб,
Ажириқ илдизини майда келиларда туюб
Қайнатиб, кунда ичиб, отини дерлар сумалак...

Кўчти халқи ёпиниб кўҳна, увода тўнини,
Чархдин ўтқаришиб оҳу фиғону унини,
Солмасун душмана ҳам бошига келган кунини,
Кеча ногоҳ эшитиб шуҳрати тило пулини
Ҳапалак қўрқишидан учти мисоли капалак...

Муқимий бу шеърда Ҳапалак қишлоғи тимсолида очлик ва гадойлик, хорлик ва яланғочлик, қуллик ва нодонлик ҳукм сурган бутун Қўқон хонлигининг ҳаққоний тасвирини беради.

30 XIX асрнинг иккинчи ярмида ўзбек халқининг она тупроғи қолоқ феодал майда ва аянч уч хонликка — Хева, Бухоро ва Қўқон хонликларига парча-парча бўлинган ва

бу хонликлар томонидан ўзбек халқи майда уруғ-аймоқларга, қабилаларга бўлиб юборилган эди. Ўзбек халқи шу хонликлар томонидан маъносиз ўзаро ҳалокатли урушларга, қон тўкишларга мажбур қилинар эди. Бу ҳол унинг жуда осонлик билан мустамлака қуллигига тушиб қолишига ҳам сабаб бўлган эди. Икки ёқлама ва уч ёқлама зулмнинг даҳшат қамчилари халқ бошига ёғилганини Муқимий ўз кўзи билан кўрди. Мамлакат зулм ва ҳақсизлик қонига ғарқ бўлганини, халқнинг тамом қулга айланганини, деҳқонларнинг ердан ажралганини ва каттакон судхўрлик аппарат маъмурияти пахтакорларнинг қуллик меҳнати асосида яшаганини Муқимий ўз кўзи билан таъқиб этиб борди.

«Воқеаи таноб» шеърида Муқимий деҳқонларнинг ҳақиқий қулга айланганини тийран ростгўйлик билан тасвир қилди. Сенга қарашли бўлган нарса, сен ўзингни азоблаш воситасига айланганини англаб туришдан оғир нарса йўқ. Деҳқонлар борган сари қашшоқлашмоқда, улар ҳар куни ўз орасидан мингларча мол-мулкидан ажралган, хонавайрон бўлган, гадой бўлган батракларни чиқармоқда ва ҳали бир парча ерни ўз қўлида сақлаб туролганлар бўлса, бу ернинг уларни эзиш қуролига айланганини кўриб, ер уларга эмас, балки улар ерга қул бўлиб қолганларини англаб ўз тақдирларини қарғишлар эдилар. Шунинг учун ҳам Муқимий тасвир қилган деҳқон

Ўн икки ойда келадир бир таноб,
Ўзгалара роҳату менга азоб,

деб фиғон чекар эди. У буни англади, лекин чорасиз эди. Ҳар ҳолда, у ҳали ернинг унга роҳат бериши учун нималар қилиш керак эканлигини билмас эди. Унинг онги ҳали туман ичида эди. У, ернинг уники бўлиши ва унга роҳат беришини хоҳласа ҳам лекин буни юзага чиқариш учун нималар қилмоқ кераклигини билмас эди. Деҳқон ернинг меҳнаткашга роҳат, текинхўрларга машаққат бўлиши учун нималар қилмоқ кераклигидан ҳали жуда ҳам воқиф эмас эди.

Мана унинг олдига, Қўқон уезд бошқармасининг вакиллари, танобчилар — Султоналихўжа ва Ҳакимжон от устида келадилар. Муқимий уларнинг ташқи қиёфасини ва маънавий дунёсини жуда яққол тасвир қилади:

Султоналихўжа, Ҳакимжон иков,
Бирн хотун, бирларн бўлди куяв...

Ош есалар ўртада сарсон илик,
Хўжа — чироқ ёғи, Ҳакимжон — пилик,

Бир-бирисига солишурлар ўрун,
Эрта-ю кеч ўпушиб оғиз-бурун,

Бирлари мўлтонинамо, ҳийлагар,
Бирларидир кундапиху гавдахар.

Бу кишилар деҳқоннинг кўзига балодай кўринади. Чунки уларни яхши кўриш мумкин эмас. Улар фақат кишида нафрат уйғотадилар, лекин бечора деҳқон уларни ҳайдаб юборолмайди ва улардан қутулиш учун пора беради. Чунки бундай қилмаганда унинг ҳоли яна ҳам оғирлашишини кўриб турибди. Ахир, Султоналихўжа билан Ҳакимжон — хўжайин, ҳукумат унинг томонида; деҳқоннинг доди қаёққа етади, унинг арзини ким тинглайди? Пора олгандан сўнг Султонали билан Ҳакимжон ўз ёвузлигини қўймайди. Барибир деҳқоннинг ерини нотўғри ўлчаб, уинни куйдириб кетади.

Муқимий яшаган давр ўз йўлида янги бир давр эди. Унинг кўзи олдида янги хил одамлар пайдо бўлар эдилар. У янги Масковчи бойни, ўз қўлида ҳар хил шаҳарларда бир қанча гумашталар тутиб турган савдогарни тасвир қилади. Савдогар Туркистон шаҳрида турувчи ва ўз ўғлини хатна тўй қилмоқчи бўлган гумаштасига унинг орзуларини ман қилиб телеграмма беради:

Хўжайин берди Тошкентдин тил:
«Тўй қилар бўлсанг, қўй ўзинга кафил,

Ўғлингизни, — дедики, — қилманг тўй,
Балки от тезагини қилманг бўй.

Не керак сизга тўй қилмоқлик
Керилиб обрўй қилмоқлик...

30 Ман розимас кишига нон берсанг,
Е товуқ сақласангу дон берсанг,

Туйнугингдин агарда чиқса тутун,
Мунда бер дастмояларни бутун,

Бўлса уммингиз агар биздин,
Манфаат кўрмасин бирав сиздин».

Муқимий авлиёлар, эшонлар, савдогарлар, чойфурушлар, қадоқчилар ҳақида ёзади. У эшонни баччагар деб атайди. Эшон жоҳил ва чаёндек серзаҳар, унинг қалби қора қозонга ўхшайди, унинг ичида ёлғон, ҳийла ва мунофиқликдан бошқа ҳеч нарса йўқ. У Маккага кетади, одамлар уни қайтиб келмайди, қайтиб келса ҳам инсофлик

одам бўлиб келади деб ўйлайдилар. Лекин у Маккадан келиши билан одамлар пушаймон қилади. Чунки у, аввалгидан расво бўлиб келибди.

Муқимий бу хилдаги одамларни жуда қаттиқ ҳажв қилди. Муқимий уларни шунчалик ёмон кўрар эдики, ҳажв қилар экан, сатқани шеър кетсин деб ёзар эди:

Нисбат қилурға арзимагай ҳажв ҳам ўшал,
Кетсун, қўй эмди, садқани ашъор чойфуруш.

Шундай бўлар экан, Муқимий улар ҳақида нима учун бунча кўп ёзар эди? Модомики, улар масхара қилишга ҳам арзимас экан, шоирни бу хилдаги нарсаларни ёзишга мажбур қилган нарса нима? Бу саволга Муқимий жуда аниқ ва равшан жавоб беради:

Қилмас эрдим ҳажв, почор айладимким, ўқишиб,
Аҳли донишга бўлур деб дафъи савдо баччағар.

Узининг бу гўзал жавоби билан Муқимий бизнинг давримизга келиб киради. Муқимий бизнинг ватан учун курашган улуғ реалист-демократ халқ шоиримиздир. У, ўз халқини, ўз ватанини ҳамма нарсдан яхши кўрар эди. У кенг халқ оммасининг руҳий ҳолатини яққол ифода қилди. Уларнинг революцион дард ва аламларини куйлади, халқини, ватанини озод қилиш учун бошига қилич келса ҳам ҳақиқатни айтди:

Қайда бўлгай телба, расвода яқою остин,
Не билур мажнун деган субҳ ила шому, чоштин,
Найлайин, ўйлаб тирикликнинг камню костин,
Гар қилич бошимга ҳам келса дегайман ростин,
Сўзки ҳақ бўлса: саволимга жавобим ким десун?

Чет мамлакатларда дарбадар кезиб юрар экан, кашмирлик қиз Фурқатдан савол сўраган эди:

Айди: «Эй бечора, қилдинг на учун тарки ватан?»
Мен дедим: «Гурбатда Фурқат бор экан тақдирда».

Лекин Муқимий олдига бундай саволлар қўйилмас эди, унга бошқа маънодаги савол берар эдилар, яъни бу ватанда сен учун ҳеч қандай шодлик йўқ, дўстлар йўқ, сенинг ҳолингга ҳеч ким қайғурмайди, атрофингни ёмон одамлар ўраган, бу одамлардан, бу тупроқдан узоқроқ кетмоқ яхши эмасми дер эдилар. Муқимий ҳар нарсага рози бўламан, лекин ватанни ташлаб кетолмайман, деб жавоб берар эди:

Бедимоғи мулку молам, дилда йўқ завқи шикор,
Сўргудек ҳоли харобимдан на бир хешу табор.

Эмди хуш, аҳли замондин тутмак анқодек канор,
Неча дерманким, Муқимий ғурбат айлай ихтиёр,
Бир ватандин дил узуб ҳижрат қилалмай доғмен.

Ўзбек халқининг ўғиллари муқаддас ватан учун жангга кирар экан, фашист жоҳилларининг Шарқ халқлари инсон эмас, улар озод ва ҳур яшашга ноқобил, улар фақат қул бўлмоқлари керак, улар маданиятга ёт деб ёлғон ва бўҳтон гапирганларини биладилар. Ўзбек халқининг ўғиллари биладиларки, уларнинг халқи минг 10 йиллар давомида маданий бойликлар яратган, уларнинг халқи бошқа халқлар билан тенг ҳуқуқда бирлашган, жаҳон маданиятини яратишда актив иштирок қилган. Ўзбек халқининг болалари биладиларки, ҳозирги шарманда гитлерчиларнинг аждодлари дайдиб юрган замонларда бизнинг мамлакатимизда академиклар бўлган, илм-маданият, санъат ва адабиёт гуллаб турган. Ўзбек халқининг болалари жангга кирар экан, биладиларки, улар ўз халқининг маданиятини, бахтини, иқболини, унинг 20 шонли ўтмишини — Муқанна, Жалолиддин, Темур Малик, Навоий, Улуғбек ва Муқимийнинг шарафини ҳам ҳимоя қиладилар. Ўзбек халқининг болалари мамлакатнинг осмонида Навоий ва Муқимийларнинг қўшиқлари булбулдай учиб юрсин учун жанг қиладилар.

**ХАЛҚ ОҒЗАКИ
ИЖОДИ МАСАЛАЛАРИ**

МАРДЛИК, МУҲАББАТ ВА ДУСТЛИК ДОСТОНИ

(«Алломиш» достони ҳақида)

Биз ўзбек халқининг жуда бой бўлган оғзаки адабиётига эгамиз. Кейинги ўн-ўн икки йиллар ичида тўпланган ўнларча катта-катта дostonлар, юзларча эртак ва қўшиқлар бизга буни очиқ кўрсатиб туради.

Ўзбекистон Тил ва адабиёт илмий-текшириш институтининг хазинасига тўпланган бой, бадиий материаллар бизга ўзбек халқининг кечмиш ва ҳозирини, унинг тарихини ўрганишда ва умуман шу ўлкани ўрганишда шу вақтгача ёзилган ўнларча тарих китобларидан кўра қимматлироқ аҳамиятга эгадир. Чунки бу, бевосита халқ яратиб қолдирган бойликдир. 10

Халқ доим яратади. Халқ ўз бошидан энг қора кунларни кечириб турган бир вақтда ҳам яратади — ижод қилади. Мамлакат қабристон тинчлигига кирган ва унда ҳоким феодалларнинг жарчилари қичқириб турган вақтда ҳам яратар эди. Реакциянинг энг қора йилларида, меҳнаткаш халқ орасида юз берган ҳар қандай интилиш бўғзидан бўғилиб турган тунларда ҳам халқ яратар, куйлар эди. Халқ бундай вақтларда ўз хаёлини узоқ асрларга қаратар, озод турмуш хаёли билан тасалли топар ва ўз фантазиясида ўзига маъқул кўринган дунёни жонлантириб қарар эди. 20

Халқ қаҳрамонлар ҳақида, баҳодирлар тўғрисида, узоқни яқин, мушкулни осон қилувчилар ҳақида куйлар эди. Бу қўшиқлардан эса, ҳақиқий эпос майдонга келар эди. Бу дostonларда халқнинг чин турмуши ва кураши ўнларча расмий тарих китобларидагига қараганда реал — рост кўрсатилади. 30

Халқ ўз ҳаётида юз берган тарихий воқеаларга ўзининг муносабатини, у воқеалар ҳақидаги ўз қарашини акс эттиришга, уни куйлашга ўрганган.

Турмуш мавжуд қаҳрамонларни куйлаш учун ҳали етарли асос бермаган бир вақтда халқ афсоналар яратар эди.

Ўзбек халқ шоирлари оғзидан ёзиб олинган «Алпомиш», «Гўрўғли», «Авазхон», «Равшанхон», «Ширин билан Шакар», «Маликаи айёр», «Муродхон» сингари катта дostonлар шубҳасиз шундай асарлар сирасига киради.

- «Алпомиш» ўзбек халқ дostonларининг энг эскиларидан биридир. Ўзбек фольклористлари ичида «Алпомиш» ни бундан ўн аср бурун майдонга келган бир дoston деб қаровчилар ҳам йўқ эмас. Бу қарашда маълум даражада ҳақиқат бор албатта. Чунки «Алпомиш» да ўзбек халқининг қабилачиликдан феодализмга кўчиш, феодализмнинг дастлабки кунлари тасвир этилганлигини кўрамиз. Бу қабилавий ҳаётнинг энг сўнги давридир. Ҳаттоки, қалмоқлар билан солиштирган тақдирда ҳам бундаги қўнғиротлар ўз бошидан ҳали ижтимоий тараққиётнинг ибтидоий кунларини кечирар эди. Дostonда жуда қизиқ бир манзара келтирилган: Бойсари ўз уруғи билан Қалмоққа кўчади. Уруғ ўзининг бутун қўй ва йилқилари билан чуваб Қалмоққа ўтади ва Қалмоқ даласида қулф уриб кўкариб ётган экинни кўриб, «Қалмоқ даласида майса ўт яхши битар экан» деб, қўй, йилқи, туя ва молларини экинликка солиб юборади.

Бойсарининг уруғи бу майсанинг бугдой эканини деҳқонлар дод солиб чиққандан сўнгина билади. Бундай бир ҳол, шубҳасиз, бу халқнинг ҳали ўзи экинчиликка кўчмаган, тирикчилигини чорвачилик билан ўтказиб юрган кунларида туғилганки, бу давр тарихи жуда эскидир.

- 30 Дostonда ўзбек қўнғирот уруғининг гўзал тарихи берилган. Барчиннинг отаси Бойсари ўз акаси Бойбўри билан закот масаласида аразлашиб қолиб, ўз юртини ташлаб, Қалмоққа кўчишга қарор қилар экан, унга қарашли бўлган бутун «ўн минг уйли қўнғирот эли» орқасидан бири ҳам қолмай жўнайди. Дарҳақиқат, дostonнинг ўзида ботир Алпомишнинг можароси берилганда ҳам Қўнғирот уруғининг энг катта бойлари саналар экан, бизнинг кўз ўнгимизга жуда узоқ бир замон чўзила тушади:

- 40 Ун олти уруғ Бойсин — Қўнғирот элига
Илгарида пайдо бўлди Дабонбий,

Дабонбийдан пайдо бўлди Алпинбий,
Алпинбийнинг ўғли эди Бойбўриман, Бойсари,

Бойбўрининг ўгли Ҳакимқайсари,—
Бек Алпомиш эди Қўнғирот беклари.

Жуғрофий тарқалиш жиҳатидан Қўнғирот уруғининг
яшаган тупроғи дostonда шундай кўрсатилган:

Бошида бор эди зардан жигаси,
Ез бўлса яйловим Аму ёқаси...

Аму ёқаси ва Орол теvaraғи ўзбек уруғларининг энг
эски ўрни, яшаган тупроғи ҳисобланади.

Ўзбек, қорақалпоқ, қозоқ ва бошқаларда энг эски
уруғлардан бири бўлган «Қўнғирот» ни тасвир этган «Ал- 10
помиш» Урта Осиёда яшовчи (ўзбек, қорақалпоқ, қозоқ
каби) халқларнинг оғзаки адабиётига кирган ва улар ўр-
тасидаги ўртоқ бир дostonдир. Ўзбеклар, қозоқлар, қир-
ғизлар, туркманлар, қорақалпоқлар ҳар қайсиси «Алпо-
миш»ни ўз дostonлари сифатида ўқийдилар, севадилар.
Биздан бир неча йиллар бурун бостириб ҳам чиқардилар.
Қорақалпоқлар 1936 йилда «Алпомиш»нинг янги вари-
антини Москвада бостириб чиқарган эдилар. Бу халқлар-
нинг «Алпомиш» ни ўз дostonларидай кўрмакларининг
сабабини, Урта Осиёда яшаб келган ўзбек, қозоқ, қирғиз, 20
туркман ва қорақалпоқ халқларининг худди бир хил бўл-
ган тарихий шароитда ҳаёт кечириб келганлари ва бир-
бирларига жуда ҳам яқин турганлари, умид ва тилақда,
курашда ўртоқ, ҳамфикр бўлганлари билан изоҳлаш
мумкин. Шунинг учун бу халқларнинг ҳаммаси ҳам
«Алпомиш»да ўз тарихларини кўрмоқчи бўладилар ва
бунга ҳақли ҳамдирлар.

Ўзбек халқ шоирларининг деярли ҳаммаси ҳам «Ал-
помиш»ни билади. Улар орасида «Алпомиш»дай бир
лостонни билмаслик жуда катта камчилик саналарди. 30
Шунинг учун ҳам ҳар бир ўзбек халқ шоири сўзни «Ал-
помиш»дан бошлайди. Дostonчилар «Алпомиш» ва «Гўр-
ўғли»ни гўзал билишлари билан фахрланар эдилар.

Бизнинг қўлимизда «Алпомиш»нинг уч-тўрт нусхаси
бор эди. Булардан ҳар бири алоҳида равишда Пўлкан,
Берди бахши, Фозил Йўлдош каби шоирларнинг оғзидан
ёзиб олинган. Бу нусхаларнинг ичида энг мукаммали ва
энг яхшиси, шубҳасиз, Фозил шоир Йўлдош ўғлиники-
дир. Биз сайлаб олиб, ўқувчиларга ишлаб, қисқартиб
такдим қилганимиз бу дoston асл ёзиб олинган ҳолда 40
15000 йўл шеърдан иборатдир.

Самарқанд областининг Булунғур районидаги «Янги
меҳнат» колхозининг аъзоси бўлган Фозил шоир Йўлдош

ўгли ҳозирги ўзбек халқ шоирларининг энг кучлиги саналади. Айниқса, эски ўзбек халқ қаҳрамон дostonларини билишда, дostonчиликнинг техникасини сақлаб куйлашда ҳозир унга тенг келадиган шоирни биз кўрмадик. «Алпомиш», «Ширин билан Шакар», «Очилдов», «Йўлбарс терисини ёпинган ботир» дostonлари ва яна бир қанча катта дostonлар шу кишининг оғзидан ёзилиб олинган эди.

10 Фозил шоир Йўлдош ўгли «Алпомиш»ни умр бўйи айтиб келган. «Алпомиш» унинг энг яхши кўрган дostonи саналади. «Алпомиш» унинг шоирлик бешиги бўлган. У, бу дostonда ўзида бўлган бутун таланти жуда эркинлик билан ишга сола олган.

20 Ўзбек халқининг тил бойлигини ўзида акс этган бу катта дoston бизнинг тилчиларимиз «жўқчи» деб юрадиган шевада айтилгандир. Шунинг учун уни ишлаб босмага тайёрлаганда дostonни кенг ўқувчилар оmmasига яқин ва тушунарли бўлган адабий тил асосида беришни, дostonдаги «жўқчилик» унсурларидан воз кечишни лозим кўрдик.

Бутун асрлар ва халқларнинг мангу мавзуи бўлган севги-муҳаббат темаси «Алпомиш» дostonининг асосига солингандир. Бу мавзу, жуда кўп азоб ва уқубатлар, офат ва фалокатларга қарамасдан оптимизм — умид билан, ишонч билан тўлиқдир. Бу мавзу қаҳрамонларнинг тилакка етишлари ҳақидаги қаттиқ қаноат билан тўлиқдир.

30 Халқ онгида гўзаллик идеали — мардлик, адолат, ҳақиқатнинг ҳокимлиги идеали билан ажралмас боғланган. Одамгарчиликнинг бирор кун қатъий енгажаги халқ онгида шубҳасиз. Бунинг учун эса қаҳрамон бўлмоқ, мард бўлмоқ ва душманлар билан олишмоқ лозим.

Адолат ўрнатиш учун ботир бўлиш зарур. Мақсадга етмоқ учун курашмоқ лозим. «Алпомиш»да мардликнинг тарғиб қилиниши ана шундан келиб чиққан.

40 «Алпомиш» мардлик дostonидир. «Алпомиш» ўлим ўлдирмайдиган одам тўғрисидаги дostonдир. Шунинг учун халқ ботир Алпомишни ўз хаёлида «ўтга солса куймас, қилич солса ўтмас, милтиқ отган билан ўқи ботмас» қилиб яратган.

Оқ кировка, олтин совут кияман,
Бор кучимни билагимга йиғаман.
Олмос олсам қирмизи қон қуяман,

Ғанимларнинг танасини ўяман.
Қарчиғайман душман бошин қияман,
Эсим олса бўтадайин бўзлайман.
Душман кўрсам кесиб бағрин тузлайман,
Аслим шерман, ўзим йўлбарс излайман.

Алпомишдаги қаҳрамонлик, мардлик туйғуси, ўз ишини, ўз ватанини севиш ҳисси билан, душманларга ғазаб ва нафрат тушунчаси билан тўлган. Шунинг учун Алпомиш «Душман кўрсам кесиб бағрин тузлайман» 10 шиорини қайта-қайта такрор қилади. Душманга қарши кураш ва нафрат «Алпомиш» достонида тарғиб қилинган мардликнинг асосий мазмунини ташкил этади.

Алпомишнинг энг яқин кишилари унга мардликни ўргатадилар. Дўстга зор, душманга хор бўлмасликка, номард билан дўст бўлмасликка чақирадилар. Алпомишнинг синглиси Қалдирғоч ўз акасини Барчинга жўнатар экан, шундай дейди:

Бир нечук номардга кўнгил бермагин,
Нодон кўнглинг ҳар хаёлга бўлмагин.
Кўп яшагин, кўп йилгача ўлмагин,
Йўлда номардларни ҳамроҳ қилмагин.

20

Чуқур самимият билан тўлган бу сатрлар ботир бўл, номард бўлма, номардларга ҳамроҳ бўлма, саботли бўл деб қичқиради.

«Алпомиш»да ботирлик тарғиботи дўстлик, вафо ва садоқат тарғиботини ҳам келтириб чиқаради.

Алпомиш — ботир, унинг қўлидан ҳар бир нарса кела олади. Лекин унга дўст, йўлдош керак. Киши бедўст яшай олмайди. Шунинг натижасида Алпомиш билан Қоражон ўртасида дўстлик майдонга келади.

Алпомиш — ўзбек, Қоражон — қалмоқ эди. Алпомиш — мусулмон, Қоражон — бутпараст ҳисобланар эди. Лекин шунга қарамасдан, бу икки халқнинг фарзанди ўртасида бир умрлик дўстлик юзага келади. Улар мақсадга етгунча бирга туриб курашадилар.

Зотан, халқлар бир-бирларига дўстдирлар. Дўстлик, халқлар ўртасига ўзининг чуқур томирларини ёйиб юборган. Бир халқнинг иккинчи бир халққа душман бўлиши табиий ҳол эмас. Халқлар ўртасига душманлик ва адоватни, миллий ва ирқий низо уруғини эксплуататор синфлар, динчилар, буржуазия тарқатади. Халқ ўрта- 40

сини эксплуататор синфлар бузадилар. Лекин, халқлар ўртасига солинган бу табиий дўстлик ҳар қандай оғир шароитларда ҳам эксплуататор синфлар тилаганича татмом битиб кетмайди, битиб кетган ҳам эмас эди. Тарихда бизга маълум ўзбек, қалмоқ курашлари ҳар вақт ўзбек, қалмоқ феодал аристократиясининг ифвоси, босқинчилиги билан келиб чиқар, бошланар ва натижада бу икки халққа катта зарарлар билан тугар эди. Феодал аристократиясига, эксплуататорларга қарши курашда ҳар иккала халқнинг мақсади бир эди. Алпомиш билан Қоражоннинг кураши қалмоқ шоҳига қарши, хоин Ултонтоз султонга қаршидир. Шунинг учун қалмоқ шоҳини, Ултон султонни ўлдириш билан кураш тугайди. Бу курашда Алпомиш билан Қоражон чин дўст бўлиб, душман билан мардона олишиб енгадилар.

Алпомиш билан Қоражон ўртасида юзага келган дўстлик, ана шу халқлар дўстлиги ва биродарлиги, ҳамкорлигининг аломатидир. Бундай бир дўстликни кўрсатган асарлар жаҳон адабиётида кўп учрайди. Буюк грузин шоири Шота Руставелининг ўлмас достонидаги ботир Тарнел ва Афтондилнинг дўстлиги худди ана шундайдир. Улуғ ўзбек шоири Навоий достонидаги Фарҳод билан Шопур ўртасидаги дўстлик, вафодорлик Алпомиш билан Қоражон дўстлиги ва вафодорлигининг худди ўзи эди.

Турмуш гўзал, муҳаббат уни яна ҳам гўзал ва нуроний қилади, «Алпомиш» да муҳаббат дўстликнинг асосидир. Бир-бирига бўлган севги ва дўстлик Алпомиш билан Барчин учун ёмонлик устидан бўлган тантанани таъмин қилади.

30 Муҳаббат ва дўстлик Алпомиш билан Барчин бошидаги бало ва фалокатни кеткизади, «Алпомиш» да муҳаббат катта моҳирлик билан тасвир қилинган. Муҳаббатнинг туғилишини у жуда реал чизиқларда кўрсатади. Достонда йигит Алпомиш, қиз Барчин тенг одам тариқасида тасвир қилинадилар. Бу жуда реал ва халқчил бир ҳолдир. «Алпомиш»да қиз ҳам, йигит ҳам муайян инсоний сезгиларга энг тенг эга бўлган кишилардир. Севги драмасида Барчин баъзан Алпомишдан кўра ботирроқ ва жасурроқдир.

40 Барчин ўзининг насли-асли билангина эмас, балки ўзининг дунёга қараши, фикрий доирасининг кенглиги билан йигитга тенгдир. Шунинг учун дoston қаҳрамон-

ларининг шон-шарафи ҳам, гўзаллиги ҳам тенгдир. Бу реал табиий ва чин маънода халқчилдир.

«Алпомиш» дostonида Барчин севгисига солинган мазмун жуда ҳам диққатга сазовор.

Барчиннинг севгиси чуқур мазмунга эга. Барчин учун ҳақиқат, самимий муҳаббат, инсонлиқ ва одамгарчилик олдида бойлик ва давлат ҳечдир. Барчин овоз ва эркин ишқ тарафдори. Уни бу йўлда ҳеч нарса тўхта-толмайди.

Барчинни гўзаллик албатта қизиқтиради. Лекин у, бу 10 гўзалликнинг буюк усталлик ва ботирлик билан, илм ва ҳунар билан қўшилмоғини истади. У, ўз севгучисидан қаҳрамонлик ва фидокорлик кўрсатишини талаб қилади.

Барчин Қалмоқда экан, қалмоқ юртининг тўқсон полвони унга харидор бўлади. Алплар Барчинни зўрлик билан олишдан ҳам бош тортмайдилар. Лекин, шу вақтда Барчин интизор бўлиб кўз тикиб турган Алпомиш, Бойсин — Қўнғиротдан бориб қолади. Бунда Барчин шартта Алпомишга чиқиб қўя қолиши мумкин эди. Лекин у, бундай қилмайди. «Алпомиш келди деб этигидан ушлаб кета берайинми? Бу алплар ҳам умид билан олти ойга муҳлат берган. Ҳар ким майдонга от солади, отини ўздирган одам олади. Ҳар кимнинг ўз кўнгли ўзидан қолади. Менинг тўрт шартим бор. Шу тўрт шартимни қилган кишига тегаман. Хоҳи Алпомиш қилиб олсин, хоҳи қалмоқларнинг бири олсин» дейди. 20

Бу тўрт шарт — ботирлик, қаҳрамонлик шартларидир.

Биринчи шарт:

Бобохон тоғдан пойга қиламан,
Қўздан ёшин мунчоқ-мунчоқ тиздирса,
Қуш қанотнинг қанотини суздирса,
Бобохондан пойга қилиб ўздирса,—
Оти илдам алп йигитга тегаман.

30

Иккинчи шарт:

Мендайин оймнинг ҳолин билганга,
Узоқ юртдан меҳнат тортиб келганга,
Душманларга қора кунни солганга,
Ёй тортишса, ёйи синмай қолганга,—
Мен тегаман шул ёйандоз полвонга.

40

Учинчи шарт:

Мени излаб узоқ элдан келганга,
Ғаним кўрса қиёмат кун солганга,
Узоқ юртдан излаб ҳалак бўлганга,
Минг қадамдан танга пулни урганга,—
Мен тегаман шул қирағай мерганга.

Тўртинчи шарт:

Саваш бўлса бул шубаниб чиққанга,
Кураш қилиб тўқсон алпни йиққанга,
Мен тегаман нор билакли полвонга,
Айтиб боргин излаб келган султонга,
Отин топлаб кира берсин майдонга.

Ойбарчин томонидан қўйилган бу гўзал шартлар ҳақиқатан қаҳрамонлик шартларидир.

- 10 Фольклорда севги, одамни ҳақиқий одам қиладиган, кишини қаҳрамонликларга ундайдиган воситадир. Барчин муҳаббатни доноликнинг бир категорияси сифатида қабул қилади. Алпомиш билан Барчин муҳаббатни жаҳон гармониясини ташкил қилувчи бир элемент тариқасида қабул қиладилар. Муҳаббат, ҳаёт мундарижасининг бир қисмидир. Муҳаббатсиз ҳаёт йўқдир. Муҳаббат бир қусур эмас, безакдир. Алпомиш ва Барчин муҳаббатни шундай тушунадилар ва шунинг учун Барчин ўзи севган кишининг қаҳрамонлик курашида енгиб чиқмоғини юракдан тилайди.

- 20 Барчиннинг таважжуҳи Алпомиш томонида. Алпомиш қанча севса, Барчин ҳам шунча баланд, реал инсоний туйғу билан уни севади. Унинг бу жанрларда енгиб чиқмоғини истайди. Барчиннинг Алпомишга бўлган севгисини, самимийдир.

- 30 Алпомишнинг оти Бойчиборни пойгага Қоражон мениб кетади. Бойчиборни жуда кўп балоларга дучор қиладилар. Алпомиш доим бир ғаш билан интизор бўлади. Пойгадан чавандозлар қайтар экан, Алпомиш баланд тепа устида кўз тутиб туради ва минг хил жабрга солинган Бойчиборни таниёлмайди. Барчин қараб танийди. Бойчиборга қараб «қурҳайт» деб қичқиради. Бу Бойчиборнинг қулоғига эшитилиб, у бошқа отлардан ўзади. Барчин Бойчиборга «Олмосдай туёғинг қордай тўшимга, оқ тўшим яйловинг, сочим шипиртки» деб қичқиради. Бу қичқариқда Алпомишга бўлган муҳаббатнинг буюк самимияти очик изҳор қилинади эди:

- 40 Қурру ё қур, ҳайт-а, тўрамнинг оти!
Оқ тўшим яйловинг, сочим шипиртки!
Куйганимдан гапни гапга улайин,
То ўлгунча сайисинг бўп юрайин,
Эгам раҳм айласин қонли ёшима,
Сабаб бўлиб қўшгин тенгу дўшима,
Олмосдай туёғинг қордай тўшима
Қурру ё қур, ҳайт-а, тўрамнинг оти
Уйилмай куймасин қулбаи хонам,

Оқ уриб йиғлайди мендайин санам,
Қалмоқда қолмасин гулдайин танам,
Ун икки ой сени Бойбўри боқди,
Гарданингга Қалдирғоч қўтос тақди,
Йиғлатмагин Барчин гулдай бебахтни,
Қурру ё қур, ҳайт-а, тўрамнинг оти!

Муҳаббат ва севган кишидан талаб қилинган қаҳрамонлик, фидокорлик ва бунга қўшилган баланд самимият, бизнинг кўз ўнгимизда гўзал Барчиннинг ёрқин образини яратади ва у, ҳеч қачон ўзининг бу чин инсоний хислатлари билан бизнинг юрагимиздан сиқинмас бўлиб қолади. 10

«Йўлбарс терисини ёпинган ботир» достонида Нестон Дорижоннинг ўз севгилисига ёзган биринчи мактубида шундай сатрлар бор:

Наҳотки, муҳаббатда ёлғиз ўлим, алам бор,
Севганингга иш кўрсат, ўзингни қилмағил хор.
Оқ йўл бўлсин, жангга бор, душманни тўғра тошда,
Шараф ва шон билан қайт, қудрат бордир қуёшда.

Кўриниб турибдики, Нестон Дорижон ўз севгилисини 20 қаҳрамонлик ва ватан учун фидокорликка, одамнинг қимматини баланд тутишга, инсон ҳурриятини ерга урмасликка чақираётир. Нестон Дорижон Тариелга «Душманни тўғраб, мени қилич билан мақтағил» дейди.

Барчин бу жиҳатдан Нестон Дорижон билан тенглашиб келади. У Алпомишга қараб: иш кўрсатсанг менинг кўнглим топилар, — дейди. Бу инсон юрагини олган севгига солинган энг гўзал мундарижадир. Бу энг халқчил мундарижадир.

Алпомиш ва Барчиннинг бутун ҳаёти ёмонликка қарши 30 курашга бағишланган. Достондаги тасвирга кўра, одам худо «берадиган» қувватдан ташқари ҳам фалокатни енгишда етарли даражада кучлидир. Бу билан дoston одам ва унинг қимматини жуда баланд кўтаради.

Достондаги қаҳрамонлик, севги, дўстлик туйғулари ватанпарварлик идеяси билан жуда қаттиқ боғлангандир. Барчиннинг қўйган ҳар тўрт шarti ҳам душманни енгиш, унга ғолиб келиш идеяси билан суғорилгандир.

Шунинг учун ҳам халқнинг таважжуҳи Алпомиш билан Барчин томонида. Халқ буларни яхши кўради. 40

«Алпомиш» ўз замонининг энг демократик идеялари билан тўлган. Қарама-қаршиликлар билан тўлган жамият, турмуш, Алпомиш билан Барчин бошига, бу икки жувоннинг юқори табақадан чиққан кишилар бўлишига қара-

масдан, жуда қаттиқ кулфатлар солади. Алпомиш билан Барчин бахт ахтарар эдилар. Лекин уларга ҳар қадамда бахт ўрнига мусибат ёпишади. Ниҳоят, Барчин фалакдан, ўз замонидан додхоҳ бўлади.

Бузилсин, йиқилсин бу чархи ношод,
Душнинг гамидан бўлмадим озод.

Алпомиш зиндонга тушиб етти йил банди бўлиб ётади. Кўзига жаҳон қоронғу бўлиб кўринган ботир, подшоҳларнинг ишидан шикоят қилади.

10 Оҳ тертсам тўкилар кўзимнинг ёши,
Илоҳим қурисин подшоҳлар иши.

Алпомиш шундан сўнг одамзод ҳақида, унинг озодлиги ҳақида ҳам ўйлай бошлайди ва жуда доно бир насиҳатни ўртага ташлайди:

Оҳ урганда кўздан оқар селоб ёш,
Золим билан ҳаргиз бўлманглар йўлдош.

Шунинг учун, Қалмоқ юртида экан, Алпомиш қалмоқ шоҳи билан, унинг давлати билан курашади, уни йиқитади. Чунки Алпомиш қалмоқ шоҳини золим деб қарар эди. Қалмоқ шоҳни йиқитгандан сўнг Алпомиш унинг ўрнига

2) чўпон Кайқубодни кўтаради.

Ўз элида бўлганида ҳам, Қалмоқда бўлганида ҳам Алпомиш юртда тинчлик ўрнатиш, халқни осойишта яшатиш учун уринади.

Достон инсонпарварлик, гуманизм фикрларини, халқнинг узоқ турмуш тажрибасидан туғилган фикрларини ташиydi.

30 «Алпомиш» достонига ўз бошидан қабилачилик даврининг сўнги ва феодализмнинг энг дастлабки кунларини кечираётган ўзбек халқи ичида яшаб келган бутун расм-одатлар, фантазия, бутун анъаналар киргандир.

40 Халқ — қаҳрамондир. «Алпомиш»да диний туйғулар, диний тушунчаларнинг маълум таъсири бор. Достон бундан қочиб қутулолмас ҳам эди. Лекин шунга қарамасдан, «Алпомиш» бутпарастлик ёки мусулмонлик достони эмас. Бу — қаҳрамонлик достони, катта эпосдир. Бундаги диний таъсир ҳал қилувчи роль ўйнамайди. Алпомиш мусулмонлик ёки бутпарастлик отига эмас, балки эркин, озод, пок ва гўзал инсон муҳаббатига, мардлик отига қаҳрамонлик кўрсатади. Бу инсоний достондир. Достон дин ҳақида эмас, озод, эркин, мағрур ва гўзал одамлар ҳақида

тўқилган, шуларни мақтаб кўкларга кўтарган, шу билан одамларнинг юрагига яқинлашгандир.

«Алпомиш» ўзбек халқининг миллий шеър вазни бўлган бармоқ вазнида тўқилган. Бутун ўзбек халқ дostonлари, асосан ўн бир ҳижолик бармоқда айтиладилар. «Алпомиш» ҳам шундай. Бутун халқ дostonларининг ўн бир ҳижода айтилиши, бу бир адабий традиция ҳолига келиб қолган. Дostonларда уруш, жанг саҳналари, от чопишлар, олишувлар доимо етти ва саккизлик ҳижо билан берилади.

Дostonлар одатда ҳам шеър, ҳам наср билан аралаш бўладилар. Шеърнинг ўрнини наср, наср ўрнини шеър алиштира боради. Лекин бу наср қисми ҳам гармонияли, қофияли, ваззли бўлади. Маълум бир ўлчовга бўйсунди.

Шеъринг камолот жиҳатидан айрим ўринларда ёзма адабиётдаги баланд шеърларга қараганда ҳам қуйма ва пухта гўзал парчаларга эга бўлган «Алпомиш» чиройлик муболағалар, уста тасвирлар, метафоралар, афоризмлар билан тўладир.

Алпомишнинг:

Тикилсам қурийди дарёнинг гуми,
Наъра тортсам қулар қўрғоннинг тими,—

20

дегани жуда гўзал муболаға эди. «Алпомиш»да курашга тушаётган қалмоқ полвонларининг азамати жуда ҳам чиройли муболаға билан берилган:

1. Шумурти ёқалаб ҳар томон кетган,
Ичида сичқонлар болалаб ётган,
Издан тушган пишак олтойда етган,—
Шундай қалмоқ қўлин булгаб келади.
2. Оқ урса оламни бузар товўши,
Тўқсон молнинг терисидан ковуши...
3. Одам тушмас унинг айтган тилига
Беш юз қулоч арқон етмас белига...
4. Қаҳрланса тошни ёрар қаҳори,
Тўқсон норнинг гўшти бўлмас наҳори,
Ҳар изига кетар анча баҳори,—
Шундай қалмоқ келиб турди майдонга.
5. Тўрт юз тўқсон қулоч қўлда ҳассаси,
Сарҳовуздан катта эди косаси,
Шуни билан ўн саккизта нашаси,
Тўқсон қарич бўздан бўлган киссаси,—
Шундай қалмоқ айланади майдонда.

30

40

Дostonда Алпомиш чангалласа тоғни талқон қилади. Алпомиш билан Қоражон учрашиб бир-бирига мушти тек-

канда «тоғ чўққиси қулагандай бўлади» деб берилган. Бу Алпомишнинг муболағали тасвири бўлиш бараварида, унинг азаматлигини ҳам яққол кўз олдига келтиради. Бу жиҳатдан бу муболағаларнинг хизмати ҳам жуда каттадир.

Чўпон Кайқубод ўз дўсти бўлган Алпомишни мақтаганда ёлғиз метафора-истиоралар билан гапиради. Бу метафора-истиоралар ҳам мураккаб, ҳам гўзал, ҳам бир қуйма ҳолига келгандир:

10

Бошингда пир-пирлар шолдан желагинг,
Қарчиғай чангалли йўлбарс билагинг,
Майдонга кирганда қоплон юрагинг.

Бу метафоралар азамат, ботир Алпомишни тасвирлаш учун жуда ҳам уста тўқилган. Шунингдек, дoston жуда гўзал ўхшатишлар билан ҳам тўлгандир. Қуйидаги сатрлар бизнинг кўз ўнгимизда Алпомиш образини бир ҳайкал даражасида мукаммал гавдалантиради:

20

Жамолнинг ўхшайди осмонда ойга,
Қошингни ўхшатдим эгилган ёйга,
Жасадинг ўхшайди бўз қарчиғайга,
Ёнбошлаб ётишинг минг қўйли бойга,—
Бойвачча сифатлим қайдин бўласан?

Шунингдек, дostonда афоризмлар, ҳикматли мақол даражасига кўтарилган сатрлар ҳам кўп учрайди.

1. От чопса гумбурлар тоғнинг дараси,
Урушда билинар марднинг сараси.
2. Созандалар созин чертар қўл билан,
Ёмон одам куйдиради тил билан.
3. Иш кўрсатсанг менинг кўнглим топилар...
4. Золим билан ҳаргиз бўлманглар йўлдош...
5. Мардлар олишмайди, силтаб отади.
6. Кучук босмас йўлбарс, шернинг изини,
Эси бор билади гапнинг тузини.
7. Индан чиқиб пишак билан ҳазиллар,
Магар ажал қамсаб келса сичқонга.

30

Бу афоризмлар узоқ йиллар бўйи халқнинг аччиқ тажрибасидан, бошидан ўтганлардан келиб чиққандир. Шунинг учун улар тўла равишда ҳаётийдирлар. Булар тўла равишда халқчил ва ҳозирги кунда ҳам буларнинг аҳамияти чексиздир.

40

«Алпомиш» тил жиҳатидан ўзбек тилининг бутун бойлиги ва рангдорлигини акс этади. Дoston ўзбек халқ тилининг қанчалик ширалик, қанчалик ихчам ва ўз ҳаёти-

ни ифода қилиш учун қанчалик мукамал, бой эканини ҳам кўрсатади. Достонда турмушда учрайдиган энг оддий сўзлардан тортиб, биз учун нотаниш, лекин билишимиз зарур бўлган ҳарбий терминларгача мавжуд. Чорвадорчиликка оид терминлар ҳадсиз кўп. Буларни биз билмас эдик ва билмасдан туриб ўзбек тилининг қашшоқлиги ҳақида ёлгон афсоналар ҳам тўқиб юрар эдик. «Алпомиш»да бу кунги адабий тилимиз, матбуот тили учун практик аҳамиятга эга бўлган сўзлар жуда кўпдир.

Ниҳоят, «Алпомиш» бизнинг ёзувчиларимиз учун ҳам катта аҳамиятга эгадир. 10

Пушкин ижодида фольклор — халқ ижоди, адабиётнинг асосий манбаларидан бири эди.

Пушкинда фольклорга бўлган мароқ рус халқининг тилига, унинг туганмас бойликларини ўрганишга бўлган мароқ билан бирга борар эди.

Пушкин ижодининг сўнгги даврини фольклор даври деб аташ мумкин. Бу даврда Пушкиннинг бутун асарлари фольклор материаллари асосида ёзилган эди. Фольклор Пушкин ижодида айрим бир тасодифий ҳодиса эмас, балки бир муайян йўл, установа ҳолида эди. Пушкин фақат рус фольклорига эмас, балки айни замонда Ғарбий Европа фольклори берган материалларга ҳам мурожаат қиларди. Бу тасодифий эмас, иш принципи эди. 20

«Балиқчи билан балиқ эртаги»нинг асоси фольклордан олинган.

Пушкиннинг фольклорга ва халқ тилига бўлган муҳаббати — адабиётни кенг халққа етказиш нияти билан туғилган ва бу рус адабиётини демократизация қилишдаги этаплардан бири бўлган эди. 30

Гап ёлғиз Пушкиндагина эмас. «Илиада», «Одиссея» ҳам санъатнинг энг баланд намунаси қилиб яратилган Юнон фольклоридир.

Шекспирнинг «Гамлет» номли буюк трагедияси халқ фольклори асосида яратилган. Гётенинг улуғ «Фауст» и фольклор заминидан яратилган муҳташам бир иморатдир.

Улуғ ўзбек шоири Навоий фольклорни жуда яхши кўрар ва яхши билар эди. Навоий «Лайли ва Мажнун», «Фарҳод ва Ширин» ҳикоясини халқ фольклоридан олиб ишлаган ва буюк бадий камолот бергандир. 40

Бизнинг ёзувчиларимизга фольклорни билиш қанчалик зарур эканини «Алпомиш» кўрсатур. Ўзбек адабиётини юксалтириш, унинг тилини чин халқ тили

қилиш, содда ва чуқур қилиш ва ниҳоят, умуман айтганда, ўзбек совет адабиётини чин маънода халқчил қилиш учун фольклорнинг аҳамияти буюк бўлур.

Ўзбек халқининг ашаддий душманлари «Алпомиш» ва бунга ўхшаш қимматли халқ бадий ижодларини майдонга чиқишига тўсқинлик қилиб келдилар. Талантли халқ ижодчиларига хўрлик назари билан қараб, уларни юзага чиқариш, тарбиялаш, ўстириш ишларига йўл қўймадилар. Бу соҳада ҳам катта зараркунандалик қилиб келдилар.

- 10 Халқ душманларининг зараркунандалик оқибатларини томири билан қўпориб, халқимизнинг бой, гўзал, бадий юксак, тарихий катта қимматга эга асарларини тўплашни жиддий йўлга қўйиш, қимматли асарларни тезлик билан ишлаб босиб чиқариш, халқ ижодчиларини тарбия қилиш, уларнинг сиёсий ва маданий савияларини ошириш, ижодий ишларига яқиндан ёрдам беришга киришимиз керак.

ЭР ТОРҒИН БАХТ ИЗЛАГАН ХАЛҚ ОБРАЗИ

Ўзбек ва қозоқ халқлари бир-бирларига жуда яқин бўлган тарихий шароитда яшаб келганлар. Тарих бу халқларнинг аралаш ҳолда ҳаёт кечирган замонларини ҳам биледи. Бу халқларнинг турмуш, урф-одатларида ҳам ўхшашлик жуда кўп. Хонлар, беклар, феодаллар ва руҳонийларнинг зулми остида бу икки халқ ўз озодликлари учун бирга курашиб келганлар.

Шунинг учун ботир Эр Торғин ўзбек халқига жуда яқин, жуда таниш бир қаҳрамондир. Ботир Эр Торғиннинг бошидан кечган балолар ўша замондаги ўзбек халқининг ҳар бир ўғлининг бошидан кечган деса бўлади. Шунга кўра, «Эр Торғин» операсини бизнинг халқимиз худди ўз миллий операси сифатида қабул қилди. 10

Ўзбек ва қозоқ халқлари дostonга жуда бой. Бу халқ дostonлари жуда катта тарихий аҳамиятга эга бўлган қаҳрамонлик эпосидир. Халқ ўзининг энг қора кунларида ҳам ўз аламларини, ғазаб ва армонларини қўшиқлар, дostonларга солиб қолдирган. Халқ ўз хаёлида уни озод қилувчи ботирларнинг буюк образларини яратган. 20

Кўп ўзбек халқ дostonларини козоқлар ҳам худди ўз дostonлари сифатида кўрадилар. Ўзбек бахшилари қозоқ халқ дostonларини севиб айтадилар. Машҳур қозоқ дostonи «Қиз Жибек»ни бизнинг бахшиларимиз умр бўйи айтиб келганлар. Бу кунги қозоқ опера театрининг энг гўзал асарларидан бўлган «Қиз Жибек» бундан ўн-ўн икки йил бурун ўзбек бахшилари оғзидан ҳам ёзиб олинган эди.

Ботир Эр Торғин ўзбек халқ дostonларидаги қаҳрамонларга жуда ҳам ўхшайди. «Эр Торғин» операсини кўрар экан, қаҳрамонлик дostonларидаги ботирлар, уларнинг ишлари кўз ўнгидан бир-бир ўта беради. «Эр 30

Торғин» операсини ўзбек халқига шунчалик яқин қилган яна муҳим бир сабаб ҳам шудир.

«Эр Торғин» операсининг асосий мавзуи бахт тема-сидир. Эр Торғин дунёни кезиб бахт ва адолат ахтаради. Юртма-юрт, элма-эл, ўлкама-ўлка кезиб, сарсон бўлиб, бахт ахтаради. Унга бахт нишонаси бўлиб кўринган хон қизи маккор Оқюнус жафо бўлиб чиқади. Жафо вафони ер билан яксон қилади. Адолат остонаси бўлиб кўринган хон ўрдаси зулм ва ҳақсизлик ўчоғи бўлиб чиқади ва Эр

10 Торғин, хонлар ҳукм сурган ерда бахт ва адолат бўлмас экан, деган буюк қаноатга келиб, бош олиб чиқиб кетади.

Бу мавзу бутун халқ дostonларида қизил ип бўлиб ўтган мавзудир. Хонлар, беклар ҳоким бўлган элда бахт ва адолат бўлмайди, деган қаноат халқнинг асрлар бўйи бошидан кечирган аччиқ тажрибаси натижасида майдонга чиққандир. Шунинг учун ҳам «Эр Торғин» операси чуқур халқчилдир.

Мен ўтган йили март ойида Олмаотада қозоқ халқининг биринчи операси бўлган «Эр Торғин»нинг биринчи

20 қўйилиш кунда бўлган эдим. Бу йил шу асарнинг ўз саҳнамизда биринчи қўйилиш кунини ҳам кўрдим. Шу икки томошани солиштириб айтиш мумкинки, бизнинг артистларимиз қозоқ артистларидан қолишмасдан ўйнадилар. Саҳна безағи яна бой, рақс, ўйин ундан ҳам бой эди. Олмаотада Оқюнус ролини СССР халқ артисти Кулаш Бойсеитова ўйнаган эди. Тошкентда уни СССР халқ артисти Ҳалима Носирова ўйнади. Икки халқнинг икки кўз қораси бўлган Кулаш ва Ҳалима — Оқюнус ролини ҳақиқатан қийиб юбордилар.

«ҲАСАН БАТРАК» ҲАҚИДА

«Ҳасан батрак» достони совет қишлоғида бўлиб ўтган ер ислоҳотининг бутун процессларини ўз бошидан бево-сита кечирган бир кишининг — Пўлкан шоирнинг ижоди-дир. Достонни ўқиганда ўша вақтдаги қишлоқнинг бутун социал гуруҳлари кўз ўнгимизга келади. Ер ислоҳоти камбағал батракларнинг синфий онгини ўстиради. Син-фий кураш жараёни кескинлашади. Қишлоқдаги қарама-қарши кучлар юзма-юз туриб олишадилар. Қулоқлар ниҳоят террор ҳам бошлайдилар. Қишлоқ совет идора-ларига кириб олган душманлар эксплуататор кучлар би-лан бирлашиб, Ҳасан батрак, Мамарайим фирқаларга қарши кураш олиб борадилар ва ҳақиқат уларни енгади. Ер ислоҳоти процесси ичкарига, эски анъанавий турмуш-га қарши ҳам таъсир қилади. Шунинг натижасида Ой-қизнинг олдида шахсий инсоний ҳуррият проблемаси туриб қолади ва ер ислоҳоти унга ана шу шахсий ҳуррият проблемасини тўғри ҳал қилишга имкон беради. 10

Достон буюк бир асар даражасига кўтарила олмаган, албатта. Лекин у, шунга қарамай, ўз вазифасини муваф-фақият билан ҳал этган. Достонда ер ислоҳоти замонида-ги воқелик тўғри кўрсатилган. Бу асарнинг энг қиммат-ли жиҳатидир. 20

Достоннинг тили ширали, сюжети мароқлидир. Уни албатта босиб чиқармоқ лозим.

ЎАРДОШ АДАБИЁТЛАР

САЛОМ, ПУШКИН!

I

Александр Сергеевич Пушкиннинг вафотига юз йил бўлди. Бундан юз йил илгари подшо қўл остидаги реакцион дворянлар гуруҳи Русиянинг энг буюк шоирини фожиаи суратда ўлдирган эдилар. Буюк рус халқининг куйчиси мамлакатни халқларнинг қамоқхонасига айлан-тирган подшолик томонидан қатл этилган эди.

Пушкин ўз ижодига назар ташлар экан, бундаги муҳим нуқтани тўғри қайд этган эди. Бу унинг умрининг охиригача озодлик учун курашувчи, ҳуррият-парвар, гуманист бўлиб ўтганидир. У ўзининг «Хайкал» деган шеърида ёзган эди, 10

Кўп замонлар меҳрим яшар халқ юрагига,
Эагу ҳислар қўзғаб ўтди чунки рубобим.
Озодликни мақтаб ўтдим ёвуз замонда,
Тушкунларга шафқат дея қичқирдим.

Пушкиннинг доҳиёна бу сатрлари айниқса бугун ўзининг ҳақиқий ифодасини топди. Пушкин айтган даражага чиқмоқ учун буюк рус халқи жуда катта буюк тарихий йўл ўтиши, социалистик инқилоб байроғини баланд кўтариб, Пушкинни ҳалок қилган жамиятни ер билан яксон қилиши керак эди ва шу нуқтаи назардан қараганда, Лениннинг Толстой тўғрисидаги айтганлари бутунлайица Пушкинга ҳам онд эканини кўрамиз: 2)

«Толстой ҳатто Русияда ҳам жуда озчиликка маълум бўлган санъаткордир. Унинг асарларини чинақамига ҳаммага яқин қилмоқ учун курашмоқ керак, миллионлар ва ўнларча миллионларни қоронғиликка, нодонликка, уқубатли меҳнат ва гадойликка маҳкум этган ижтимоий тузумга қарши курашмоқ — социалистик инқилоб де-макдир». 3)

Дарҳақиқат, социалистик инқилобгина бундан бутун

бир аср илгари ўтган шоирни эрк олган буюк бир халқнинг ҳақиқий замондошига айлантира олди. Пушкин ижодининг бунчалик қадрланиши ва шу қадар кенг ўқувчи-

Ҳамид Олимжон қизи Хулкар билан, 1938 йил.

лар оммасига эга бўлиши Пушкин куйлаб ўтган озодликни юзага чиқармасдан, Пушкинни ҳалок этган жамиятни йўқотмасдан, социалистик инқилоб қилмасдан ва социалистик жамият қурмасдан туриб мумкин эмас эди.

Пушкин ўз ижодининг бутун томирлари билан бугунги буюк совет халқи билан боғлангандир. Чунки у рус адабий тилини яратувчи эди. Чунки у янги рус адабиётининг бобоси эди. Чунки у инсониятни ўлмас асарлар билан бойитган эди. Чунки у рус халқининг инқилобий кайфиятини ифода қилган, ўла-ўлгунча озодлик деб ўтган, хоризм билан курашган буюк гуманист эди.

Пушкин феодал Русия капиталистик тараққиёт даврига ўтаётган бир даврда яшади. Бу даврда феодал Русия Европадаги бутун реакцион кучларнинг таянчи бўлган бир пайт эди. Шоир жамиятни бўғиб ётган реакцион тузумга қарши чиқди, зулмни йўқотишга чақирди, қонун олдида ҳамманинг бараварлигини куйлади.

Пушкин жуда ёшлигидан бошлаб подшоликка қарши сиёсий шеърлар ёза бошлади. У ҳали босилишга ўйланмаган шеърларида помешчикларга жуда қаттиқ ботинар эди. У лицейни тамом қилган йили «Эркинлик» шеърини ёзиб, бутун олам учун бўлган эркин мақташни хоҳлаганини айтди. У бу шеърда подшоликка ҳамла ва ҳужум қилар эди.

Ҳаҳон золимлари, титранг қўрқувдан
Сиз бўлса эй чўккан қуллар барчаси,
Мардона-мардона кўтаринг исён...

Пушкиннинг бутун ҳаёти подшоликка қарши кураш руҳи билан суғорилган ва бу ҳол уни то умрининг охиригача таҳликали бир ҳаёт кечиришга мажбур этган эди. Инқилобий руҳ билан тўлган кучли шоир подшолик олдида, қора реакция олдида катта бир хавф бўлиб кўринади. Пушкиннинг ҳар бир сўзи подшога етказилиб, унинг ҳар бир қадами ҳисобга олинади. Подшо архивидан топилган доносларнинг бирида шундай деб ёзилган:

«Хурриятпарвар, зарарли ва бузуқ шеърлар иншо қилмоқ билан маълум бўлган титуляр советник Александр Пушкин, яъни вафот этмиш баланд даражали император Александр Павлович жанобларининг фармойишларига биноан, ўз волидасининг Псков губернаси Опочeya уездида бўлган мулкида маҳаллий волийларнинг тафтишига ҳавола қилинган киши айни замонда ҳам ғайри ахлоқий ва бузуқ кирдикорлари билан даҳрийлик ҳамда ҳукуматга итоатсизликни тарғиб қилмоқдадир ва бутун Русия учун ғоят мусибатли хабар, яъни жаноб император Александр Павловичнинг вафотлари хусусида у, яъни Пушкин ушбу

тариқа жаҳаннамомуз сўзларни айтди: «Ниҳоят, золим ўлди, қолган авлоди ҳам кўп замон умр кўрмагай».

Доимо подшоликни қарғаб, золимларни сўкиб, «яқинда булардан асар қолмайди» деб туришлари, динга қарши сўзлари эвазига подшолик Пушкинни қувгин қилиши билан жавоб беради. Сўнгсиз сургуллар, доимий таъқиб, якка-ёлғиз ҳаёт кечирришнинг жафоси Пушкинни Русияни ташлаб кетиш хаёлларигача олиб боради.

- Подшоликка, реакцион тузумга душманлик мантиқи
- 10 Пушкинни ўша вақтнинг инқилобчилари бўлган декабристларга яқин қилди. Декабристларнинг тақдири доимо Пушкинни қизиқтирар, у бу ҳаракатнинг жуда кўп бошлиқлари билан ошна эди. 1825 йилги декабрь қўзғолони вақтида Пушкин сургунда эди. Фақат шунинг учунгина ҳам у бу қўзғолонда иштирок қила олмади. Бу ҳол унинг руҳида оғир из қолдирди. Декабрь исёнидан сўнгги қаттиқ реакция даврида ўзининг қувгин бўлишига қарамай, озодликни мақтаб шеърлар ёзади ва «Сибирга мактуб» деган машҳур шеърида Сибирга қувилган декабристларга мурожаат қилиб, «умидсизланмангиз, келур орзу этилган замон» дейди ва занжирларнинг узилажагидан хабар беради:

● Парчаланур оғир кишанлар;
Зиндон қулар ва эрк шодумон
Пешвоз бўлур эшикда у он,
Қилич берур тағин ёронлар.

- Пушкиннинг бу хитоблари подшоликнинг сургуни қадар зарба кучига эга эди, албатта. Подшолик Пушкиннинг бўғзидан бўққани сари унинг сиёсий шеърлари
- 30 чуқурроқ ва кенгроқ тарқалар эди. Тўғри, подшолик цензурасидан уларни ўтказиб ҳамма вақт ҳам бостириб бўлмас эди, лекин асарнинг ҳамма вақт ҳам босила бериши шартми? Пушкиннинг ёзганлари яшин тезлиги билан тарқалар ва цензура бунни тўхтатишдан ожиз эди.

- Подшолик Пушкиндан қўрқар эди ва бу қўрқув борган сари Пушкинга нисбатан унинг зулмини ва таъқибини оширар эди ва, ниҳоят, у Пушкинни ўлдиришнинг пайига тушди ва бу ишни устдан қараганда оддий бир анъана сифатида усталик билан маккорларча ташкил
- 40 қилди ва Пушкинни ўлдирди.

Дантеснинг тўппончасидан отилган ўқ подшонинг ўқи эди ва подшолик реакциясининг бу ўқи Пушкиннинг қалбини мангуликка қонатиб ўтди.

Пушкин ўз ижодининг энг гуллаган, энг камолга етиб тўлишган вақтида ўлдирилди.

Пушкиннинг ўлими подшолик реакциясини энг қора саҳифаларидан биридир. Буюк талантларни яратишдан, буюк ижоддан ожиз бўлган тахт халқнинг буюк талантларини ўлдириш билан ўзининг қора тантанасини қурар эди.

Рус халқининг улуғ шоири Пушкин жуда мураккаб ижодий йўлни босиб ўтди, у ўзининг ҳар бир янги асари билан рус адабиётида янги бир давр очар эди. У қув- 10
гинда юрган кезларида ёзган асарлари билан Русияда романтизмнинг вакили сифатида танилди.

Унинг «Кавказ асири» (1821), «Лўлилар» (1824), «Боғчасарой фонтани» (1822) ва ҳатто, қисман «Евгений Онегин» асари ҳам шу руҳда ёзилган асарлардандир.

Пушкин «Кавказ асири»да рус киборларининг ҳаётини Кавказ тоғ халқларининг содда ҳаётига қарши қўяди ва сўнгисини афзал кўриб мақтайди, ўз жамиятидан безиб, жирканиб, унинг разилликларидан бош олиб 20
чиқиб кетиб, Кавказга сиққан асирни кўрсатади. «Кавказ асири»да Пушкин ҳамон озодликни мақтайди ва ҳуррият шарафига оташин хитоблар ташлайди. «Лўлилар» достонида у лўлиларнинг оддий турмушини, уларнинг ҳаёт қонунларини Алеконикига қарши қўяди. Чол лўли Алекога қарши, биз ваҳшийлармиз, бизда қонун йўқ, биз жабрламаймиз, ўлдирмаймиз, қон ва фиғоннинг бизга кераги йўқ, биз қотил билан яшашни истамаймиз, дейди ва Пушкин бунда қотилсиз жамият идеясини ўтказди. 30

Лекин Пушкиннинг романтизм билан қизиққан даври узоққа чўзилмайди. Шоир ҳаёт денгизида сузиб янги қирғоқлардан чиқади. Янги соҳиллар топади.

Декабрь исёнидан сўнг Пушкин ижодида реалистик тамоил ўса боради. Бу исён шоир олдида янги уфқ, янги йўللار очади. «Мудҳиш ва фоже» чоризм воқелиги шоирни талвасага солиб, унинг олдида чуқур муаммолар қўя бошлайди. У даврнинг буюк мавзуларини кўтаришга киришади. Энди унинг диққат марказида тамоман янги асрнинг социал муносабатлари туради. Декабрист- 4)
лар исёнидан сўнг ёзилган катта бадий асар — рус тарихий материалларига асосланган «Борис Годунов» трагедияси эди. Феодалик қурилиш томирларининг чирини

ши ва янги социал муносабатларнинг майдонга келишъ шoirнинг диққатини тортади. Буюк замонавий аҳамиятга эга бўлган шаҳар мавзуи уни қизиқтиради. У шаҳарнинг гўзал образини яратади. Шаҳар кишиларининг типларини ишлайди. Дворянлар жамиятини жуда мукамал бадий кўрсатган шеърй роман «Евгений Онегин»ни ёзиб, ўша вақтдаги рус жамиятининг қомусини яратади. Деҳқонлар инқилоби мавзуини, Пугачёв кўзғолонининг тарихини ишлаб, машҳур «Капитан қизи» қиссасини 10 ёзади.

Бу даврда Пушкин ишлаб такомиллаштирмаган адабий-бадий жанр йўқ. Бу даврда Пушкин ҳам шоир, ҳам романчи, ҳам ҳикоянавис, ҳам драматург, ҳам танқидчи, ҳам журналист эди ва бу соҳаларнинг ҳаммасида у буюк муваффақиятларга эришади.

Пушкин реализмининг томирлари борган сари чуқурроқ ёйилар ва у ўз даврининг энг буюк гувоҳига айланар эди. Рус адабий тилини Пушкин яратди ва бу унинг бутун ижоди ва айниқса унинг реалистик даврининг 2) чуқур мевасидир. У рус тилини ишлаб, уни тараққиёт чўққисига кўтарди. У содда, равон, силлиқ, музикали, ширадор шеърй тил яратди. Бу тил рус халқи тилининг туганмас бойликларидан, жуда оддий унсурлардан ишланган бўлиб, дворян сарой ёзувчиларининг қуруқ — тантанали тилидан ўзининг ҳаётчилиги билан фарқ қилар эди.

Пушкин рус фольклорини ўрганди. Уни йиғди. Рус эртакларини тўплади. Уларни ишлади ва шулар асосида «Султон подшо» ва «Поп ҳам унинг хизматчиси Балда» ва бошқалар каби жуда гўзал, ўлмас эртаклар яратди. Рус халқ тили ва унинг фольклори устида олиб борилган бу иш Пушкиннинг бутун халқ учун гўзал ва англашиларли бўлган адабий тилни яратишига жуда катта ёрдам қилди. «Правда» ёзганидай: «Пушкин улуғ хазина бўлган халқ тилидан доҳиёна фойдаланиш билан рус адабий тилининг яратувчиси ва рус халқининг энг яхши фарзандларининг фикр, ҳис ва хаёлларини катта бадий кучга эга бўлган асарлар билан ифодалаб, маданиятни бойитгани учун ҳам янги рус адабиётининг 30 бобоси бўлиб қолди».

Пушкин буюк ҳурматларни ўзининг бутун ҳаёт йўли, кураши, инсониятнинг юрагини урдириб турган фикрла-

рини ифода қилиб ва шу инсониятни буюк асарлар билан бойитиш орқали қозонди.

Пушкин дунё адабиётида бутун умрга яшаб қоладиган шоирдир. Белинский айтгандай, Пушкин ўз даврининг ўғли, унинг тараққиётида ўсиб борадиган томонларини кўрган, ўша билан яшаган, ундан озиқланган, турмушнинг оддий парчаларини олиб уларни катта эҳтирослар руҳида қайтадан ишлаган ва шунга доҳийларча эришган ёзувчидир. У замонанинг энг олдинги идеяларини англаб қўя қолдигина эмас, балки уларни умр бўйи ифода қилди ва шунинг учун курашди. Пушкин ўз замонининг бутун интилишларини акс этди. «Ташқи туғёнларни акс этган ички руҳий туғёнлар Пушкиннинг шуурини ҳар томонга ташлаб тўлғар, унинг қалбини парчалар» эди. У жуда катта уринишлар билан ўз шуурининг яхлитлигини сақлашга ва тўғри йўлни топишга уринар эди. Худди ана шунинг ўзи Пушкин асарларини рангдорлик ва равнақ билан тўлдирди. Уларга жозибатор теранлик бағишлади, уларни ўз давридан баланд кўтарди ва уларни фақат бизнинг ўлкамизнинггина эмас, балки бутун башариятнинг бойлиги қилиб қолдирди. «Ўз асрининг яхши замондоши бўлган киши келажакдаги яна кўп асрларнинг замондоши бўлиши учун кўп имконларга эга бўлади» (Луначарский).

Пушкин ўз даврининг буюк гувоҳи. Бу гувоҳ бизга рус чоризмининг бутун сир-асрорини очиб беради. Унинг бутун маразларини яққол кўрсатади. Шунинг учун Пушкиннинг ёзган бутун асарлари туганмас бир бойлик, унинг шахсий ҳаёти яна ҳам буюк бир айбномадир.

II

30

Пушкин билан бизнинг орамизда узоқ бир аср ётади. Бу аср давомида кекса Русия қанчалар тарихни бошидан ўтказди. Тарих нақадар буюк қадамлар билан илгари кетди. Бугун Пушкинга замондош бўлган қора даврининг асари ҳам қолган эмас. Пушкин яшаган замонда халқларнинг қамоқхонаси, қоқоқлик, маданиятсизлик, жаҳолат ва реакция ўлкаси бўлган Русия бугун СССР халқларининг дўстона, озод ватанидир. Ер юзининг олтидан бир қисмида меҳнаткаш халқ эски дунё устидан қатъий ғалаба қозонди ва бугун социализм жамияти қурилган Русияда янги Конституциянинг юдузи порлаб

40

турган бир вақтда Пушкин томонидан юз йил бурун ёзилиб қолган сатрлар худди кечагина айтилгандай бўлиб қулоққа ёқади:

Бутун буюк Русияни чулғаб олуру овозам,
Ундаги ҳар бир улус мени ёдлайди ҳар чоқ.
Мағрур славян зоти, бугун ваҳший тунгус ҳам
Фин ҳам, ҳатто ўша саҳройи қалмоқ.

10 Бу сатрларда Пушкин фақат ўз ижодининг келажигининг кўрган эмас, балки унинг ўлмас сатрлари шоир ижодининг келажиги, ўша давр Русиясида эзилиб ётган бутун халқларнинг келажиги ҳақида гапиради.

Октябрь революцияси Пушкиннинг буюк ҳаёлларини ҳақиқатга айлантди. Октябрь революцияси, ҳали Пушкин замонида ўлиб, битиб бораётган ўнларча номаълум халқлар — миллатларни юзага чиқарди. Коммунистик партиянинг миллий сиёсати бу халқларни иситиб, уларни турмушга, курашга чақирди. Уларни хўжалик ва маданий жиҳатдан кўтариб, социализм жамиятига олиб кирди. Кишилик маданиятининг энг шоҳ асарларининг меросхўри қилиб ўстирди.

20 Дарҳақиқат, мана бундай жамиятда Пушкиннинг айтганлари оддий ҳақиқат бўлиб қолдилар. Русиянинг буюк шоирининг улуг номи бугун бутун СССРни қуршаб олди. Ҳозир СССРдаги бутун халқлар улуг шоирнинг юз йиллик юбилейини тайёрламоқдалар. Пушкиннинг юз йиллигига тайёргарлик бир қисм зиёлилар тўдасининг иши бўлмасдан, балки бутун халқ ҳаракати бўлди. Унинг юбилейини колхоз, совхозлар, корхоналар, кенг халқ оммаси тайёрлади. СССРда Пушкиннинг юз йиллиги бутун социалистик маданиятнинг халқ байрамидир.

30 СССР халқлари Пушкиннинг исмини унинг ўзи ўйлагандан яхшироқ қилиб аташга эришдилар. Руслар, украинлар, татарлар, грузинлар, арманлар, туркманлар, тожиклар, қозоқлар, қирғизлар, қорақалпоқлар, ўзбеклар ва бошқа халқлар буюк шоирнинг асарларини ўрганиш, ўқиш бобида жуда катта иш олиб бордилар. Бугун СССРда Пушкин асарларини ўз тилига таржима қилиш устида иш олиб бормаган халқ йўқ деса бўлади.

40 Бу факт жуда муҳим тарихий ва социал ҳодиса. Бу халқлар бу даражага эришмоқ учун жуда узоқ ижтимоий тараққиёт йўлини ўтишга мажбур бўлдилар. Пушкин яшаган замонда ҳали ёввойи, кўчманчи ва саҳройи ҳолда бўлиб, ижтимоий тараққиётнинг энг тубан босқичида

бўлган бу халқларга, феодализм ва капитализм зулмидан қутулиб, Пушкин асарларига чин маънода меросхўрлик қила олмоқлари учун бутун бир асрлик кураш йўлини, йигирма йиллик қурилиш — кўтарилиш йўлини ўтишга тўғри келди. Бу ҳол халқларнинг тарихида жуда буюк аҳамиятга эга бўлган бир пайтдир. Шунинг ўзи кўрсатадики, Пушкин асарларини ўқиш ва англаш даражасига кўтарилиш оддий бир ҳодиса эмас, балки буюк тарихий жараёндир.

Бугун ўзбек халқи Пушкин асарлари орқали бадий 10 ижоднинг энг буюк намуналари, кишилик маданиятининг энг муҳташам ҳайкаллари билан танишади. Ўзбекистон ҳукуматининг жуда катта ғамхўрлиги билан 1936 йилда Пушкин асарларини ўзбек тилига таржима қилиш боғида жуда катта тарихий иш қилинди ва бу ишнинг натижасида буюк шоирнинг асарлари ўзбек халқининг мулки бўлди. Унинг маданий даражасини юқори кўтаришда катта роль ўйнаajak бир фактор ўзбек халқи тилига ўтказилди. Бу кичкина иш эмас. Бу ўзбек халқининг маданий тарихида ҳеч қачон нутилмас тарихдир. 20

Пушкин асарларининг таржимаси билан ўзбек адабиёти, ўзбек маданияти бойиди. Жаҳон адабиётининг энг юксак намуналаридан бўлган Пушкин асарларининг ўзбек тилида бўлиши бу кичкина гапми? 1936 йилда олиб борилган жиддий иш натижасида улуғ шоирнинг энг муҳим асарларидан бирмунчаси асосан ўзбек тилига таржима қилинди.

Бу каттакон маданий бир факт. Бу бадий адабиётга одатланиб келаётган ҳар бир меҳнаткаш ўзбек ўз тилида эркин равишда Пушкиннинг асарларини ўқий 30 олади деган сўз. Чунки бу асарларни ўқиганда унинг кўз олдида бутун Русиянинг тарихи, дворянлик жамиятининг гуллаш ва чириш манзаралари, Русияда деҳқонлар қўзғолонининг қаҳрамонлари ўлмас образларда жонланажак. Бу Пушкин яшаган, Пушкинни қатл этган замонни яхши билмоқ ва буюк социалистик Ватанга нисбатан оташин муҳаббат туйғусини тарбияламоқ учун ҳам зарурдир.

III

Пушкин асарларини ўзбекчага таржима қилиш нати- 30 жасида ўзбек совет адабиёти ва унинг поэзияси ниҳоят-

да бойиди. Пушкин асарлари устида ишлаш натижасида ўзбек шоирлари жуда катта бир мактаб ўтган бўдилар. Пушкин ижодининг ўзи билан яхшилаб танишиш катта сабоқ бўлса, уни ўзбек тилига ўтказиш устидаги иш ундан ҳам муҳимроқ аҳамиятга эга.

- Таржималар юзасидан ўтказилган Пушкин конференциялари ўзбек шоирлари ва ёзувчиларининг шу иш натижасида қанчалик ўсганликларини очиқ кўрсатиб берди. Шоирлар чиқиб, ҳақиқий шеърый асар яратмоқ учун жуда узоқ ва чидам билан ишлаш кераклигини сўзладилар. Пушкиндан муваффақиятли қилинган ҳар парча, ҳар бир сатр шоир ижодида муҳим бир босқич, чунки бу адабий — ижодий иш содда тилмочлик эмас. Сўнгги йил ичида ўзи ҳеч нарса яратмасдан, Пушкиннинг бирор асарини муваффақият билан таржима қилиб берган шоирни ижодий жиҳатдан ўсмади, қотиб қолди деб айтиб бўладими? Асло йўқ. Пушкин асарларини ўзбек тилида бериш жуда қийин иш. Буюк шоирнинг ўлмас асарлари ўзбек тилида қай товуш билан жаранглади? Ўзбек тилидаги Пушкин шеърисида оригиналдаги руҳ ва шира сақланганми? Бундай бир ўхшашликка эришиш жуда қийин, шунинг учун ҳам Пушкиндан бирор асарни яхшилаб таржима қилиш билан шоир ўз ижодида янги бир поғона ошади.

- Ҳеч бир шоир таржима устида бунга қадар шунчалик ишлаган эмас, аммо бунга қарамасдан Пушкин конференциялари бу бобда қанчалик қийинчиликлар турганини жуда очиқ берди. Тўғри, Пушкин конференциялари таржималарнинг аксарини тузук деб топди ва юбилейга босиб чиқаришга тақдим қилди. Лекин бунинг билан иш тугадими? Ҳозир шу таржималарнинг бирмунчаси босилиб ҳам чиқди, қолганлари чиқиш олдида. Аммо Пушкин асарларининг таржимаси юзасидан олиб борилган иш тамом бўлди, дейиш мумкинми? Таржималар кўпчилик томонидан қабул қилинди. Лекин бу билан уларни қатъий бир ҳолга келди деб айтиш мумкин эмас. Таржималар устида анча шошилиб бўлса ҳамки жуда жиддий иш олиб борилди, лекин бу бундан сўнг бу масалага қайтмаймиз деган гап эмас, ҳали таржималар жиддий, чуқур муҳокамалардан ўтмоқлари керак. Пушкин асарларининг таржимасига қайта-қайта қайтишга тўғри келар. Ахир, «Гамлет» неча марта таржима қилинмади? Ҳолбуки, ҳамон таржима давом қилмоқда ва ҳар бир

таржима Шекспир оригиналининг янги нуқталарини очиб бермоқда. Ана шу фикрнинг ўзиёқ бизга бутун нарсани айтиб туради.

Пушкин асарларининг таржимаси муносабати билан бизнинг адабий танқидчилигимиз зиммасига жуда катта вазифалар қўйилади. Бунда энг аввал Пушкин асарларини ўзбекчада тарғиб қилиш масаласидир. Танқидчилик Пушкин асарларини таржима қилишда тutilган йўл ва асослар ҳақида ўйлаши ва тажрибаларни умумлаштириши лозим. Пушкин асарларини таржима қилишда ким қандай асосга суянган, ким қайси йўл билан Пушкинга яқинлашган, ким қандай натижаларга эришган ва бундан сўнг бизнинг тутажак йўлимиз қай хил бўлмоғи лозим? Пушкиндан таржима қилинган ҳар бир асар, ҳар бир парча шеър чуқур текширишдан ўтиши зарур...

Пушкин асарларининг таржимаси муносабати билан жуда бой ва жуда рангдор бўлган бир тажриба ўртага ташланди. Бу тажрибадан керакли хулосаларни ўз вақтида чиқариб олиш зарур. Чунки бу бизнинг умумий ишимиз, ўзбек адабиётини кўтариш масаласидир. Чунки бу буюк шоир Пушкинни ўзбек халқига тўғри танитиш масаласидир.

Пушкин асарларининг таржимаси ва шу муносабат билан ўтказилган конференциялардан чиқатурган асосий яқун нима? Бу асосий яқун ўзбек маданиятининг жуда ҳам ўсганидир. Бу ўзбек адабий тилининг буюк шоир Пушкиннинг асарларини тўла ифода қила олиш даражасигача кўтарилганидир. Бу ўзбек совет ёзувчиларининг дунё адабиётининг энг қимматли хазиналарига ҳам хўжалик қила олиш даражасигача етганларидир.

IV

Совет халқлари Пушкинни ўзининг энг севимли шоири, ўзининг буюк замондоши, юз йилларнинг бошидан ошиб бугунги озод халқнинг юракларини тўлқинланттирувчи фарзанди сифатида қабул қилди.

Пушкин бизнинг миллий маданиятимизда жуда катта ўрин олди. Унинг бутун ижоди халқнинг революцион туйғусига яқин бўлмаганда, у бундай ўринни ишғол қилолмаган бўлар эди. Унинг ижоди халқнинг инқилобий тарихига, унинг миллий хусусиятларига мос келади. У шунинг учун миллионларнинг юрагида яшайди, халқ

шунинг учун Пушкинни севади ва қадрлайди. Шунинг учун ҳам унинг юз йиллик юбилейи бутун халқларнинг байрамидир.

Луначарский шундай бир қизиқ воқеани ҳикоя қилган эди:

«Бундан уч-тўрт йил аввал Вяземскийларнинг собиқ қишлоғида — Остафьев паркида кезиб юрар эдим. Пушкиннинг бир замонлар шу ерга тез-тез келиб тургани маълум... Бу ерда Пушкинга кичик бир ҳайкал ўрнатилган...

10

Бир гуруҳ комсомоллар: уч-тўрт йигит, уч-тўрт қиз бу ерга саёҳат қилиб келган эдилар... Улар паркни айланиб сўнг Пушкин ҳайкали олдида тўхтадилар. Улардан бири эгилиб ҳайкалнинг остидаги (ўчиб, хираланиб қолган) ёзувни ўқиб берди:

«Салом, менга нотаниш насл».

2) Мен уларнинг яқинида туриб, ҳалиги Пушкин сўзининг бу шароитга жуда мос бўлганлигига ҳайрон бўлиб қолдим. Билишимча, комсомолларнинг ўзлари ҳам ҳайратда эдилар. Улар озгина жимиб, бир-бирларига қарашиб олдилар. Ҳайкал тагидан юксалган шу буюк нидо тўппа-тўғри халиги ёш наслга қаратилган эди.

Қизил рўмол ўраб олган кичик комсомол қиз бир оз журъатсизлик, таажжуб, лекин дўстлик тўла кўзларини Пушкинга қаратиб аста деди:

«— Салом, Пушкин!»

30 Бугун Пушкиннинг юз йиллик юбилейини ўтказаятган буюк совет халқи ўзининг энг севикли ва яқин шоирига қараб, комсомол қиз айтган гўзал сўзларни баланд овоз билан такрорлайди:

«— Салом, Пушкин!»

ТОЛСТОЙ ВА УЗБЕК ХАЛҚИ

Машҳур миссионер Остроумов ўзининг «Сартлар» деган китобида Л. Н. Толстой ҳикояларини ўзбек тилига таржима қилганлиги тўғрисида ёзади. Бу — революциядан бурун эди. Миссионер Остроумов у замонлар мусулмонлар ўртасида диний тушунчани кенгроқ ёйиш учун бутун кучини сарф қилиб ишлар эди. Шубҳасизки, Л. Н. Толстой ижодида бўлган мистика — тасаввуф элементларидан, Л. Н. Толстой ижодининг реакцион томонларидан миссионерлар зўр бериб фойдаланар эдилар. 10 Миссионер Остроумов таржима қилган ҳикоялар ичида Л. Н. Толстойнинг «Яшашнинг маъноси» сингари асарлари бор эди. Остроумов Л. Н. Толстойнинг тасаввуф руҳи билан суғорилган ҳикояларини таржима қилиш билангина қаноатланмасдан, уни керакли жойларга бориб ўқиб ҳам берар эди. Л. Н. Толстойдан таржима қилинган биринчи ҳикояни Остроумов Самарқанд мадрасаларидан бирида жума намози кuni ўқиган эди.

Остроумов Л. Н. Толстойнинг энг яхши асарларини ўзбек халқига етказиш мақсадини кўзда тутгани йўқ, 20 албатта. Бунда Остроумов жаноблари ёлғиз ўз нуқтаи назаридан, яъни мусулмонлар ўртасида дин томирини кенгроқ ёйиш нуқтаи назаридан қараган ва Толстой ижодидаги реакцион элементларни ишга солган, холос. Рус халқининг улуғ ёзувчиси бўлган Лев Николаевич Толстойнинг жаҳон адабиётининг ифтихори бўлган асарларидан биронтаси ҳам революцияга қадар ўзбек тилига таржима қилинмаганлигини назарга олсак, Остроумов жанобларининг ўз таржималарида қандай ёмон ният тутгани ўз-ўзидан очилиб қолади. 30

Лев Николаевич Толстой инсониятнинг бадий юксалиши тарихида янги ва буюк қадам ташлаган санъат-

кордир. У ўзининг энг зўр асарларида одамзоднинг энг муқаддас ва энг эзгу хаёлларини, энг илғор тушунчаларини ифода қилган, Остроумовга ўхшаган жаноблар ифлослаган жамиятнинг бутун маразларини очиб ташлаб, кўпчилик олдида ҳар қандай ниқобларини йиртган, расвойи жаҳон қилган ва шунинг билан халқнинг тушунчасини очган, ҳақиқатнинг кўзига тўғри қарашга ўргатган эди. Ўзбек халқи Л. Н. Толстойнинг худди ана шундай асарларини истар, ана шундай улкан асарлар руҳида юксалмоқ, кўтарилмоқ истар эди. Бундай шарафни Октябрь революциясигина келтирди.

10 Хозир Л. Н. Толстойнинг «Кавказ асири» повестини 12—13 ёшларда бўлган ўзбек болаларининг хаммаси билади. Уни барча меҳнаткашлар ўқийди. Л. Н. Толстойнинг машҳур «Тирилиш» романи ўзбек ўқувчиларининг энг севган китоблари қаторига кириб қолди. Машҳур «Франсуаза», «Базмдан кейин» ҳикоялари қайта-қайта босилмоқда. Халқ душманлари бузиб таржима қилган «Ҳожимурод» повести бошқатдан таржима қилинди. Улуғ эпопея бўлган «Уруш ва яраш» романини таржима қилиш нияти бор ва ҳеч қандай шубҳа йўқки, бу амалга ошажак.

20 Мана бу ҳақиқатан катта ҳаракат. Бунинг Остроумов жаноблари таркатган «маданият» билан ҳеч қандай муносабати йўқ. Ўзбек халқи Пушкин, Толстой, Горький асарларини ўз она тилида ўқиш билан бутун жаҳон бадий маданиятини қозониш бахтига ноил бўлмоқда.

30 Ўзбек ёзувчилари Л. Н. Толстойдан бадий маҳоратни, сергак, чуқур реализмни ўрганадилар. Социалистик реализм адабиётига Л. Н. Толстой катта бир дарё бўлиб қўшилади ва бу дарё тагида бўлган гавҳарлар бизнинг муҳаббатимизни доим ўзига тортиб туражакдир.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

«Уқий бошладилар. Хотиним йиғлайди. Мен сизнинг китобингизни кўкрагимга босдим. Яхши, жуда яхши. Бошқа ҳеч нарса айтолмайман». Крепостнойчи монархист ёзувчи Квитко Тарас Шевченкога унинг «Бахши», «Кобзарь» номи билан аталган шеърлар китоби босилиб чиққан вақтда шундай деб ёзган экан.

Шеърлари унинг хотинини йиғлатган шоирга ёзган ха-тида Квитко «яхши» демакдан бошқа ҳеч нарсага тили келмаган эмиш. Зотан, булар бир-бирига зид бўлган икки дунёнинг ёзувчилари эдилар. 10

Тарас Шевченко крепостнойлик қурилиши энг авжига чиққан, чоризмнинг ҳарбий-феодал эксплуатацияси Украинанинг суягини қақшатаётган бир даврда камбағал-батрак оиласида дунёга келди. Унинг акалари, оға-инилари ҳам крепостнойлик қурилишининг қуллари эдилар. Унинг сингиллари ҳам батраклик билан кун кечирар, жуда ёш бўлган Тараснинг ўзи ҳам батрак эди. Ҳали хўжайини қўлида батрак бўлган Тарасда ижод учқунлари ярқираб кўринар эди. У ўз туғилган юртидан хўжайини томонидан Петербургга ўқишга юборилган замонда ўз ижодий талантини кўрсата бошлаган эди. У расм чизар, шеърлар ёзар, лекин ҳамон қул эди. 20

Тараснинг буюк талантини сезган катта рассом Брюллов Петербургда уни қулликдан озод қилиш ҳаракатига тушади. Қулликдан озод қилишнинг фақат биргина йўли бор: у йўл ҳам Тарасни хўжайиндан пул бараварига сотиб олиш йўли эди. Шунинг учун рассом Брюллов шоир Жуковскийнинг расмини ишлаб, ундан олган пулига Тарасни хўжайиндан сотиб олишга киришади. У, расмни ишлайди ва ҳалиги расмга туширилган шоир Жуковскийнинг ёрдами билан Тарасни 2500 сўмга сотиб олиб, 30

қулликдан озод қилади. Тарасни Санъат академиясига киргизадилар.

Тарас Шевченко рассом Брюлловнинг энг яхши шогири бўлади. Тарас Петербургда Санъат академияси ва рассом Брюлловнинг мухитига, зиёлилар, ёзувчилар орасига киради. Кундан-кун унинг кўзи очилиб, дунёни таний боради, шеърлар ёза бошлайди.

10 Тараснинг устози рассом Брюллов инқилобий руҳдаги одам эмас эди. У романтик эди. Унинг расмхонаси жуда санъаткорона, гўзал ишланган романтик расмлар, картиналар билан тўла эди. Брюллов Тарасни ўз руҳида тарбиялаш тарафдори эди. Крепостнойлик қуллигидан озод қилинган, Русия буюк рассомининг қорхонасида энг севимли ва эрка шогирд бўлган Тарас қулликда эзилиб ётган ўз қишлоғини, ўзининг севимли ва шафқатли Украинасини эсидан чиқариб юбормайди. Тарас Шевченконинг 1838—1842 йиллар орасида босилган шеърлари уни катта бир шоир сифатида танита борадилар. Тарас Шевченконинг шеърларида чуқур бир ҳаяжон, бадий яққоллик ва фикрий жўналиш кўринар эди.

20 У рассом Брюлловнинг романтик расмхонасида ўтириб, ўз асарларини ўйлаган ҳолда борган сари ўз замони, ўз қишлоғининг кундалик ҳаётидан олинган мавзуларга яқинлашиб борар эди. У тарихдан, эски мавзулардан қайтар, ўз замонининг хаста ва дардчил томонларига диққатини йўналтирар эди.

Тарас Шевченконинг шеърларида далада юрган фақир қиз шамолдан ўз севгилисининг тақдирини сўрар, қашшоқ казак кўк денгиз бўйларида тақдир излаб кезар эди.

30 1840—1847 йиллар ўртасида Тарас Шевченконинг «Гайдамаклар», «Катерина» деган катта-катта дostonлари майдонга чиқади. Шоир «Катерина» дostonида бахтсиз муҳаббат мавзуини ишлайди. Катерина жамиятдан четга сурилган, черков томонидан лаънат этилган бир хотин. Унинг севгилисини солдатликка олиб кетадилар. Ёридан ажралиб қолган, ҳамма нарсадан четга қоқилган хотин ўз ўғлини ўрмон ичига, тақдир ихтиёрига ташлаб кетади ва ўзини ўлдиради. «Катерина» асарида келажакдаги катта демократ, инқилобчи кўриниб туради.

40 «Гайдамаклар» дostonи чуқур халқчиллик руҳи билан тўлган. Бу дoston Тараснинг энг яхши асарларидан ҳисобланади. Дostonнинг асосий қаҳрамони—батрак Ярема.

Ярема эксплуатация зулми остида эзилиб, кундан-кун ўз хўжайинларига қарши газаблана боради. Хўжайинларига бўлган газаб ва нафрат уни олиб кенг халқ ҳаракатига киргизади. У исёнчилар қаторига қўшилади. Достон, шоирнинг ёшлик чоғларининг хотиралари, ўзи батрак бўлган даврининг аччиқ эсдаликлари билан сугорилган. Шунинг учун ҳам у катта таъсир кучига эга. Достонда Ярема халқ исёнининг ҳақиқий қаҳрамони сифатида кўрсатилган ва яққол чиққандир. Бу достонда Тарас Шевченко Украина қишлоғи бутун типларининг намуналарини кўрсатади. 10

«Туш» достони шоирнинг жуда катта инқилобий аҳамиятга эга бўлган асаридир. Бу достон буюк ва аччиқ ҳақиқат билан тўлгандир. Унда шоир крепостной-помещик давлати шароитида ҳарбий-феодал эксплуатацияни тасвир қилади.

«Кавказ» достони шоирнинг сиёсий балоғатини кўрсатиш жиҳатидан жуда ҳам аҳамиятлидир. Бунда шоир Украина эзилганларининг оти билан эмас, чоризм империясида эзилиб ётган бутун кичик халқлар номидан гапирди. Уни Кавказнинг гўзал тоғлари, дарёлари, сургун қилинганларнинг ҳордиқ жойи бўлгани, экзотикаси эмас, балки меҳнаткаш Кавказ халқининг ҳаёти ва унинг чекиб ётган аччиқ азоблари қизиқтиради. У кавказликларни зулмга қарши, чоризм императорлиги зулмига қарши қўзғалишга чақиради. Шоир бу достонида зулмдан қутулмоқ учун эзилган халқларнинг бир байроқ остида бирлашишлари кераклиги ҳақида сўзлайди. 20

Тарас Шевченко сургундан қайтгач (1857 йил), декабристлар ҳақида «Ниофити» деган достонни ва «Марья» деган асарни ёзади. 30

Тарас Шевченко ўз асарлари билан Украинанинг буюк миллий шоири бўлиб қолди. Шакли миллий бўлган Тарас Шевченко поэзияси унинг асосий асарларида ўзининг мазмуни эътибори билан деҳқон инқилоби, деҳқон исёнларининг поэзияси эди.

Тарас Шевченконинг ўзи: «Мен мужикларнинг шоириман», — дер эди. У буюк рус танқидчиларининг — Белинский, Чернишевский ва Добролюбовларнинг диққатларини ўзига қаратган эди. Чернишевский ва Добролюбов Тарас Шевченкога ва унинг асарларига лойиқ баҳони берган эдилар. Буюк рус танқидчиси Добролюбов: «Тарас Шевченко чинакамига халқ шоиридир. Ундайини 40

биз ўзимиздан кўрсата олмаймиз. Ҳатто Кольцов ҳам у билан тенглаша олмайди», — деб ёзган эди. Россиянинг буюк инқилобчи шоири Некрасов ҳам Тарас Шевченкони танир ва унга қараб жуда ёқимли шеърлар айтган эди.

Тарас Шевченкoning асарлари ўзи яшаб турган замонга қарши қаттиқ нафрат ўти ёғдирди. У мавжуд крепостной-помещчик жамият қурилиши билан келиша олмади. У деҳқонларнинг эзилишини кўргани сари инқилобий ғазаб билан қуролланди.

10 Николай I ning зулмларига қарши қул Россия Шевченкони кўтарди. Николайнинг қиёфати ҳеч қачон Тарас Шевченкoning хотиридан кўтарилмас эди. У Николайни «унутиб бўлмас» деб атади. Подшони ўлдириш кундалик ва зарурий иш экани ҳақида шеърлар ёзди.

Тарас Шевченко Петербургда баҳор намоишларидан бирини ва катта бир томоша, базм, спектакль кечасини кўрган эди. Унда подшоҳ, сарой аҳли ва аскарлар иштирок қилди. Ана шу намоиш ва кечанинг тасвири билан шоир ғазаб ва нафрат билан тўлган «Туш» сатирасини ёзади ва бутун Россиядаги зулмга қарши чиқади. «Туш» асарида шоир эзилган синф тилидан сўзлайди. У, меҳнаткашларга кўкдан ҳам, ердан ҳам нажот кутиб ётмасликни уқтиради. У қашшоқланишнинг энг фожий картиналарини тасвир қилади. У камбағалларнинг терисини шилиб олинганини, камбағал йигитларни зўрлик билан солдатликка олишни, бола-чақаларининг очдан ўлаётганини кўрсатади.

30 Усти-бош йўқ, емиш бой боласига:
Фақирнинг йиртиқ кийимини
Шилмакдалар териси билан.
Солиқ учун онт ичқариб онани,
Занжирлайдилар болани.
Шўр пешона, ёлғиз ўғлини
Якка умидини берар, солдатга!
Гўё, қўшин оз эмиш!..
Ана унда девол остида
Очликдан бир чақалоқ шишиб ўладир.
Онасичи,
Бой даласида
40 Хўжайинга буғдой ўради.

Онанинг ўғлини зўрлаб солдатликка оладилар. Солиқ билан хотиннинг бор-йўғини тортиб олинади, гўдаги очликдан девол остида ўлади.

Хотин эса далада бойга буғдой ўриб семиртиради.

Камбағал ва қашшоқ Россиянинг картинаси шундан иборатдир.

Шоир бунинг ҳаммасига чорлик тузумни сабабчи бўлгани, Украинани хароб қилган ва яна ҳарбий-феодал эксплуатация эканини англайди.

У, биринчи Николайнинг ҳайкали тегига бориб, уни тасвирлайди. Петербургда Биринчи Николайга, Иккинчи Екатеринага ҳайкал қўйилган. Буларнинг иккови ҳам Украинани хароб қилиб тавбасига таянтирганлар.

Шоир уларни «жаллодлар, одамхўрлар», деб атайди: 10

Учишдан қайтгандай туёғлик бир от

Тошга қўнадир.

От устида шапкасиэ,

Е кўйлакли, кўйлаксиэ.

Бир кимса ўлтирадир,

Япроқларга ўралган

Аблаҳнинг боши

От қутирган, маст,

Бир хез билан сакрамакчидир

Писандига илмай дарёни

Отдаги ўлтирганча,

Қўлини чўзиб

Қамрамоқчи бутун дунёни.

Бу кимдир бу?

Тошга битилган хатни ўқидим:

«Биринчиси иккинчи»га

Бу ерда ҳайкал қўйган

Буларнинг кимлигини энди мен билдим:

Биринчиси:

Украинамизни

Тавбасига таянтиргани,

Иккинчиси:

Шўр етим — туяни

Кафан гадо, хароб қилгани

Жаллодлар, одамхўрлар!

Иккинчиси ҳам ёввойилик билан семирган.

20

30

Шоир ҳайкал атрофида юрар экан, оқшом кеча димлиги ичида Петербургни бино қилишда, саройларни солишда, ботқоқликларни кўмишда ўлган казакларнинг товушини эшитгандай бўлади. Товуш Николайни: «Лаъ-нати, беҳаё, очкўз подшоҳ», деб сўкади. Уни ҳийлагар шайтон деб атайди. 40

Товуш Николай пойтахти энг асл одамларнинг суякларидан эканини, пойтахт жабр, ўлимлар ҳисобига бино қилинганини гапиради:

Теримиздан бўлган лисоблар билан,

Безатилди сен яшаган пойтахт.

Унутма сен:

Черков, саройлар!

Шодлан, эй золим жаллод!
Лавнат, сенга минг лавнат

Николай тузумининг энг раҳмсиз танқидидан иборат бўлган «Туш» дostonи Тарас Шевченконинг уйини тинтув қилганларида жандарма кўлига тушади.

«Туш» дostonи учун 1847 йилда Тарас Шевченкони 10 йил сургунга ҳукм қиладилар. 9 июнь кечаси соат 11 да у Оренбургга келтирилади. Ундан 300 чақирим узоқликда бўлган ОРСК деган жойдаги крепостга Тарас Шевченко оддий бир солдат сифатида жойлашади. ОРСК крепости шоир учун оғзи очик қабрдай туюлади.

Шоир 10 йил ичида казарма ва саҳродан бошқа ҳеч нарсани кўрмайди. Унга расм солиш ва шеър ёзишни ман қиладилар. Шунга қарамасдан у ўзи тикиб олган кичкина кундалик ёзув дафтарчасини солдат этигининг қўнжига яшириб, шеърлар ёзиб юради ва баъзан расмлар солади.

1857 йилда Тарас Шевченко муддатини тўлдириб сургундан бўшайди. Қайтиб Петербургга келади. Уни ўртоқлари жуда яхши қарши оладилар. Шоир ҳамон Николайга бўлган нафратини бўшаштирмаган бўлади. 1861 йил 26 февраль, эрта соат олти яримда сургун азоби билан соғлиқдан тамом ажралган шоир ўлади. Ҳукумат, шоир ўлимидан катта хавф остида қолиб, ҳамма томонга ва Петербургга телеграмма юборади.

Ҳукумат Тарас Шевченкони кўмиш маросимига одам йиғмаслик ва халойиққа билдирмасдан тезгина кўмиб қўя қолиш ҳақида фармон қилади. Бу фармон қайтага халқнинг яна ҳам кўпроқ тўпланишига сабаб бўлади. Шундай қилиб, шоир ўзининг васиятига кўра, ўзининг шафқатли Украинасига кўмилди.

Тарас Шевченко буюк демократ, деҳқон инқилобчиси эди. Унинг дунёга қарashiда деҳқон инқилобига хос бўлган бутун заифлик ва қарама-қаршиликлар акс қилгандир. У зулмдан қутулишга, нажот олишга эзувчи синфнинг маърифатли табақасининг ёрдами билан эришмоқчи эди. Бу табақа бўлса объектив равишда буржуазия тараққийёт йўли учун курашувчи табақа эди. Бунда феодализм жамиятига қарши исён байроғини кўтарган қул, фақир шоирнинг бутун фожиалари қалқиб туради. Қулни занжирга соладилар; исённинг меваларини бўлса феодализм билан душман бўлган ёш буржуазия еб кетади.

Тарас Шевченконинг асарлари, ўзининг дунёга қарашдаги заифликларига қарамасдан, ҳозирги кунда ҳам катта

инқилобий аҳамиятга эгадир. У эзилган халқларни зулмга қарши қўзғалишга, исён қилишга, ўз хўжайинларидан ҳисоб олишга чақиради. Бу жиҳат эътибори билан унинг шеърлари бундан сўнг ҳам инқилобнинг кучли қуроли бўлиб қоладилар.

Шу йилнинг март ва апрель ойларида Советлар Ук-раинасида Тарас Шевченконинг юбилей кунлари ўтказилди. Харьков шаҳрида мартнинг сўнгида Тарас Шевченкога буюк бир ҳайкал қўйилди. Ҳайкални очиш куни Харьковда катта халқ байрамига айланди. Бу эса фақат 10 Советлар ҳукумати замонидагина мумкин бўлди.

ЖАМБУЛ ВА ХАЛҚ

Жамбул — қозоқ тарихининг юз йиллик, яъни бутун бир асрлик даврини ўз бошидан кечирган шоир. У қозоқ халқининг ҳаётини, курашини яхши билади. Унинг 93 ёшининг етмиш беш йили онгли турмуш йиллари бўлган эдилар. У шу етмиш беш йил давомида қозоқ халқининг икки ёқлама зулм остида: маҳаллий эксплуататорлар, хонлар, беклар, бойлар, руҳоний ва судхўрлар зулми остида, босқинчи империалистларнинг мустамлакачилик зулми остида кечирган қора кунларини ҳам бевосита ўз бошидан ўтказгандир. Жамбул шундай дейди:

Тўқсонга тўлган ёшим бор,
Кўпни кўрган бошим бор.

Бу сатрларда жуда узоқ умр, кўп ҳикмат ва маъно бордир. Бу икки сатрда шоирнинг бутун аламлари, бахт ва шодликлари изҳор қилинган. Меҳнаткаш қозоқнинг кўзларидан томган ҳар бир томчи ёш ўз халқи бошига келган бутун фалокат ва офатларнинг буюк шоҳиди бўлган Жамбул юрагига келиб қуйилар эди. У ўз халқининг азоблари, аччиқ аламни фарёдлари, унинг эзувчиларга қарши кўтарган исёнларини, қўзғалишларини кўрар ва булар унинг қалбида жуда чуқур из қолдирар эдилар:

Қозоқ саҳросида юз йил умрим ёзди кенг қулоч,
Олатогнинг қори каби оппоқ бўлди соқол-соч;
Ўтмишларнинг зулмат, азоб, даҳшатлари эсимда,
Жабр кўрдим, камситилдим, халқим каби наҳор-оч.

Ўз ижодининг бутун томирлари билан қозоқ халқига боғлиқ бўлгани учун ҳам, қозоқ халқининг ич-ичидан чиққани учун ҳам, қозоқ халқи чеккан алам ва жабру жафолар бевосита Жамбул ўзи чеккан аламлар бўлгани учун ҳам унинг шеърлари чуқур самимийдир. Халққа бўл-

ган қондошлик ва жондошлик унинг ҳар бир шеърида очиқ сезилиб туради. Шунинг учун шеърлари чуқур халқчилдир.

Жамбулнинг ҳар бир шеъри унинг ўзи билан ва халқ билан бевосита боғлиқдир. Жамбул бу тўғрида ўзи жуда яққол айтган.

У дейди: «Ўзим ҳақимда айтганда, халқ ҳақида айтмай кета олмадим. Халқ ҳақида айтганда, ўзим ҳақимда айтмай кета олмадим. Ўзимни халқ, халқни ўзим деб санадим».

Бу гапларни айтишда Жамбул тамом ҳақлидир. Узоқ умрнинг унга берган доно хулосаси шудир. Бунда ҳикмат кўп. Жамбул ижодининг бутун яхши томонлари, ўта халқчиллиги ана шундан келиб чиққан. Халқ билан бўлган бу яқинлик Жамбул ижодининг ўлмас бир ижод бўлиб қолишини таъминлайди.

Балиқ сувсиз, шоир халқсиз яшай олмайди.

Халқчил бўлмаган ижод ўлимга маҳкум. Ҳақиқий ижод доимо халқчил бўлгандир. Бутун халқларнинг фольклори шундай. Жаҳон адабиётининг тарихи ва тақдири шуни кўрсатмоқда. Совет адабиётининг бутун тажрибаси халқчил бўлган ижодгина буюк бўла олишини ҳар кун исбот қилмоқда.

Жамбул жуда катта адабий-бадий бойликка эга. Қозоқ халқ фольклорининг юз йиллик адабий, ижодий традицияси Жамбулда акс этади. Жамбул қозоқнинг кўп қаҳрамонлик дostonлари, қозоқ эртаклари, чўпчаклари, мақоллари, лапар ва топишмоқларини айтиб, куйлаб, уни халқ ичига яна ҳам тарқатиб, яна яратиб, бойитиб келган кишидир. Жамбул бутун қозоқ оқинлари — бахшиларини билган, ўз кўзи билан кўрган кишидир. Жамбул бутун қозоқ бахшиларининг тортишма-айтишмаларида қатнашган, уларнинг енгган ва енгилган пайтларидан воқиф бўлган, уларнинг мактабини ўтган шоирдир. Шунинг учун ҳам Жамбулнинг адабий хазинаси жуда кенгдир. Шунинг учун ҳам унинг бу кунги ҳар бир шеъридан қозоқ халқ дostonларидаги ботирларнинг товуши эшитилиб туради.

Лекин, Жамбул фақат Улуғ Октябрь социалистик революциясидан сўнггина ўз талантининг порлашига эришди. Қозоқ даласидан от чоптириб ўтган қизил аскар яшиндай чақнаб, унинг ижод булоқларини очиб юборди.

Қозоқ халқи Октябрь социалистик революцияси

натижасидагина озодликка чиқди. Коммунистик партиянинг миллий сиёсати қолақ патриархал-феодал ҳаёт кечириб келаётган қозоқ халқини социализмга олиб келди. Қозоқ халқининг бутун ижодий кучлари ҳаракатга келдилар. Қозоқ даласида меҳнаткаш халқининг бахтли, маъмур турмуши, янги маданий ҳаёти гуллаб кетди.

- Жамбул энди қозоқ халқи эришган бахт ҳақида асрлар бўйи ҳаёл бўлиб келган ва ҳозир энди амалга ошиб турган бахт ҳақида куйлай бошлади. У бу бахтни берган
- 10 Коммунистлар партиясини куйлай бошлади. У Москвага борди. Пролетар революциясининг юрагини кўрди. Ленин сағанасида туриб, ленинчи бўлишга онт ичди ва бу унинг ижодининг яна ҳам гуллаб кетишига сабаб бўлди.

Жамбул Ленин идеялари халқлар орасида узоқ асрлар бўйича яшаб келган орзу ва армонларнинг ёрқин ифодаси эканини сеза олди. У, ўзининг бутун шоирлик кучини халқлар доҳийсининг образини яратишга берди.

- Халқлар дўстлиги мавзуи Жамбулнинг энг яхши кўрган, Жамбулга энг яқин бўлган мавзулардандир. У Ола-тоғнинг бошида турар экан, кўзи Эльбрусгача етади ва бутун ерда қозоқ халқи сингари эркин ва озод, бахтли халқларни кўради. Уларнинг саодатини мақтайди.
- 20

Жамбул совет шоирлари ичида дунёга қараши жуда кен, бой бўлган шоир. У турмушимизда юз берган ҳар бир муҳим ҳодисани бадий қолипга солади. У жаҳон халқлари турмушида юз берган ҳар бир диққатга сазовор нарса ҳақида дўмбирасини олиб, ўлан тўқийди. Халқларни озодликка ва бахтли турмушга чақиради. Халқ душманларини йўқотишга, қириб ташлашга чақиради.

- 30 Халқимизнинг онги, сезгисини сафарбар қилади.

Маяковский: «Революционер ёзувчи муртад эмасдир... У ҳар бир иш кунининг иштирокчисидир. У социализм қурилишининг иштирокчисидир... Бизнинг кескин синфий курашимизда ўз қаламини пролетариатнинг қуроллантириш арсеналига берган кишигина шоирдир»,— деган эди. Жамбул бу ҳақда Маяковский бўлиб дейди:

Курашмаган шоир сира бўлмас оқин,
Сўйлаб берсин шоир бўлса халққа яқин.
Куйлаб берсин шоир бўлса халқнинг куйини,
Бизнинг донглар Кремлдай бўлсин ёрқин.

40

Жамбул ўз поэзиясининг сиёсий, бадий кучи ва халқчиллиги билан совет поэзиясининг олдинги намоян-даси ва бутун совет халқларининг шоири бўлиб қолди.

Жамбулга бундай шарафни унинг бутун ҳаёт йўли таъмин қилгандир:

«...Мен камбағал эдим. Камбағал халқнинг мунгини яхши билдим. Ҳақиқий куйни ўзим тўғримда, халқ тўғри-сида куйлай олдим.

...Мен шоирнинг фолчи бўлиши, риёкор бўлиши мумкин эмаслигини юрагимда чуқур бир сир қилиб сақладим. Ўз товушимни чиқариб, фақат чинликнигина куйладим.

...Мен нима тўғрида куйладим?! Эски замоннинг қоронғи қора туни, эзилган камбағал халқим тўғрисида, 10 қуллик кўрган элим тўғрисида, қозоқнинг эскидаги ал-вон-алвон ботирлари тўғрисида куйладим.

...Риёкорлик этмадим. Халқнинг орасидан чиқиб бойларнинг қучоғига киришни ўзимга номус билдим».

Қари Жамбулнинг бу ҳикматли гаплари катта маънога эга. Жамбул поэзиясини ҳақиқатан халқчил қилган чуқур сабаблар шулардир. Шунинг учун ҳам уни бутун совет халқлари севиб ўқийдилар. Ватанимизнинг ҳар бир бурчагида у севимли шоир сифатида қабул қилинади.

Жамбул ўзбек халқига ҳам қондош. Ўзбек халқи 20 унинг шеърларини жуда ҳам ёқтиради. Ўзбек халқининг социализм учун, бахтли ёрқин турмуш учун олиб борган курашида Жамбул шеърлари кўмак бўлади. Жамбулнинг тўйи бутун ўзбек халқи ва ўзбек совет адабиётининг тўйидир.

**АЛИШЕР НАВОЙИ ВА МУҚИМИЙ
ИЖОДИГА ОИД ТАДҚИҚОТЛАР УЧУН
ТЎПЛАНГАН МАТЕРИАЛЛАР,
КОНСПЕКТ ВА ҚОРАЛАМАЛАР**

ДУСТЛИК

Навобий одамлар ўртасидаги зўр маънавий бирлик ва дўстлик тарафдори эди. Унинг идеалларини ёқлайдиган замондан бир неча аср илгари келган буюк шоир, одамлар орасида шундай дўстликни излар, аммо топа олмас эди. У Лайли билан Мажнун ва Фарҳод билан Шириннинг романтик образларини яратди, дўстлик ва маънавий бирликнинг шундай бўлмоғи керагини кўйлади.

Навобий дўстлик одамлар ўртасида катта куч эканига ишонади. Навобий «Ҳайратул-аброр»да дўстликнинг кучини кўрсатадиган бир гўзал ҳикоя келтиради. Бу Амир Темурнинг Ҳиндистонда қилган қатлида юз берган бир ҳодисадир.

У бундай:

Темур Ҳиндистонни олиш учун йўлга чиқди. У ўз йўлида одамзод уруғини қуритиб борар, саҳрода Нил дарёсидай тўлиб қон оқар эди. Шу пайтда икки дўст қотиларга дучор бўлиб қолдилар. Қотил уларнинг биринини чопиб ташламоқчи бўлган эди. Иккинчиси ўз бошини қўйди: «Уни ўлдирма, мақсадинг бош олмоқ бўлса, мана менинг бошимни кес», — деди. Қотил иккинчисининг бошини олмоқчи бўлганида, яна биринчи ўз бошини қўйди: «Аввал мени ўлдир, мен ўлгунимча у тирик бўлсун», — деди. Шундай қилиб икки дўст бир-бирлари учун жон беришга тайёр эдилар. Бу ҳол қотилни шошириб қўйди. Улар ҳам бу зўр дўстлик орқасида ўлимдан халос бўлдилар.

Ҳусайн Бойқаронинг саройида вазир бўлиб ишлаб бу сарой устки дабдабасининг моҳиятидаги ғазабларни тортган, ранжларни кўрган шоир подшоҳларга яқин бўлгандан кўра узоқ бўлган, ундан ҳазар қилган

яхшироқ деб ёзди. У «Ҳайратул-аброр»да шундай деб ёзди:

Гарчики, шаҳ базми эрур дилрабо,
Вожиб эрур айламак андин ибо.

Марҳами зимнида эрур ришлар,
Нўши ичинда тикилуи нешлар.

Гул кўрунур, ёнида юз хори бор,
Бор эса бир айш, минг озори бор...

Суд эрур нечаки бўлсанг йироқ,
Турфа буким бўлмаганинг яхшироқ.
(Сарой, Навоий таржимаи ҳоли билан боғлаш лозим).

У зўр базмлар, айшу ишратлар макони бўлган қасрнинг пардалар риштаси эл жонидан, лаълию шингарфи халқ қонидан бўлганини ва бу дабдабали қасрнинг тошлари халқнинг қабрини бузиб келтирилган тошлардан бўлганини ёзди.

Навоий ўз замонасининг энг зийрак давлат арбобларидан эди. Унинг давлат ишларига қараши, шоирнинг умуман дунёга қараши халққа қараши билан жуда жипс боғлиқдир.

Навоий давлат идора усулининг халқдан ва халқ маънафатларидан жуда узоқ эканини англади. Давлат машинасининг зулм, адолатсизлик, порахўрлик асосига қурилганини ва мамлакатда халқнинг жони ва қонини сўриб ётган бир бюрократ аппарат юзага келганини ва булардан халқ ва мамлакат ишига ёлғиз зарар етаётганини кўрди.

Айниқса, Астробод сургунида (1487 йил) экан чоғида Навоий бу ҳолни ўз кўзи билан кўрди ва Ҳусайн Бойқарога ёзган хатида давлат аппарат қурилишидан норози эканини изҳор қилиб уни тузатиш йўлларини кўрсатди.

НАВОИЙ ДОСТОНИДА ВОҚЕА...

Навоий достонида воқеа Чин тупроғида бошланади. Машҳур Чин хоқони зўр интизорликлардан сўнг бир фарзанд кўради. Унинг помини Фарҳод қўядилар. Етти ёшдан бошлаб Фарҳод ўз замонасининг энг зўр олимларидан илм ўрганади. У ҳамма илм ва ҳунарларни, ҳатто ҳарбий билимларни ҳам ўрганиб вояга етади.

Ҳассос Фарҳод тездан қайғуга тушади, ранги сарғаяди. Унга чора қидирадилар. Унинг ўз ёру дўстлари билан кўнгил очиб ўйнаши учун йилнинг ҳар фаслига мослаб тўрт қаср бино қиладилар. Иморатга Фарҳоднинг ўзи ҳам ишлайди. Қорундан тош йўнарлик ҳунарини, Монийдан нақшдорликни ўрганиб уста бўлади.

Гўзал қасрлар битади, лекин улар Фарҳоднинг ақали кўнглини оча олмайдилар. Чорасиз қолган хоқон ўз ўғлига тахтини топширмаққа қарор қилади. «Мен қаридим, энди юртни сен идора қилғил,» — дейди. Фарҳод қабул қилмайди. «Ажал тиғи қарилик ва ёшликка қарамас, чаманда ҳар ранг ўсимлик унар, бот тўкилур, лекин сарв юз йил умр кўрур», — дейди.

Хоқон ўғлининг сўзларидан хурсанд бўлади ва у подшоҳликни идора қилишни ўргангунча бир йил муҳлат беради.

Бир куни Фарҳод хазинага кириб, бир зийнатли гўзал сандуқда сақланган ойнани топади. Ойна кўринмайдиган қилиб маҳкамланган ва устида «Ҳар ким бу ойнани очиб томоша қилмоқни истаса Юнонистонга борсин, йўлида уч катта хатар бор», — деган ёзувни ўқийди. Юнонистонга бориши ҳақида отасини рози қилади. Бир ғорда яшагучи Суқрот ҳаким Юнонистонга бориш йўлини ва йўлда учрайдиган хатарли ҳодисаларга қарши кураш усулини ўргатади.

Фарҳод ва унинг отаси хоқон лашкар тортиб Юнонистонга борадилар. Фарҳод ғорда мадҳуд бир аждаҳони ўлдириб катта хазина топади. Урмонда ваҳимали Аҳраман дев билан курашиб уни ҳалок қилади. Қўрғон ичидан катта хазинани ғанимат қилиб Сулаймон узугини топади. Бошқа бир қўрғонга кириб, Сулаймон узугининг ёрдами билан зўр бир асронни ўлдиради. Қўрғонда ўқ отиб темир совут кийган одамнинг кўксигаги ойнани тешади ва зўр ғаниматлар билан бирга жаҳоннамо ойнасини топади.

Ойна ёрдами билан Суқрот яшаган ғорни ахтаради. Суқротни топгач, у Фарҳоднинг тақдирини сўйлайди: «Ойнанинг тилсими очилди, чунки Искандар тилсимига келиб, қўрғондаги темир совут кийган одамнинг кўксигаги ойнани ўз ўқинг билан тешдинг. Хоқон хазинасидаги ойна шу тилсим билан боғланган, энди Чин ўлкасига бор. Бу ойнани томоша қил!». Бу сўзларни айтиб Суқрот Фарҳод ёнида жон беради. Фарҳод уни кўмдиради. У Чин ўлкасига қайтиб келиб ойнага қарайди. Унда бир ўлка, тоғлар, ариқ қазиб турган одамлар кўринади. Фарҳод улар ичида ўзига ўхшаган бир йигитни ҳам кўради. Қаршисида бир гўзал қиз ҳам пайдо бўлади — унга ошиқ бўлиб ҳушидан кетиб йиқилади. Аҳволи оғирлашган Фарҳодни отаси бошида тургани ҳолда денгиз саёҳатига олиб чиқади. Денгизда тўлқин пайдо бўлади. Кемаларни ҳар томонга отиб ташлайди. Бир неча кемалар ғарқ бўлади. Фарҳоднинг қайиғи хоқон ғемасидан узилиб номаълум томонга қараб оқиб кетади. Қайиғи парчаланиб, беҳуш Фарҳод бир тахта парчаси устида борар экан савдогарлар кемасига йўлиқади. Улар Фарҳодни кемага оладилар. Денгизда қароқчиларнинг кемасига дуч келиб қоладилар. Фарҳод якка ўзи қароқчиларнинг уларга қарши отмоқчи бўлган нефть бомбаларини ўқ отиб портлатади ва мудҳиш қароқчиларни ҳалок қилади.

Фарҳод кемада доно рассом Шопур билан танишади. Улар Яман ўлкасига чиқади. Шопур Фарҳоднинг ойнада кўрганларини билгач, ҳамма гапни тушуниб, уни Арман ўлкасига олиб боради. Улар катта тоғ ичида ариқ қазиётганларга келиб қўшиладилар. Фарҳод бунда Маҳинбону ва Шириннинг мақтовини эшитади. Уларнинг оғир меҳнатига кўмаклашмак учун Қорундан ўрганган усул билан тешасига сув югуртиб ишига тушади. Унинг санг йўниш иши бутун юртга овоза бўлади. Маҳинбону

билан Ширин уни кўрмак учун иш бошига келадилар. Фарҳод ойнада кўринган гўзал қизни таниб қолиб ҳушидан кетиб йиқилади. Шопур унинг ҳикоясини сўзлаб беради. Фарҳодни ўрдага келтирадилар. У уч кундан сўнг ўзига келиб яна хурсандлик билан бориб ариқ қазувчиларга қўшилади. Фарҳодни севиб қолган Ширин бу хабарни эшитиб чексиз шод бўлади. Шопур ва Маҳинбону орқали Фарҳоднинг аҳволини билиб турар эди. Ариқ қазиш битади. Фарҳод тоғ тепасида катта ҳовуз қазиш ва зўр бир иморат бино қилишга киришади. Тезда иморат ҳам битади. Иморат Фарҳод ва Шопур томонидан гўзал нақшлар билан безанган эди. Иморат битгач, Фарҳод сув очишга кетади. Бутун халқ унинг томошасига йиғилдилар. Ширин билан Маҳинбону ҳам келадилар.

Шундан сўнг Фарҳод билан Шопурни ўрдага чақириб базм берадилар. Фарҳод билан Ширин ўз севгиларини бир-бирларига айтиб май ичадилар.

Бу вақт Шириннинг гўзаллигини Эрон шоҳи Хисрав эшитиб, ўзининг кўп хотини бўлишига қарамай, уни ҳам қўлга киритмакчи бўлади. Совчи юборади. Қайта-қайта келган элчилар раддия жавоб билан қайтиб боргач, Хисрав Арман ўлкасига қўшин билан бостириб киради. Маҳинбону ўз ўлкасини мудофаа қилади. Фарҳод тоғ тепасида туриб унга ҳужум қилади. Хисрав кўрғонни ололмагандан сўнг, яна элчилар юборади. Лекин яна ҳеч қандай фойда чиқмайди. Яна уруш бошлайди, яна кўрғонни ола олмайди, энг охири ҳийла ва найранг билан Фарҳодни қўлга туширади. Уни Хисрав олдига келтирадилар. Шопур Фарҳоднинг ҳушидан кетказиб қўлга туширган фирибгарни тош билан уриб ўлдиради.

Хисрав Фарҳодни сўроқ қилади. Бу сўроқда Фарҳод Хисравнинг ўзини фош этиб ер билан битта қилади. Ғазабга келган шоҳ Фарҳодни дорга осишга, ўт ёқиб куйдиришга, кулини кўкка совуришга буюради. Фарҳод бундан ҳеч ҳайиқмайди: «Сен зolimнинг қўлида ўлиш мен учун шараф. Мардлик билан ўлиш номардлик билан яшашдан шарафлидир», — дейди. Халқ Хисравнинг бу қилигидан қаттиқ ғазабга келгач, у Фарҳодни ўлдирмасдан қамоқда сақлашга мажбур бўлади.

Маҳинбону, Шопур ва Ширин Фарҳод тақдири нима билан тамом бўлганидан хабарсиз қолиб, жуда хафа эдилар. Ширин, Фарҳод шаҳар ташқарисида қолиб

кетди, деб ўйлар эди. Халқ Фарҳоднинг Хисрав қўлига тушгани ҳақида қўшиқ тўқиган эди. Ширин уни эшигиб қолиб, Маҳинбонуға хабар беради. Шопур излай-излай Фарҳодни топиб унга Шириннинг мактубини етказди. Мактубда Фарҳод, Шириннинг ўзи, Арман ўлкаси ва ишқ-муҳаббат ҳақида гўзал фикрлар бор эди.

Хисрав Фарҳодни шум, ҳийлагар кампир ёрдами билан ўлдиради. Фарҳодни излаб келган Шопур уни ўлик кўради. Ширин, Маҳинбону ва барча халқ қаттиқ қайғуга тушадилар.

Маҳинбону Фарҳод ўлгандан сўнг Хисравдан элчилар кела бергач, халқнинг жуда ҳам қийналиб кетганини назарда тутиб, - у билан ярашишга мажбур бўлади. Хисрав учун шаҳар дарвозасини очади, Хисрав тўйга ҳозирланади.

Аmmo Шириннинг ҳоли оғир эди. Уни бир неча вақт дам олиш учун тоққа, Фарҳод солган иморатга жўнатадилар. Ширинни жўнатишга бутун халқ келади. Бунда Хисравнинг ўғли Шеруя ҳам бор эди. Унинг кўзи Ширинга тушиб дарҳол хуштор бўлиб қолади. Кечаси ўз отасининг бўйнига қилич солиб ўлдиради. Ширинга сазчи юборади. Ширин фурсатдан фойдаланиб, Фарҳоднинг жасадини топтириб келиб, унга зўр аза очади ва унинг жасади ёнида узоқ қолиб ўзи ҳам жон беради. Бу қайғудан Маҳинбону ҳам ўлади.

IX асрда асосий адабий тил арабча. X асрда асосий адабий тил форсча. XI асрда форсча адабий тил қаторида туркий тил юксалди. Бунинг энг зўр намунаси «Қутадғу билиг» — Юсуф Хос Ҳожибникидир (аруз).

* *
*

Туркий тил учун кураш узоқ тарихга эга. Туркий давлатлар. Мовароуннаҳр — Туркистон. Туркий тили...
Бартольд. Туркистоннинг суғорилиш тарихи,
47-бет.

ЗАМОНГА ҚАРАШ

Навоий олтмиш йил умр кўрди. Маълум бир тарихий давр устида мушоҳада юргузмак учун бу етарли умрдир. Айниқса, Навоийнинг онгли ҳаёти жуда вақтли бошланганини назарга олсак, бу ҳаётнинг тўла мазмундор бўлиши имкон доирасида экани билинади.

Навоий ҳаётнинг бутун аччиқ-чучукларини бошидан кечирди. Унинг ўзи «Яхши ва ёмоннинг афъолин билибман ва ёмону яхшининг хислатларин тажриба қилибман», — деб ёзди. Дарҳақиқат, у ҳам вазир бўлиб кўрди, ҳам сургун азобларини тортди, ҳам Султоннинг муҳрдори бўлди, ҳам заҳарлаш фожиасини бошидан кечирди. Ҳам сарой айшу ишратларига кўз солди, ҳам деҳқонлар қўзғолонига шоҳид бўлди, ҳам қозиларнинг порахўрлигини кўрди. Ҳунарманд косибларнинг арзу додини эшитди, ҳам рассомнинг гўзал расмлар яратганини кўриб шодланди, ҳам Султоннинг хўроз уруштирганини кўриб қайгурди. У ўз умрининг охирида зўр ҳаёт тажрибасига эга бўлган бир одам сифатида бутун жамият ҳақида ўйлади. Унинг бутун табақалари ҳақида, ҳам золим подшоҳлар, ҳам вазирлар, ҳам қозилар, ҳам мударрислар, ҳам олимлар, ҳам косиблар, ҳам олиб сотар савдогарлар, ҳам деҳқонлар ва ҳоказо ва ҳоказолар ҳақида фикр юргизди.

НАВОИЙ ВА ДЕҲҚОНЛАР

В. И. Ленин «Лев Толстой рус революциясининг ой-наси» мақоласида (XII том, 331-бет) шундай деб ёзган эди: «Агар санъаткор ҳақиқатдан буюк бўлса, у ҳолда революциянинг баъзи бир муҳим томонларини ўз асарларида акс эттирмоғи керак эди».

Лев Толстой ижоди билан Навоий ижоди ўртасида аналогия қилиш ва айниқса унинг тўғрисида айтилган фикрни механик равишда Навоийга кўчириш тўғри бўлмайди, албатта. Лекин Толстой ижодидай зўр қарама-қаршилиқлар билан тўлган ижод ҳақидаги Лениннинг доҳиёна фикрлари бизга бутун асрларни, ёзувчиларнинг ижодларини англашда калит бўла олади.

Навоий, нима бўлмасин, ўз даврининг меваси эди. Лекин у айни замонда ҳақиқатан буюк санъаткор эди. У халқни яхши кўрар ва ўша замонда халқ олдида зўр обрўга эга бўлган киши эди. Шунинг учун ҳам 1470 йилда Ҳиротда Султон Ҳусайннинг солиқ сиёсати ва зolim чиновникларга қарши зўр деҳқонлар қўзғолони кўтарилганда, қўзғолончилар билан сўзлашиш учун Ҳусайн Бойқаро Навоийдан кўра таъсирлироқ кишини топа олмади. Навоий ҳам халқ ичига дадил кириб борди. Лекин у деҳқонларнинг талаблари ҳақли эканига тушунди ва халққа ортиқча зулм қилган чиновникларни жазога тортишга Султонни мажбур қилди.

Бу Навоийнинг халқ билан энг тарихий учрашуви эди. Бу учрашувдан сўнг халқ ичида яна ҳам машҳурроқ ва обрўлироқ...

«ВАҚФИЯ»дан

Қулларга ўзумни ҳамдам эттим,
Қуллуққа белимни маҳкам эттим...
То ҳирсу ҳавас хирмани барбод ўлмас,
То нафсу ҳаво қасри барафтод ўлмас.
То зулму ситам жонига бедод ўлмас,
Эл шод ўлмас, мамлакат обод ўлмас.

«Илгимдин келганча зулм тиғин ушотиб, мазлум жароҳатиға интиқом марҳамин қўйдум».

ХАЛҚНИ СЕВИШ

Навойй халқни севмоқ одамнинг энг яхши фазилатидир, — дейди. Чунки халққа яхшилик қилган киши энг аввало ўзига яхшилик қилган бўлади. Халққа ёмонлик қилган киши, энг аввало ўзига жабр қилади, дейди. У «Ҳайратул-аброр»да халқни осмонга ўхшатади ва у осмонга тош отган кишининг тоши қайтиб келиб ўз бошига тушадию уни ёради, дейди:

Кимки фалак сори отар тошини,
Тош ила озурда қилур бошини.
Одамий эрсанг демагил одами,
Оники йўқ халқ ғамидин ғами.

Халқ тинч бўлсин, ҳар қандай хавфу хатардан озод бўлсин, халққа ҳеч ким ранж етказмасин. Бу Навоййнинг энг муқаддас тилакларидандир.

«Ҳеч киши менча ўртанмайдур, то бевафолиғ ибтидосидир бу ёлингга [чақмоқ] ҳеч ким мендек чурканмайдур. Замон аҳли бевафолиғидин кўксумга туганлар [ўқлар] ва даврон ҳайли беҳаёлиғидин бағримда тиканлар [яролар]».

Ўз давридан норозилик, Навойй ижодида пессимизм унсурларининг юзага келишига ва унинг маълум даражада тасаввуфга берилишига йўл очган эди. Бу унинг дунёга қарashiдаги заиф томони албатта.

Навоййнинг фикрича инсон, у гувоҳ бўлиб турган жамиятдан кўра тузукроқ бир шароитда яшашга лойиқдир. Одамларда инсоф ва адолат, ҳиммат ва саховат, ҳаё ва вафо, дўстлик ва ҳамкорлик туғилмоғи мумкин. Лекин бунинг учун у одамларнинг ҳаммаси маърифатли бўлмоқлари, ўзларининг ғайрат ва ташаббусларини тўғри йўлга солмоқлари керакдир.

НАВОИЙДА ВАТАНПАРВАРЛИК

Искандар Чинни ишғол қилмоқчи бўлганда у ернинг хоқони шундай деди:

Аёлу ватан узра то жони бор,
Киши ҳарб этар, токи имкони бор

Бу таъбир Навоийнинг ҳам ўз программавий фикридир. Маълумдирки, у Астрободда сургунда ўтган 2 йилни (яъни ғурбат) оғир бир фожиадай ўтказди. Бу тўғрида «Муншаот»да Ҳусайн Бойқарога ёзган хатида дейди:

«Ва агар Ватан ҳажр айёмига муқтадаз бўлиб бу фироқ бешасидан висол даштига юз қўюлса ва бу фурқат чангалидан қурбат саҳросига қадам урилса...».

(Я все время мечтал о том, чтоб Родина заменила мне тягостную чужбину, чтоб я вступил после леса разлуки на поле свиданий...).

Навоийнинг бутун ҳаёти шу ватанга хизмат қилиш ва унинг ободонлигини кўтариш бўлган. Буни ҳатто Урта Осиёдан узоқ бўлган тарихчилар ҳам иқрор қилган. Масалан: шоҳ Исмоилнинг ўғли эронли Сом Мирзо дейди:

«Шу буюк кишининг ҳаётида бирон пайти ҳам бекорга кетмади. У ўзининг бутун умрини илмга, фазилатларга, халқ фойдасига қаратилган қурилишга, камбағал ёзувчиларга ёрдам беришга ва ўз номини абадий қолдирадиган адабий ижодга бағишлади».

(«Д а р С а м и». Туҳфайи Сомий).

«Муҳокаматул-луғатайн»нинг ҳам тарихий ролини шу нуқтаи назардан, ўз халқи ва ватанининг маданиятини, миллий ғурурини кўтариш нуқтаи назаридан баҳолаш керак.

Унинг сеvimли қаҳрамони Фарҳод ватандан айрилмоқни ўзига мотам деб билади ва Ширинга шундай айтади:

Мени ғурбат аро бечора эткан,
Диёру мулкдин овора эткан...

(Ты та, по любви которой я тоскую на чужбине, без Родины, без крова).

ИНТЕРВЕНТЛАРГА НАФРАТ

Фарҳод истилочи Хисравга дейди:

Қилиб эл мулки ичра қатлу торож,
Олай деб мулк элидин тахт ила тож.

Бировниким бериб мулкини барбод,
Қилурсен нозанин кўнглини ношод.

(Предав разрушению и разгрому страну, ты хочешь отнять престол и корону. Пойми, если разрушаешь край, то наводишь печаль на сердца нежных красавиц этой страны).

«Ишлари талай олғонни таламоқ, ёт юртда чугурт-кадек сабза ва яфроқни яламоқ».

(«Маҳбубул-қулуб»)

«ОДАМХУРЛАРГА ҚАРШИ КУРАШ, ХАЛҚЛАР БИРЛИГИ

Искандар яжужларга қарши маъдандан девор ясатади.
Бу ишга

Кишилар йнбордики, ҳар марзү бум,
Фаранг ўлсуну Рус ё Шому Рум

асбоб яроғ олиб келсинлар. Бу ерда русларнинг роли.
Бу ерда руслар нажоткор бўлиб одамхўрларга қарши
курашнинг етакчи кучи (Фашизмга қарши курашда рус
халқининг етакчилиги).

Докладни шу факт билан бошлаш яхшироқ. Бу анъана,
яъни истилочиларга қарши курашда халқлар бирлиги
Навоийда юқори даражада туради.

ҚАДИМГИ ЮНОН ФАЛСАФАСИНИНГ КИРИБ КЕЛИШИ

Араб олимлари орқали Афлотун ва Арасту («Мета-
физика»)ларнинг номлари бутун Шарққа машҳур бўлди.
Араб халифалиги замонида бу фақат халифалик доира-
сидагина қолмасдан, балки унинг бутун атрофи ва шу
чўллардан Урта Осиёга ҳам тарқалди.

ОДИЛ ШОҲ ҲАҚИДА

Арасту Искандарнинг доимий йўлдоши ва ҳамроҳидир. Арасту, Суқрот унга ҳикмат ва адолат ўргатди.

Шоҳки иш адл била бунёд этар,
Адл бузуқ мулкни обод этар.

ИСКАНДАР

Ки чун Файлақус ўртадин чекти рахт,
Скандарға таслим этиб тожу тахт.
Скандарки донойи офоқ эди,
Билик ичра офоқ аро тоқ эди.

(XIX)

ТЕМУР, ЧИНГИЗ, ХОРАЗМШОҲ, ИСКАНДАР

Эшиттимки, Чингизу Хоразмшоҳ
Адоватқа чун бўлдилар кинахоҳ.
Бузулди жаҳон улча мақдур эрур,
Нетай шарҳин айтиб, чу машҳур эрур.

Ҳамоноки Чингиз топиб зафар,
Анинг мулкани қилди зеру забар.
Не кишвар ароким мақом айлади,
Чекиб тиғи кин, қатли ом айлади.

(XXV)

Санга кинавар бўлса Хоразмшоҳ,
Ул ишдин жаҳон аҳлиға не гуноҳ?

ИСКАНДАР ВА ХАЛҚ

Скандар яна тахтин айлаб мақом,
Халойиққа ҳукм айлади бориом.
Улус қилдилар хизматиға ҳужум,
Қуёш теграсида нечук ким нуҷум.

Йигилгоч улус шаҳ қилиб ибтидо,
Халойиққа сўз мундоқ этти адо:
«Ки берди манга додгарлик илоҳ,
Бор эрса халойиқ аро додхоҳ.
Келиб олимга узри ҳол айласун,
Ўз аҳволини қийлу қол айласун.
Қошимда сўзин арз айлар замон,
Мени бир ўзи янглиғ этсун гумон.
Не тахтимдан ўлсун анга даҳшате,
Не тожимдан ўлсун анга ваҳшате.
Не шаҳ деб мени айласун изтироб,
Не мақсуд адосида қилсун шитоб.
Аён айласун реши дарду ғамин,
Ёқай дод бермак била марҳамин»...
(XVIII)

Искандар эски давлат асосларини бузади.

Қилиб зулм аҳлин қаро ерга паст,
Аларғаки, мазлум эрур зардаст.
Атоси замонида ҳар навъ иш,
Ки андин халойиққа озор эмиш.
Тамомин улус бошидин қилди дафъ,
Етишсун деб андин халойиққа нафъ.
Яна шоҳлар ҳодис этган русум,
Ки бедод эмиш эл аро бу улум.
Алар тархини бузди бунёддин,
Халойиқни қутқарди бедоддин.
Адолат тарийқини фош айлади,
Сиёсат анга дурбош айлади.

(XVIII)

БОСҚИНЧИ ЗУЛМКОРГА ҚАРШИ

Файлақус мамлакатни Искандарга топширар экан деди:

Ки: Мулқумда бегонани қўймағил,
Шабистонима ёнани қўймағил.

(XV)

Фарҳод билан Ширин то ўлгунча Хисравни ўз ватанларига киргизмаслик учун курашадилар.

Хисрав Фарҳодни ўлимга буюради. Фарҳод дор остида Ширин қўргонига қарайди ва унинг ватанининг тупроғини ўпади ва ундан сўнг энди нима қилсангиз қилд беринг. Осингиз, чопингизлар, дейди.

САРОЙ АДАБИЕТИ МАСАЛАСИГА

Эсда тутиш керакки, Шарқ ҳукмдорларининг шоирларга нисбатан қилган ҳомийликлари, доимо санъатга ва илмга бўлган муҳаббатнинг натижаси бўлмай, балки бу ишнинг сиёсий аҳамияти ва фойдаси нуқтани назаридан бўлгандир.

• НАВОИЙ ТИЛИ

Бобир Андижон шевасини ўша вақтдаги адабий тилнинг жонли базаси деб ҳисоблар экан, Навоийнинг Ҳиротда гуллаган ижоди шу тил билан ёзилганини айтади. Бобирча, Андижонда «Элнинг лафзи қалам била ростдур. Ани учунким, Мир Алишер Навоийнинг мусаннафоти бовужудким Ҳирида нашъу-намо топибтур, бу тил биладур».

(«Бобирнома», 3-бет)

ДАФТАРЛАР

ДАФТАР № 1

Хисрав билан Фарҳод ўртасидаги машҳур диалог, фикрий тортишув Навоийда жафо ва зулмга қарши адолат ва инсонпарварликнинг кўринишларидан иборатдир.

Навоий ўз замонида адиб ва шоирларнинг соҳибқирони дейилар эди.

Навоий ўзбек тилида зўр буюк асарлар яратиш мумкин эканини жуда гўзал исбот қилди ва «Муҳокаматул-луғатайн» китобида бу ҳаракатнинг ўткир ва ишончли назариясини ифода қилди.

Муҳокаматул-луғатайн

Бу китоб ўзбек тилида бўлган адабиётнинг кенгайишига ёрдам бермак мақсади билан тузилгандир.

Хондамир Алишерни талант ва камолот офтоби деб атаган.

ДАФТАР № 2

Фарҳод ва Хисрав

Хисрав Ширин қўрғонини мухосара қилади. Бир томонда баланд тоғ тепасида Фарҳодни кўради. Уни ўз душмани эканини билиб, боғлаб келтирмакчи бўлади. Фарҳод тошлар билан уларга ҳужум қилиб, улардан ўзини мудофаа қилади. Фарҳод ўз севганининг юртини обод қилувчи, унинг тинчлиги ва осойишталигини сақловчи; Хисрав ўз севганининг юртини ғорат бергувчи ва барбод қилгувчидир. Хисрав зулм, мақр ва ҳийла, зўрлик асосида иш кўради. Фарҳод ишқ ва садоқат билан ўзини кўрсатади. Шунинг учун Фарҳод Хисравни ишқидан жуда қаттиқ киноя билан кулади.

Фарҳод ватанпараст

Ҳийлагар кампир Фарҳодга Шириннинг ўлим хабарини эшиттиради.

Дебон: Бошимни янч, эй чархи заркор.

Ким ул эрмас букундан нари даркор.

Кўзум ўй, эй балият қаҳрамони,

Ким ул кўрмас бу кундин сўнгра они,

деб бошлаган шеърдан сўнг Фарҳод қушлар, юлдузлар, тошлар, чўллар билан сўзлашиб ўз юртини соғинади ва шу ватан ёди билан жон беради.

Фарҳод ва халқ

Фарҳод халқни севади, халққа ҳурмат сақлайди. Халққа жиндак бўлсин озор етишига рози бўла олмайди. Ўзига ёмонлик қилишни элга ёмонлик қилишдан афзал кўради. Фарҳод халқ олдида буюк бир андиша сақлайди.

Кўзум не навъ тушкай шаҳ кўзига,
Негиб боққаймен улдам эл юзига.

Халқлар биродарлиги, дўстлик

Фарҳод ўлимга ҳукм қилинганда Хисравга хитоб қила-қила бундай дейди:

Сўзумни ҳар не эрди кўтаҳ эттим,
Шаҳондин дўст ёди била кеттим.

Фарҳод ҳаётининг сўнги дақиқаларигача дўстлик аҳд-паймонини сақлади.

Навий ва Юнон фалсафаси

У жаҳон фалсафасини жуда яхши билади. Айниқса, Юнон файласуфлари Афлотун, Суқрот ва Арастулар Навойга ҳам мукамал таниш эдилар. Навой юнон мулки бошдан-оёқ ҳикматлар билан тўла ва фалакнинг бутун шаклларини топган Ҳаким Юнон ўлкасининг бир ҳовуч тупроғидангина иборатдир дейди:

Ки Юнон мулки ул фарҳунди кишвар,
Ки ҳикмат бирла топти зебу зевар.
Ҳакимиким топиб ашколи афлок,
Бу кишвар тупроғидин бир овуч хок.

Фарҳоднинг бутун тақдири ва истиқболини тангри эмас, юнон файласуфи, қоронғу бир ғорда яшовчи ажойиб чол Суқрот айтиб беради ва Фарҳоднинг бутун ҳаёти шу Суқрот айтган билан бора беради.

Фарҳод ўзининг борлигини шунга қаратган. Унинг имони бутун тилсимларни очади. Тилсимлар ақл-тафаккур билан очилади. Тафаккур билан очилиши мумкин бўлган нарса олдида Фарҳод тўхташни билмайди. Фарҳод ўйлаш, ахтариш, излаш, топиш, яратиш ва ижод кишисидир:

Деди: Ҳар ишки қилмиш одамизод,
Тафаккур бирла билмиш одамизод.
Улум ичра манга то бўлди мадҳал,
Топилмас мушкиле мен қилмагон ҳал.
Бунунг ҳам билмагунча аслу будин,
Муайян қилмагунча тору пудин.
Не имконким қарор ўлғай кўнгулға
Тасалли ошкор ўлғай кўнгулға.

ТАХТ

Маҳинбону билан Ширин Фарҳодни саройга чақириб базм қиладилар. Фарҳоднинг сўзларидан унинг буюклигини сезган Маҳинбону тахтдан тушиб, унинг тахтга чиқишини илтимос қилади:

Тушуб тахт устидин айлаб тавазуъ
Қилиб тахт узра ул чиқмоқ таваққуъ.

Фарҳод кўп ҳурмат билан рад қилади. «Агар сен менга бало тоғини киприк била ёриб, тирноғ билан қўпо-риш ишларини буюрсанг мен бундан қўрқмас ва бу менга тахтга чиқишдан осон бўлур эди. Менга тахтдан кўра, ер-тупроқ яқиндир,» — деб жавоб беради.

Ул айлаб кўп тазаллумларки: Бону,
Неким дер, жонима миннат, магар бу.

Бало тоғини мужгон бирла ёрмоқ,
Ёриб тирноқ ила ердин қўнгармоқ.

Буюрса бўлмоғум андин ҳаросон,
Ки бу ишдин эрур юз қатла осон.

Гадоу салтанат тахти йироқдур,
Анга туфроқ уза ер яхшироқдир.

Маҳинбону унинг поёнсиз ибо ва адабини кўриб истагини бажарди.

ДАФТАР № 3

ЛИСОНУТ-ТАЙР

. 60 ёшда ёзган.

Навоий ёшлиқдан Саъдийнинг «Бўстон» ва «Гулистон»лари билан таниш эди. Бу икки асар ва Фаридиддин Атторнинг «Мантиқут-тайр» («Қушлар мантиқи») асари мактабларда ўқитилар эди. Навоий ёшлиқдан бу асарларга ҳирс боғлаган эди.

«Лисонут-тайр» «Чордевон» ва «Хамса» ёзилиб бўлгандан сўнг қўлга олинган. Навоий ҳар куни кечаси 40—50 байт ёзмадан туриб уйқусига кетмас эди. «Лисонут-тайр» ёзилган замон Навоийнинг шоир сифатида тамом камол топган замони эди. Бу Навоий Шарқнинг улуғ шоири деб танилиб бўлган замоннинг мевасидир.

Чун «Лисонут-тайр» оғоз айладим,

Турфа қушлар бирла парвоз айладим.

Навоий ўзининг бу асарига «Фоний» деб имзо қўйган. Аттор китобида ўн икки қуш тасвирланган. Тўти, ҳудҳуд, андалиб, қумри, товуснинг Семурғни излаши ҳақида гапиради.

Навоий китобида қушлар йиғилишиб, Семурғни ахтаргали кетадилар. Бунда Навоий Аттордан кўра реалист-роқ бўлиб кўринади. Бунда мистик бўёқ йўқ. Навоийда тўти, товус, булбул, қумри, кабк, тазарв, каптар, шаҳбоз, шунқор тасвирланган. Бу қушларга Семурғни излашда ҳудҳуд йўлбошлик қилади.

Навоийнинг «Лисонут-тайр»и Аттор «Мантиқут-тайр» ининг таржимасидан иборатдир деб бўлмайди. Қайтадан асар кўп ерларида Аттор достонидан гўзалдир.

Навоийнинг бу достонида ибратли ҳикоялар жуда кўпдир. Буни халқ адабиётидан олгандир. Навоийнинг бу достони соғлом кулги, юмор билан тўлиқдир.

Достон Навоийнинг сўфийлик билан жуда яқин ошна бўлганини кўрсатади. (Бертельс, «Навоий ва Аттор»).

МАЖОЛИСУН-НАФОИС

Навоийнинг бу асари Навоийга замондош бўлган илм ва санъат аҳлларида тўрт юзга яқин киши ҳақида сўйлайди.

Лутфий, Шоҳ Ғариб Мирзо, Биноий, музикачи усто Қулмуҳаммад, тарихчи Мирхонд, Хўжа Абдулло, Садрхўжа, рассом Беҳзод, «Тазкиратуш-шуаро» эгаси Давлатшоҳ, олим Улуғбек, Бобирмирзо, Хусайн Бойқаро, Бадиуззамон. Навоий буларнинг ҳаммаси ҳақида бир шоир сифатида сўз бера олади. Темур, Шоҳрух, Мироншоҳ. Навоий ҳар бир киши ҳақида қисқа, бир-икки жумла билан характеристика беради. Туғилган ерини, ҳаётини, ўлимини, қабри қайси жойда эканини кўрсатади. Нима ёзганини, шеърнинг қайси бобида муваффақият қозонганини кўрсатади. Ёзган нарсаларидан бир-икки мисол беради. Ҳар кишининг ўзига хос бирор хислатини сўзлайди. Улар билан ўзининг муносабати ҳақида гапиради.

«Мажолис» ни ўқиш билан ўша замондаги адабиётнинг қай даражада эканини билиш мумкин.

Шоирларнинг ҳаммаси деярли форсий тилда ёзар эдилар. Навоий даврида адабиётга бир янгилик кирди. Навоий ҳам форсча, ҳам ўзбекча шеърлар ёзди. Ўзбекча шеърнинг қанчалик гўзал бўлиши мумкин эканини ҳам кўрсатди. Бу ҳол жуда кўп шоирларга ҳам юқди. Булар ҳам форсча, ҳам ўзбекча шеърлар ёза бошладилар.

«Мажолис»да Навоий шулар ҳақида жуда кўп гапиради, улар «ҳам форсча, ҳам туркийча ёзар эди» деб ёзди. Шеърларидан мисоллар келтиради. Масалан, Лутфий шундай шоирлардан эди. У ҳар икки тилда ҳам гўзал шеърлар ёзар эди. Навоий Қаландар деган шоирнинг гўзал бир ўзбекча байтини келтиради.

Неча йиғлай шамдек ҳажрингда, ёрим кечалар,
Оҳким куйдирди доғи интизорим кечалар.

ёғи:

Шоҳ Ғариб Мирзонинг қуйидаги байтини келтириш мумкин:

Қайси бир гулчеҳра ул гулбарги хандонимча бор,
Қайси бир шамшодқад сарви хиромонимча бор.

ёки:

Тарки меҳр айлаб агарчи бўлди жонон ўзгача,
То тирикман қилмоғумдур аҳду паймон ўзгача.

Навоий давридан ҳам ўзбекча, ҳам форсча ёзиш традицияси узоқ асрлар бўйи давом қилиб келди. Ҳатто бу ҳол Муқимий даврида ҳам ҳаёт эди.

Навоийнинг «Мажолис»и яна муҳим бир нарсани аниқлашга имкон беради. Бу Навоийга замондош бўлган поэзиянинг жанрлари қай ҳолда бўлгани масаласидир. Поэзия жанри Навоий даврида адабиётнинг энг зўр формаси эди. Бундан ташқари, ғазал, қасида, мадҳия, рубоийлар ҳам тараққийда эди. Бунинг устига муаммо билан туюқ шакли пайдо бўлди. Навоий ўзи жуда кўп муаммо ва туюқлар ёзди. Лутфий гўзал ва содда туюқлар ёзар эди. Булардан ташқари яна жуда кўп шоирлар ҳам туюқ ва муаммолар ёзар эдилар. «Мажолис»да Навоийнинг, хусусан таржимаи ҳоли учун ҳам муҳим бўлган пайтлар бор. Бунда бўлажак кичик шоирнинг зўр одамлар билан бўлган учрашувлари, бу зўр одамларнинг унинг талант кучини сезиб қойил қолганлари ҳақида сўз бор.

«Мажолис» Навоий замони учун энг муҳим адабий ҳаракат тарихи, шоирлар, тарихчилар, олимлар, рассомлар ҳақидаги муҳим библиографиядан иборат.

«Мажолис» да Навоий Хуросонда бўлган шоир, адиб, олим, тарихчи, санъатшунос, рассом, музикачилар ҳақида сўзлаш билан баробар, Хуросондан четда ва аммо ўз ҳунарида машҳур ва маълум бўлган кишилар ҳақида ҳам сўйлайди. Масалан: Улуғбек мадрасасининг мударрисларидан Хўжа Хисрав кўп ҳазил одам эди. Назм, тарих, муаммо фанларида зўр киши эди. Ёки, Мавлоно Фазлулло Шерозлиқдир. Толиби илм, шеър муаммони яхши англар, нард, шатранж ўйнар эди, дейди.

«Мажолис» саккиз бўлим, яъни саккиз мажлисдан иборат. Ҳар бир мажлис бир гуруҳ одамлар ҳақида сўйлайди. Лек сўнгги — саккизинчи мажлис ёлғиз Ҳусайн Бойқаронинг ўзига бағишлангандир. Бунда Навоий Бойқарони инсон, шоир сифатида олиб текширади. Сўнг ғазаларидан мисоллар келтиради. Маълум бир маънони ифода қилиш учун изланган ва топган ўхшатиш, истиора ва киноялари ҳақида алоҳида-алоҳида сўйлаб, таҳлил бериб, мисоллар келтиради.

Навоий бир мутафаккир сифатида, ўз асарларининг бошида дин, худо, пайғамбарлар ҳақида мадҳиялар ёзган ортодоксал ислом позициясида кўринади.

Лекин у бир санъаткор сифатида, одамларни тасвир қилганда, образлар яратганда тамом бу доирадан чиқиб кетади. Масалан, қуръон ва ислом бўйича ғайри дин бўлиб танилган халқларнинг вакилларини шу қадарлик муҳаббат билан тасвир қиладики, ислом хурофотида қаттиқ турган одам буни қилиши мумкин эмас эди. Уша замон мулаларининг оғзига уруш учун бўлса керак, у чинли Фарҳоднинг қуръон ўқиганини ҳам ёзиб ўтади.

Ундан сўнг, масалан хотин-қизларни тасвир қилганда, Навоий уларни ақлли, онгли қилиб кўрсатади. Улар давлатни идора қиладилар. Халқни бошқарадилар. Гап шундай экан, қуръон айтгани бўйича аёлнинг «сочи узун, ақли қисқа» деган фикрда турувчи руҳоний билан Навоий ўртасида қандай муносабат қолди?

Ундан сўнгра Навоийнинг дин, ислом томонидан таҳқиқланган, маҳв қилинган одамларга бўлган муносабатини қарайлик.

Масалан, Абу Али Сино, Улуғбек. Буларга Навоий камоли эҳтиром билан қарайди. Буларнинг таълимотини қабул қилади, табриклайди. Ҳолбуки, Навоий энди вояга етиб келаётган вақтида шу таълимот учун Улуғбек ислом уламолари томонидан ўлдирилган эди. Исломнинг бу уламолари билан Навоийнинг қандай яқинлиги бор? Шундан сўнгра Навоийнинг худога бўлган ишончи қанчалик самимий экан? Шарафиддиновнинг жасоратсизлиги қаерда?! У нақшбандликнинг қанча кенг тарқалган бир идеология эканини айтади. Уша замоннинг катта олимлари нақшбандликни қабул қилганларини айтади.

Платон, Аристотель, Форобий, Абу Али Синонинг қараш системаларини танқид қилиб асарлар ёзган Саид Шариф Журжоний ҳам нақшбандликни қабул қилган.

Навоийнинг энг яқин дўсти ва устоди Абдурахмон Жомий эди. Мамлакатнинг энг обрўли одамларидан бўлган бу киши ҳам тасаввуфга мансуб чиқди. Аммо (Шарафиддинов) Навоийга келганда, унинг дин бошлиқлари, руҳонийлар ва шайхларни танқид қилишда нақшбандликдан фойдаланганинигина айтади. Навоий қай оқимга мансуб эди! Нақшбандликни қабул қилган эдими, йўқми? Буни айтмайди.

Нақшбандлик тасаввуфнинг темурийлар замонида энг тарқалган тариқати. Бу худони таниш учун дунёдан кечиш эмас, балки дунё ишларини, савдони қўлга олишни тарғиб этган. Энг катта эксплуататорлар Хўжа Аҳрор, Хўжа Порсо шу тариқат орқали ўз мол-давлатларини асраганлар. Нақшбандийлар феодаллар ва руҳонийларнинг идеологиясига хизмат қилган.

Нақшбандийликдаги руҳоний феодалларнинг катта сиёсий обрўлари бўлган. Масалан, Хондамир «Хабибуссияр» да Хўжа Аҳрор отлиқ борганда мамлакат эгаси Абу Саид унинг ёнида пиёда юрганлигини ёзади. Хўжа Аҳрор Туркистон ва Мовароуннаҳр шайхлари ва улуғларидан ўзининг мол ва муридларининг кўплиги билан ажралади. Туркистон шаҳарларидан тортиб, то Ироқ шаҳарларининг чегарасига қадар бўлган подшоҳлар, ҳоқонлар унинг сўзидан чиқмас эдилар.

Хусусан Абу Саид мамлакат ишида унинг билан кенгашар эди. Ана шундай бир вақтда Навоий тасаввуфдан узоқ бўлаолур эдими? Бу ҳоким идея эдику? Навоий узоқ бўлаолмас эди. Аммо шундай вақтда унинг динга нисбатан айтган айрим фикрлари жасуронадир. Навоий ўша давр ҳоким идеология тариқасида бўлган тасаввуфнинг таъсирига кирмасдан ҳақли эмас эди. Бу масаланинг бир томони.

Энди Навоийнинг тарбиясига қарайлик. Унинг муаллимлари шу тасаввуфга мансуб кишилар эдилар. **Хўжа** бола экан, Навоий нималарни ўқиди?

Навоийни ҳали дунёни энди таниб келаётган вақтида биринчи марта ўзига тортган асарлар нималар эди? Улар Қосим Анварийнинг

Риндему ошиқему жаҳон сўзу жома чок,

Бо давлати ғами ту, зи фикри жаҳон чи бок

руҳидаги шеърлари, Фаридиддин Атторнинг «Мантиқут-тайр» и эди. Булар тасаввуф руҳидаги асарлар эдилар. Навоий катта ёшда экан, Ҳиротда уларнинг қабрига сағаналар солдирган эди. Бу ҳар ҳолда муҳаббат натижаси бўлса керак.

Аҳвол шундай, тарбия шундай экан, тасаввуф руҳига зид бўлган қараш Навоийнинг осмонидан тушар эдими?

Бу ерда, Навоийнинг ўз умрининг сўнггида «Мантиқут-тайр» таъсирини акс этган «Лисонут-тайр» ёзганини эсласак, Навоийнинг тасаввуфга мансуб киши бўлгани аниқланади.

Шундан сўнг Навоий динга қарши фикрларни айтиш учунгина тасаввуфга кирди деган фикр тўғри...

Ҳусайн ва Навоий

Ҳусайн Бойқарони прогрессив давлат арбоби деб бўладими? Йўқ, албатта! У ҳоким бўлган Хуросон доимо исёнлар, халқ қўзғалонлари, Ҳусайн Бойқаронинг ўз ўғилларининг отага қарши фитналари, Ҳусайннинг уларга қарши фитналари ичида, иккинчи томондан, Ҳусайн Бойқаронинг ҳукуматига қарши кўтарилган халқ қўзғалонлари ичида ёнади.

Зоҳирда Ҳусайн Бойқаро Навоийга жуда ҳам дўст, ботинда душман эди.

Ҳусайн Бойқаро ўз ҳукуматини идора қилишда доимо Навоий ёрдамига суянади. Ҳусайн Бойқаронинг Навоийсиз қилган иши йўқ. Қўзғалган халқни тинчитиш керак. У Навоийга мурожаат қилади. Ёдгор Муҳаммад фитнасини бостириш керак. У Навоийга мурожаат қилади. Бадиуззамон фитнасини бостириш керак. У Навоийга мурожаат қилади.

Иккинчи томондан, Навоийнинг прогрессив идеялари уни чўчитади, унинг доирасини чўчитади. У Навоийнинг давлат ҳақидаги фикрларини билади. Ундан келган очиқ хатлар бор. Ҳусайн Бойқаро Навоий асарларини ўқиб, у ўзини кўради, лекин унга очиқ душманлик қилолмайди. Чунки Навоий мамлакат ва халқ олдида буюк одам бўлиб танилган. Навоийга очиқ душманлик Ҳусайннинг ўзига зарар беради.

Навоийнинг Ҳусайнга муносабати шахсий дўстлик муносабатлигидан келиб чиқиб, мамлакатда яшовчи бир донишманд кишининг ўша мамлакат подшосига бўлган

муносабатига айланган эди. Ҳусайннинг Навоийга бўлган муносабати эса мамлакат подшосининг у мамлакатда яшовчи халқ олдида зўр обрўга эга бўлган кишига баъзан ғайри ихтиёрий бўлган муносабатга айланган эди.

Бу икки кишининг муносабатидаги зоҳирона одоб халқ олдида ботиндаги ўтган зиддиятларни пардалаб турар эди.

* *
*

Ҳусайн:

1469 йилда тахтга чиқди.

1469 йилда Ҳусайн энди Навоий билан бирга яна Ёдгор Муҳаммадга қарши юриш эълон қилди.

1469 йилда Ёдгор Муҳаммад унга қарши Астрободда исён кўтарди.

1470 йилда Ҳиротда Ҳусайннинг ўзига қарши деҳқонлар кўзғолон кўтарди.

1470 июнда Ҳусайн Ҳиротга қайтди. Бу ерда қўшин бошлиқларининг исёни (мятеж) кўтарилди. Ҳусайн Ҳиротни ташлаб чиқди. Ҳирот Ёдгор Муҳаммад кўлига ўтди.

1475 Навоий ишдан бўшалди. Ҳусайнийда ишратпарастлик бошланди.

1470 йилда кўзғолон кўтарган халқни тинчитган Навоий эди. Ёдгор Муҳаммад исёнини бостирган ҳам Навоий эди. Ҳусайн Навоийни эмас, Навоий Ҳусайнни идора қилар эди.

1487 Навоий сургунда. Заҳарлаш.

1488 йилда Дарвеш Али исёни.

1499 йилда Ҳусайн Алишернинг укаси Ҳайдарни ўлдиради.

1500 йилда Астрободда Муҳаммад Ҳусайн исёни.

Мен баъзи масалалар устида гапирмакчи эдим. Лекин узоқ тўхтамасга ҳаракат қиламан.

Биз танқидчиликдаги камчиликлардан бир масалани ҳал қилишимиз керак. У ҳам бўлса, бизда илмий-танқидий фикрни кенгайтириш, жонлантириш ҳақидадир. Бизда шу масала жуда суст, жонли танқидий фикр йўқ. Танқидчиларимизда йиғилишиб адабиёт масалалари устида, айрим проблемалар ҳақида дискуссия қилиш, ёзиш, бир одамнинг фикри ҳақида иккинчи бир одам билан муҳофазага киришиш йўқ.

Ўзларингизга маълумки, Алишер Навоий туғилган куннинг 500 йиллигини ўтказиш тўғрисида Ўзбекистон ССР Олий Совети фармони чиққанда баъзи ўртоқларимиз эски қарашда турар эдилар. Фармон чиққандан сўнг ўртоқлар ўзларининг олдинги фикрларидан қайтиб, ундай-бундай деб ёза бошладилар. Ҳатто, илгари ёзган нарсаларини эсдан чиқариб юбордилар. Бу танқидий фикрни ишлагандан туришининг натижаси. Шундай аҳвол бизда йўқ эмас.

Муқимий тўғрисида ҳам аҳвол шундай эди. Шундай фикрлар Фурқат тўғрисида ҳам йўқ эмас.

Фурқатни ўрганишга бошладик, таржималар бўлаётибди. У мамлакат ёзувчиси, жуда ўткир ёзувчи. Уни ҳозир генераллар билан, миссионерлар билан яқин бўлган деб танқид қилиш ҳоллари йўқ эмас. Бизга келган маълумотларга қараганда, Фурқат Қашқарда бўлган деган фикр бор. Фурқат шундай нарсани ёзган экан (ўқийди):

Дар ватан . . . . .

(Ватанда фалакнинг жабрларидан, унда — хурсандчилик йўқ эди. Бу қандай тақдирки, узоқ мамлакатларда юрганда ҳам хурсандчилик топилмасин).

Фурқат фақат миссионерлар ёки чоризм генералларининг шоири бўлганда, унинг ижодида албатта шундай нарса бўлиши мумкин эмас эди. Бу Фурқатнинг бошқа асарларидан ҳам аниқ кўриниб туради.

Адабиёт тарихини ўрганиш масаласига келганда бундан бошқа ҳам кўп масалалар бор. Ўзбек адабиётининг антологиясини тузиш масаласи вазифа қилиб қўйилса...

Бизнинг адабиётимизда проза йўқ деган тушунча бор. Айтиш керакки, бу гап нотўғри. Бизда проза ўлмас, унинг намунаси бор. Бу «Бобирнома». Мен буни ҳозир ҳам жуда завқ билан ўқийман. У тилининг ширинлиги, мазали сўзлари билан ҳамма ёзувчиларга намуна бўлади.

Яқинда Москвада буюк шоирлардан Мариэтта Шагинян «Бобирнома» нинг инглизчасини ўқиб тургани устига бориб қолдим. Унда шундай ҳикоялар, дostonлар борки, ўқиб тўймайсиз. Шу муносабат билан Навоий тўғрисидаги гаплар ҳақида шуни айтиш керак. Биз ҳали Навоийни оз ўрганганмиз, Навоийнинг асарларидаги фалсафа, тарихий чуқурликни, бадий юксакликни тўла равишда англаб, шунга баҳо беришдан ожизмиз...

Биз Навоийни чуқурроқ, тузукроқ ўрганишга қараб, илгари масала қўйдикми? Маълум даврда бизда Навоийнинг ижодиётига юзаки қараш фактлари бўлди. Лекин ҳозирги вазифамиз шуки, Навоийнинг ижодиётини яхшироқ ўрганиш билан шу асосда уни юқори кўтариш керак. Бу соҳада бизнинг қилган ишимиз ҳеч нарсага арзимаёйди. Менингча, бу ҳақдаги ўртоқ Тўхтасин Жалоловнинг чиқиши тўғри.

Шу муносабат билан бизнинг адабиётимизнинг тарихийлиги масаласи келиб чиқади. Ҳозир жуда кўп ўртоқлар ўзбек адабиёти ҳақида гапирганда янглишадилар. Ўзбек адабиёти тарихини мумкин қадар адабиёт соҳасида ишловчи...

Бизда бир мунча кўзга кўринган танқидчиларимиз бор. Бундан бир-икки йил бурун профессионал танқидчилар ҳақида гапириш қийин эди. Ҳозир бир мунча ўртоқларимиз кўзга кўриниб қолдики, улар махсус равишда танқид ишига қатнашаётибди. Энг кўзга кўринган танқидчилардан ўртоқ Олим Шарафиддинов Навоийнинг ижоди устида кўп ишлар қилди. Ҳомил Ёқуб танқид масаласида ўз устида махсус равишда иш олиб бормоқда. Ўртоқ Иззат Султон яна каттароқ ишлаши керак... Танқидчиликда бўлган профессионализмни кучайтиришимиз зарур...

Шу йил охирида ўзбек адабиёти декадасини ўтказамиз. Бу ҳақда СССР Ёзувчилар союзининг қарори чиққан. Ўзбек совет адабиётини халққа таништириш, уни саҳнага олиб чиқишлик ўзбек совет ёзувчиларининг вазифаси (Олқишлар).

ТАРЖИМАИ ҲОЛ

Муқимий 1850 йилда Қўқонда тугилиб Муҳаммад Амин деб от қўйилган. Қўқонда саводини чиқаргандан сўнг Бухорога бориб мадрасани битказиб қайтган. Қўқондаги Ҳазрат мадрасасидан бир ҳужра олиб, шунда шеър машқ қилиш ва китобат билан шуғулланган.

Муҳаммад Аминнинг Муқимий тахаллус қозониши узоқ жойларга чиқолмай (масалан, кўп шоир ва муътабар кишилар Маккага бориб қайтар эдилар), доимо Қўқонда тургун бўлиб қолганига боғлиқ эмиш. Муқимий шундан келиб чиққан дейдилар.

Неча дерманким, Муқимий гурбат айлай ихтиёр,
Бир ватандин дил узуб ҳижрат қиламай доғмен.

Муқимий қишлоқларни айланиб «Саёҳатнома» ёзади. Шунинг учун Фарғона халқларини мақташ бир «Саёҳатнома» бўлибдир дейди.

Муқимийнинг шоирлиги мавж урган давр 1880 йиллардир.

Муқимий Фурқат, Завқий, Авазга замондош. Фурқат билан яқин.

Муқимий ўзбекча қанча чиройлик, содда, равон ёзган бўлса форсчада ҳам шунча чиройли ёзган, Ҳофиз, Жомий каби ёзувчиларга мухаммас боғлаган.

Муқимий чалмаса ҳам музикани, товушларни яхши билган. Ёзган нарсаларини куйга солган. Хиргоҳи товушларни яхши кўрар эди. Ферузнинг Дадажон, Бекберди деган ашулачилари билан дўст эрди. Уларга доимо байт ёзув эди.

1903 йил 15 майда ҳужрасида, Қўқонда вафот қилган.

ДАВРДАН ДОД

Дўст бўлдим ҳар кишига, кўрдим андин минг жафо,
Топмадим, бу ер юзида мунису ғамхормен.
Рўзгоримдур паришон, зоҳиру ботин хароб,
Чарх жавридин жигар хун, синаси афгормен...

Муқимий умрининг охириги чоғларида ёзган эди

Эй табиб, айланма, дардим бедаволардин бири,
Ранги зардим кўру кўрма, қаҳраболардин бири,
Рўзгорим тийра, мен бахти қаролардин бири,
Оҳким, ҳолимни сўрмас ошнолардин бири,
Ошнолар, балки хешу ақраболардин бири.

Хеч истаб топмадим ҳамдам қилурга шарҳи роз,
Кимга ёндошдимки қўюб меҳр, қилди эҳтироз,
Олам аҳлин бир-бир этдим имтиҳону имтиёз,
Маҳфили ким йўқ, назарда, мутрибо, ул дилнавоз,
Равшан этмас кўнглуми завқу сафолардин бири.

Жуда кўп душманлар ўзбек халқининг ҳаётига шиддат қилар, ҳалқумига чангал солар эдилар. Ўзбек халқи айрим майда хонликларга (Қўқон, Бухоро, Хева) бўлиниб, майдаланиб кетган ва бу хонлик талашларида халқ ўзининг бутун бор будидан ажралар эди. Шу вақтда чиновниклар ва маҳаллий амалдорларнинг ҳам зулми ошиб кетди.

Мана шу оғир ва мудҳиш йилларда Муҳаммад Амин-хўжа Муқимий шоир сифатида майдонга чиқди. Реакциянинг қора тунларида музлаб ётган адабиёт осмонида бир яшин чақнагандай, қуёш чиққандай бўлди.

Муқимий ўзбек халқининг ҳаётидаги энг ғамли ва энг фожиа ерларни ўзига мавзу қилиб олди. Маҳаллий эксплуататорлар ва империалистларнинг товони остида бахти топталиб ётган ўзбек халқининг энг мудҳиш кунлари

шоирнинг юрагини ғуссага солди. У халқнинг аянч турмуш, алам ва фарёдларини куйлади.

Муқимий бой ёки бойвачча эмас. У сарой, мадраса шоири ҳам эмас, балки ўз халқининг бошидаги балоларни ўз елкасида сақлаб турган оддий бир одам, гражданин эди. У поэзияни сиёсий масалалар ифодаси даражасигача кўтариб чиққан эди. Ўзбек адабиёти тарихида лирик шеърни чуқур, сиёсий сатира бирла бирлаштириб шеър ёзган Муқимий каби шоир-гражданин йўқдир. Ҳар бир одил фикр унинг тушунчасини уйғотар, ўйланишга мажбур этар эди.

Энг нозик сезгиларни бу қадар равонлик билан, соддалик билан ифода этган байтлар Муқимийга хосдир. Бу жуда содда бўлган халқ куйларини эслатади.

Муқимий эски классик адабиётнинг қонун-қоидаларини ўрганиб олгандан сўнг, эски шоирларга тақлид қилиш билан кифояланмасдан, халқнинг бой оғзаки ижодини ҳам ўрганган. Икковини қўшиб яратган ўзига хос бир услуб майдонга келтирган.

Фасли баҳор ўлуб, гуллар очилур,
Сабза бахмал каби ерга сочилур.
Димоғларга сумбул бўй хуш келур,
Зулфи райҳонларинг ёдимга тушди.

Сайр айлабон чиқдим дашту саҳролар,
Бошларимга ортиб шўру савдолар.
Сунбулмудур лола бирлан раънолар,
Тиғи бурроларинг ёдимга тушди.

Ғамлар бўлуб кундан-кунга зиёда,
Савдо қўзиб, қаҳр отлиғ пиёда,
Чиқиб кўриб аҳволларни саҳрода,
Чашми шаҳлоларинг ёдимга тушди.

Бу икки адабиёт қонунларига жавоб беради. Лекин халқ адабиёти қолипига солинган.

XIX асрнинг сўнгги даврларида инқирозга юз тутган адабиёт ичида бир қадар янгилик аломатлари, даврлик нишонлари кўрина бошлади.

Адабиёт кўз-қош мақтовлари, чеҳрабозлик, мувашшахчилик, гул, булбул можароларидан илгарига интилди. Тор ишқ мавзулари ичига социал мавзулар кирди.

Шайхлар, муллолар, бойларни ҳажв қиладурган нарсалар чиқа бошлади.

Бу замонлар Ўрта Осиё халқлари турмушидаги турғунлик йўқолиб ҳар соҳада бир чайқалиш сезилди ва синган

яхоб каби асарлар кўрина бошлаган эди (меҳнаткашлар ҳаракати ва адабиётга таъсир).

Ана шу даврда ёзма адабиёт ҳам ўзининг асрлар бўйи ўрганган мотивларидан четга бурила бошлади. Туртина-туртина янги йўл, янги оҳанглар излай бошлади. Тор ва бўғиқ доирадан ёруғроқ томонга, очиқроқ ҳавога чиқиш учун ҳаракат кучайди. Бу Муқимий эди.

Танобчи — илгариги замонда қишлоқларда экин ерларини солиқ учун ўлчаб берадиган мирзоларни айтар эдилар.

Муқимий энг содда табиат манзараларини тасвир қилган шеърларида ҳам ўз юрагини тирнаган замоннинг бузуқлигини айтиб туради.

(«Навбаҳор» шеъри).

ОТ ЛИРИКИ К САТИРЕ

Муқимийнинг замони шундай бўлди. Муқимий ўз ижодини ғазаллар ёзиш билан бошлади. Лекин мавжуд ҳоким турмуш, ижтимоий ҳақсизлик ҳақиқатнинг юзига тўғри қарай олғучи ҳассос шоирда дарҳол норозиликка нафратини туғдирди.

Киши сезгисининг энг нозик томонларини оча билувчи Муқимий лирикаси чуқур ижтимоий моҳиятга эга эди. Муқимий ўз ғазалларида ёлғиз шахс, ўз сезгиларинигина ифода қилувчи шоир эмас эди. Муқимий ғазалларидагина ҳоким руҳ — барваста норозилик руҳи, ўлим ва фарёд руҳи эди.

Муқимий ғазалларида шоир билан уни ўраб олган муҳит ўртасидаги қарама-қаршилиқ, мавжуд тартибга бўлган норозилиқ ёрқин акс этган. Бу муҳитда Муқимий яқка ва ёлғиз қолдирилган эди. У шунинг учун «Туним ҳам, куним ҳам қоронғилиқда (қоронғидир лайлим каби наҳорим) деди:

Фигону минг фиғон бу чархи кажрафтор дастидин,
Вафобозу жафоандишан, маккор дастидин,
Спеҳри бемурувват, золиму ғаддор дастидин,
Ки тирн зулмидин жону дилим беҳад яра бўлди.

Ижтимоий мазмун билан тўлган ғазалларида Муқимий ўзининг ҳоким синфлардан узоқ эканини, фақат хушомадгўйларгина улуғларга яқин эканини айтади:

Ўзгаларга хулқи хуш, аммо менга бадхўйлар,
Ҳамнишиндурлар улуғларга хушомадгўйлар.

Ҳоким синфлардан, сарой доирасидан узоқ бўлган ва ул сўзларига паноҳ бўлган янги социал бир кучни топиб улгурмаган Муқимий қонуний равишда яқкаликка-ёлғизликка тушмакка мажбур эди.

У ёзади:

Чархи кажрафтордин ҳар лаҳза афзундур ғамим,
Шарҳ этарга йўқ рафиқим, ғамгусорим, ҳамдамим.

Фурқатга ёзган хатида:

Дўст бўлдим ҳар кишига кўрдим андин минг жафо,
Топмадим, дунёни кездим, мунису ғамхорман.
Рўзгоримдур паришон зоҳиру ботин хароб.
Чарх давридин жигар хун, сийнаси афғорман.

Одамлар бир-бирига бўри бўлган жамиятда замон-нинг илғор кишиси бўлган шоирнинг шундай янгиликка кўз тутмоғи табиий эди.

Ҳамид Олимжоннинг иш кабинети.

Ҳоким синфларга душманлик — бегоналик Муқимий-ни кенг халқ оммасига қараб етаклади. У меҳнаткаш халқ-қа яқин борди. Шоир дунёга қарашида янги уфқлар очил-ди. Натижада унинг поэзиясидаги яккалик йўқолди. Ға-зал, ҳажвга, юморга — сатирага қараб ўтди. Бу сатира со-циал сатира эди. Ҳоким синфлардан бегоналик, уларга очиқдан-очиқ душман бўлиш ва кенг халқ оммасига буюк симпатия билан яқинлашиши орқасида Муқимий реализм-га келди:

Найлайин ўйлаб, тирикликнинг камю-костин,
Ғар қилич бошимга ҳам келса дегайман ростин,
Сўжи ҳақ бўлса саволимга жавобим, ким десун?

МУҚИМИЙ РЕАЛИЗМИНИНГ ШИОРИ

Муқимийнинг сатирик реализми бизнинг адабиёти-
мизга халқ ғазабини, эзилган халқнинг ўз душманлари,
ватан хоинларига бўлган ғазаб ва нафратини олиб кирди.
Шундай бир руҳ Муқимийгача бўлган адабиётда йўқ эди.

Муқимийнинг сатирик шеърлари чоризмга қарши,
социал ҳуқуқсизликка қарши, маҳаллий эксплуататор
синфларга қарши, бой, қози, мингбоши, танобчи, савдогар,
риёкор мулла, эшонларга қарши қаратилган эди.

Муқимий ўз шеърларида («Ароба», «Араванг»,
«Гап») ўзбек халқи турмушидаги феодал-патриархал қо-
лоқликни тасвирлади ва ундан безганини айтди.

Муқимий шеърларида феодал-патриархал қишлоқ-
нинг қолоқлиги, оғирлиги ҳоли акс этди. Муқимий ўзи-
нинг «Ароба»сида буни жуда кенг акс этган, ифода
қилган. У турмушдаги қолоқликни («Сандал») ҳам жуда
равшан кўрсатди.

КОРНИ РЕАЛИЗМА И САТИРЫ МУКИМИ

I

Турмушни ўткир ва ҳассос кўз билан кузатувчи Муқимий чоризмнинг Туркистонни қай ҳолга солаётгани ва унинг меҳнаткаш халқи бошига қандай савдолар солаётганини кўра олди. Ул ўзининг «Тар мевалар» деган шеърида ҳукуматдонларни меҳнаткаш халққа қандай хунук муомалада бўлаётганларини ёзди. Муқимийнинг «Тар мевалар», «Безгак», «Вексель», «Уруғ» шеърларида мамлакат камбағал деҳқонлари ва шаҳар косибларининг бошига қандай қора кунлар келганликлари ва шоир Муқимийнинг уларга бўлган равшан қараши аччиқ ифода қилинган.

Чуқур реалистик шеърларида Туркистонга қайси йўллар билан капитализмнинг кира бориши ва унинг қанчалик роль ўйнаётгани ақс этган.

Муқимийнинг «Вексель» шеърида Туркистон меҳнаткаш халқи бошига қандай бало келгани яққол айтилган.

Мамлакатда очлик, яланғочлик бошланди. Деҳқонлар кўпчилик солиқ ва судхўрлик зулми остида ётар эди. Юртнинг қашшоқланиш жараёни авж олди. Косиблар хонавайрон бўлдилар. «Шаҳар ҳам, қишлоқ ҳам сил бўлди. Бутун халқ, бозорга қул бўлувда қолди».

Мана Муқимий шундай деб ёзади:

Банд ўлди олди-сотди, фуқароларингни бил, деб,
Пуллар жаримасини қилсанг экан, бихил, деб,
Бозору бай очолмай қишлоғу шаҳр сил, деб,
Арз этдилар халойиқ ҳокимга: ҳукм қил, деб,
Қирқ кунда уч миридин буйруқ дегони чиқди.

Диққат ҳама сотолмай, ё бир нима олурға,
Қассоб етди ўзни гўшт ўрнига тилурға,
Солган қулоқларини эл гап недур билурға,
Бозор аҳли ҳайрон савдо-сотик қилурға,
Сўйи самога йиғлаб косиб фиғони чиқди.

Халқеки камбағалдур, гўеки ғалтак ўлди...
Улганин устига ҳам бир неча калтак ўлди,
Бу воқиа, Муқимий, ҳар ерда дастак ўлди,
Пул — дабба, нарх — қиймат, устига пўстак ўлди,
Пўстак (белига) боғлаб Завқий баёни чиқди.

«ТАНОБЧИЛАР»

Революциягача бўлган деҳқонларнинг аҳволини тасвирлаш нуқтаи назаридан, бу деҳқонларга ўша вақтдаги ер ҳокимлари, тўраларнинг қилган жабр-зулмларини кўрсатиш нуқтаи назаридан Муқимийнинг «Танобчилар» и фавқулодда аҳамиятга эга. Муқимий бунда деҳқонлар ва ҳоким синф, деҳқонлар ва ер аристократияси масаласини равшан ҳал қилган.

Ҳар йил экин-текин пишган вақтда қишлоқ тўралари, маҳаллий ҳукумат амалдорлари, танобчилар қишлоққа чиқиб борар, деҳқонларнинг ерларини ўлчар, бутун ер ва қишлоқларни талаб «Уроқда йўқ, машоқда йўқ, хирмонда ҳозир» бўлиб солиқ солар, камбағалларни хонавайрон қилар эдилар.

Муқимий танобчилар — иккита ер тўрасининг образини ўткир сатира кучи билан ўлмас қилиб яратган. «Танобчилар»да тасвир қилган Султоналихўжа ва Ҳакимжон образлари — икки эксплуататор, икки йиртқич, икки ёвуз, халқ ёвининг образидир.

Эзувчи синфнинг вакиллари бўлган Султоналихўжа ва Ҳакимжон образини Муқимий порахўр, ришватпараст, судхўр, маккор, ўғри, муттаҳам, алдоқчилар сифатида тасвирлаган. Султоналихўжа ва Ҳакимжон ҳар қандай раҳм ва шафқатдан маҳрум бўлган, одамгарчилик сезгисини тамом йўқотган кишилардирлар. «Танобчилар»ни ўқиганда бизнинг кўз ўнгимизда одамхўр, золим кишиларнинг қабиҳ сурати гавдаланади:

Султоналихўжа, Ҳакимжон икав,
Бирин хотун, бириси бўлди куяв...

Ош есалар ўртада сарсон илик,
Хўжа — чироғ ёғи, Ҳакимжон — пилик.

Бир-бирисига солишурлар ўрун,
Эрта-ю кеч ўпушиб оғиз-бурун.

Саллалари бошларида оқ сават,
Кўрпача тагда ҳамма вақт уч қават.

Бирлари мўлтонинамо, ҳийлагар,
Бирларидир кундапиху гавдахар.

Оғизлари мақтаниб ўн беш қариш,
Майда сухан, эзма (чурук), занчалиш.

Қайсики қишлоққа тушар отидин,
Элни йигиб, воқиф этар зотидин.

Дерки: «Кўзунга ҳали кал хўжаман,
Махтуми аъзамлик ўзим хўжаман.

Бизга бобо ҳазрати Шохлиғ мазор,
Мухлисимиэ мардуми аҳли диёр.

Ҳам яна Эрхубби бўладур тағо,
Аммамизнинг эрларидур Нурато.

Биби Убайда бўладур холамиз,
Гоҳ келур эрди кичик боламиз,

Хизр отамларга биродар эрур,
Чимлиғ азизлар менга додар эрур.

Гарчики мен олиму шайху замон,
Қирқингиза эмди берай бир қозон.

Манки танобингга чиқибман келиб,
Хизматими яхши қилинглар билиб.

Ўт қўюбон куйдурадурғон ўзим,
Ҳокимингу ўлдурадурғон ўзим».

Муқимий Султоналихўжа ва Ҳакимжонни тўла маънодаги кишилик сифатларидан маҳрум қилиб тасвирлайди. Улар ҳақиқий одамлар каби иш кўра олмайдилар. Уларнинг кишиларни алдашлари, албатта шарт. Улар деҳқонларга диний таассуб ўқитадилар. Ҳар бир қадамда дин, авлиёларни ўзларига мададга чақирадилар. Чунки бунингсиз улар халқ олдида одам қаторида саналмас ҳам эдилар. Уларни одамга илинтирган нарса фитнадир.

Муқимий Султоналихўжа ва Ҳакимжоннинг дунёга қараши аяч ва тор эканини, уларнинг майда, саёз кишилар эканликларини фош қилади. Султоналихўжа билан Ҳакимжоннинг бутун тирикчилиги деҳқонларни хонавайрон қилишга қаратилган, холос. Муқимий уларнинг ана шу ёвуз моҳиятларини тўла очиб ташлади:

Икки танобини қилай ўн таноб,
Юртингизни куйдуруб айлай хароб.

Султоналихўжа ва Ҳакимжоннинг суратини чизиб берган Муқимий ҳақиқий одамлар сифатида эзилган, камбағал меҳнаткаш деҳқонларни тасвирлайди. Муқимий қарашида ҳалол, ҳақиқий одамлар шулардир. Шунинг учун ҳам унинг бутун симпатияси ана шу деҳқонлар томонида.

«Танобчилар»да Муқимий эзилган деҳқонларнинг аччиқ фожиасини жуда ёрқин изҳор қилган. Камбағал деҳқон ўзининг бир парча хусусий тупроғига қараб шундай аччиқ шикоят қилади:

Ўн икки ойда келадур бир таноб,
Ўзгалара роҳату менга азоб.

Муқимийнинг бу сатри бизнинг колхозчиларимизга Совет Ҳукумати томонидан мангуликка хатлаб берилган ернинг нақадар азиз ва муқаддас эканини, колхоз ерини кўз қорачигидай эҳтиёт қилишнинг қанчалик зарур эканини ва шундай бахтли кунга етгунча совет деҳқонлари қанчалик тарихий йўллар кечиб келганликларини аңглатади. Муқимий замонида чорлик зулми асосида ўз тупроғи устида туриб «ўзгага роҳат, лекин менга азоб» деб қичқирган деҳқонларнинг совет тузуми шароитида улуг йўлбошчимиз партия кўрсатган йўл билан колхоз ерида ҳалол меҳнат қилиб, Иброҳим Раҳматовлар даражасига, Файзулло Юнус, Шариф бобо даражасига кўтарилганини эсга олсак, Муқимийнинг нақадар катта реалист ёзувчи бўлгани ва бизнинг халқимизга унинг қанчалик ноёб эканлиги ўз-ўзидан равшан бўлиб қолади.

1850 йилда Қўқонда туғилди. Отаси тошкентлик бўлиб, ўзи нонвой эди. Муқимийнинг отаси Мирзахўжа 1830 йилда Шералихон талони замонида Тошкентни ташлаб Қўқонга кетган эди ва шунда турғун бўлиб қолган. Муқимий Қўқон, Бухоро, Тошкентда ўқиди.

Тошкентдалигида шеър ёза бошлади.

1903 йилда 53 ёшида ўлган.

З а м о н д о ш л а р и:

Хазиний,

Фурқат

Алмаий

Муҳий

Мажруб

Мажруҳ

Асадий

Завқий

Фурқат яқин дўст

Муқимий шунча азоблар ичида бўлса ҳам ўз ватанинг гўзаллигини мақтар эди:

Аммо назарда «Рошидон»

Фирдавс боғидин нишон,

Ўйнаб оқар оби равон,

Саҳни гулу гулзор экан.

«Водил» мақоми дилфизо,

Кўчаларидур дилкушо,

Анҳорида оби сафо,

Себарга, обишор экан.

Анҳору сою чўллари,

Ўйнаб келодур сувлари,

Ширинки зардолулари,

Қанду асал бекор экан.

Муқимий ўз ватанини яхши кўрар эдимиз?

Бу ватанда, шундай қаро тунда, унинг кўнглин хушлаган нарса нима эди?

Муқимий мероси совет халқининг молидир.

МАҲАЛЛИЙ КАПИТАЛНИНГ ТУҒИЛИШИ

Хайру саҳо важҳига кар,
Бир пулни юз ердин тугар,
Келса гадоё ногаҳ агар,
Бир нон чиқиш душвор экан.

Мингбоши Эшдавлат акам,
Аммо қуруқ савлат акам,
Қилса чиқим гар бир дирам
Уйқу қочиб, бедор экан.

«МАСКОВЧИ БОЙ ТАЪРИФИДА»

Ҳикоят қилай, турфа даврон экан,
Халойиқ ҳама маҳву ҳайрон экан.

Чиқиб янги масковчидан бойлар,
Синар ўтмайин баъзиси ойлар.

Бу шеърда Муқимий заводчи бой Ходихўжанинг образини берган. У янги чиққан. Уни Масковчи бой деб атайдилар. Ходихўжа образи орқали Муқимий бу бойларнинг кўтарилишлари, қарздор бўлиб қолишлари, завод, магазинларга печать урганларини ҳикоя қилади.

**ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИЁТИГА ОИД
ТАДҚИҚОТЛАР УЧУН
МАТЕРИАЛЛАР**

МАТЕРИАЛЛАР

Алпомиш 1899 йилда Қозонда босилган, 1922 йилда Тошкентда босилган (Диваев).

Барчиннинг шеъри шулдир:

Иш кўрсатсанг менинг кўнглим топилар,

Барчин замондан додлайди:

Бузилсин, йиқилсин бу чархи ношод.

Қўнғирот уруғининг томири.

А л п о м и ш к и м ?

Ун олти уруғ Бойсин — Қўнғирот элига,

Илгарида пайдо бўлди Дабонбий.
Дабонбийдан пайдо бўлди Алпинбий,
Алпинбийнинг ўғли эди Бойбўриман, Бойсарни,
Бойбўрининг ўғли Ҳаким қайсарни,—
Бек Алпомиш эди Қўнғирот беклари.

Алпомиш ўтга солса куймайди, қилич солса ўтмас эди.
Милтиқ отган билан ўқи ботмас эди (265).

Е т т и н ч и б о б. Алпомишга Барчиндин хабар.

(Т ў р т и н ч и б о б)

Алпомишнинг Қалмоққа келиши. 44—77.

Т ў р т и н ч и б о б. Алпомишнинг келиши. 144—203.

Барчиннинг тўрт шартни.

Пойга

Ёй

Танга

Кураш

Б е ш и н ч и б о б. 203—232.

Алпомишнинг Барчинни олиши, Қўнғиротга қайтиши,
тўй-томоша.

Б и р и н ч и б о б. 1—36.

И к к и н ч и б о б. 36—77.

У ч и н ч и б о б. 77—144.

Т ў р т и н ч и б о б. 144—203.

Б е ш и н ч и б о б. 203—232.

Б и р и н ч и б о б.

Бойсарининг Қалмоққа кўчиши. 1—25.

И к к и н ч и б о б.

Қалмоқшоҳ ва Бойсари. 26—35.

Бойсари Қалмоқда. Сурхайил алплар олти ойга муҳлат.

Учинчи боб.

Сурхайил кампир. 36—54.

Тўртинчи боб.

Қоражон ва оғайни алплар. 54—66.

Бешинчи боб.

Бойсариларда маслаҳат. 66—70.

Олтинчи боб.

Алпларнинг жавобга келиши. 70—77.

Биринчи боб.

Бойсарининг молбоқар бўлиши. Қўнғиротга хабар.

Алпомишнинг Қалмоқ бориши. Зиндонга тушиши. 233—269.

Иккинчи боб.

Қўнғиротга хабар. Қоражоннинг Қалмоқ бориши. Товка, Кайқубод, Чанқовуз. Алпомиш ва Кайқубоднинг муносабати, Алпомиш ва Товканинг ваъдалари. 269—308.

Учинчи боб.

Товканинг ғори, учрашиш. Сурхайилнинг туриб кетиши. Қутулиб чиқиш, шоҳга хабар. Алпомишнинг зиндондан чиқиши. Қалмоқлар билан уруш, уларни енгил, шоҳни ўлдириш. Кайқубоднинг хон бўлиши. Алпомишнинг Бойсинга жўнаши. 308—340.

Тўртинчи боб. 340—367.

Алпомишнинг Қўнғиротга қайтиши. Карвонлар, қуллар, йилқичилар билан учрашиш ва янги тўй тараддуси.

Тўйга кетиш.

Бешинчи боб. 367—415.

Қуллар

Ултонтоз

Бойбўрининг Бодом чўридан бўлган Ултонтоз деган ўғли бор эди (270).

Кашал бориб Алпомиш ўлиб кетди. Эндиги навбат Ултонтозга етди... Қоражонни қишлоқдан чиқариб элга қўштирмай, Олатоғдан жой бериб қўйди. Бектемир бойбачча Алпомиш билан қирқ йигит ичида бориб, у юртда ўлиб кетди. Энди ҳамма Ултонтозга тобе бўлибди... (270). Қалдирғоч ойимни Ултонтоз буюриб туя боқтириб қўя берди. Энди Барчин ҳам фақирнинг танида, икки бошдан бизга тегади деб юрибди (270).

Ф О Л Ъ К Л О Р

Фуқароси жуда абгор бўлибди.

Достон фуқаро, меҳнаткаш деҳқонларнинг жуда абгор бўлганидан, бола-чақаларнинг очдан ўлганидан гапиради.

Тўртинчи боб

Достонда сўзлар ҳам худди шеърдай оҳанг билан айтилади.

О да м н и т а с в и р

Жамолнинг ўхшайди осмонда ойга,
Жасадинг ўхшайди бўзқарчиғайга.
Енбошлаб ётишинг минг қўйли бойга,
Бойвачча сифатлим қайдин бўласан?

Қ о р а ж о н
128—129 яна бор

Достон Ўрта Осиёни, унда яшаган ўзбек элининг машҳур уруғи бўлган Қўнғирот ҳаётини кўрсатади. Бу достонда очиқ айтилган:

Бошида бор эди зардан жиғаси,
Ез бўлса яйловим Аму ёқаси...
Энди менинг ширин жоним керакмас,
Ҳоли мулку, хонумоним керакмас.
Фасли баҳор гулистоним керакмас,
Энди менинг ширин жоним керакмас.

Барчин Суқсур канизга айтади.

Учар, бутун оғирлиқларни осон қиладиган от тўғрисидаги гўзал хаёл.

С а м и м и я т

Қурру ё қур, ҳайт-а, тўрамнинг оти!
Оқ тўшим яйловинг, сочим шипиртки!
Куйганимдан гапни гапга улайин,
Эгам раҳм айласин қонли ёшим.

Сабаб бўлиб қўшгин тенгу дўшима,
Олмосдай туёғинг қордай тўшима.
Қурру ё қур, ҳайт-а, тўрамнинг оти!

Уйилмай, куймасин кулбаи хонам,
Оҳ уриб йиғлайди мендайин санам,
Қалмоқда қолмасин гулдайин танам.
Ун икки ой сени Бойбўри боқди,
Гардонингга Қалдирғоч қўтос тақди,
Йиғлатмагин Барчин гулдай бебахтни,
Қурру ё қур, ҳайт-а, тўрамнинг оти!

Улим ўлдирмайдиган одам тўғрисидаги достон.
«Алпомиш ўтга солса куймас эди. Қилич солса ўтмас
эди. Милтиқ отган билан ўқи ботмас эди».

«Урушда билинар марднинг сараси».

«АЛПОМИШ»

(сюжетга оид ёзувлар)

Бойбўри билан Бойсари ака- ука эди. Бойбўри шоҳ, Бойсари бой экан. Бойбўри билан Бойсари фарзандсиз эди. Кунлардан кун, ойлардан ой ўтиб, Бойбўрининг хотини бир ўғил ва бир қиз туғди. Ўғлини Алпомиш, қизини Қалдирғоч қўйди. Бойсари ҳам қиз кўриб Барчин деб от қўйди.

Алпомиш мактаб кўриб етти ёшда мулло бўлди. Ким бахил, ким сахий масаласида баҳс очди. Бойбўри шариат юзасидан баҳсга чиқмас учун Бойсаридан закот олмоқчи бўлди.

Бойсари ундан хафа бўлиб, Бойсин-Қўнғиротни ташлаб, бутун эл ва қизи Барчинни олиб Қалмоққа кўчиб кетади. Барчин Алпомишни севар эди, шунинг учун ўз севганини ташлаб кетишга рози бўлмади. Уртага онаси ва одамлар тушиб зўрлаб кўндирдилар.

Бойсари эли бой-чорвадор эди. Қалмоққа бориб ўсиб-ётган буғдойни майса экан деб, мол қўйиб едириб юборди.

Қалмоқ шоҳи Тойчихон Бойсарининг бу ишини кўриб уни асир олмоқчи бўлди. Лекин Бойсарининг сенга ҳимоя тортиб келдим дегани учун гуноҳидан ўтади. Тушган жойларини ўзига хатлаб беради.

Қалмоқда Сурхайил деган айёр кампир бор эди. Унинг еттита полвон ўғли бор эди. Кичик ўғли Қоражон эди. Барчинни Қоражонга олиб бермоқчи бўлиб, Чилбир чўлига қараб совчиликка жўнади.

Сурхайил Барчиннинг онасига келиб қизини Қоражонга сўради, онаси Барчин Алпомишга атоқли эканини айтди. «Олтиойчалик йўлдан куёв бўладими», — деб Сурхайил чиқиб кетади.

Қалмоқларнинг 90 алпи ҳаммаси харидор бўлиб Бойсарининг бошига босиб борди. Бойсарининг одамлари Барчинни алпларга беришга маслаҳат берадилар.

Барчин рози бўлмади. «Қўрқсаларинг жавобини ўзим қиламан», — деди. Бўлмаса бизга зарари тегмасин, ўзи якка жавоб қилсин деб, Барчиннинг ўтовини қирқ қиз канизлари билан холис ерга чиқариб қўйдилар.

Алплар келди, Барчин «Алпомиш деган ёрим бор эди. Шул келсин, шундан сўнг сизларга жавоб айтай, менга олти ойга муҳлат беринглар», — деди. Алплар олти ойга муҳлат бериб қайтиб кетди.

Барчин аҳволларини айтиб Алпомишга хат юборди. Алпомиш Барчинни хатини ўқиб, аҳволни билади. Лекин сарсон бўлишдан қўрқиб келишга рози бўлмади. Унга синглизси Қалдирғоч «ботирлик шундайми, йигитнинг ёри талаш бўладими», деб маломат қилди. Қаҳрамонлик мадҳиясини сўйлади. Шундан сўнг Алпомиш Қалмоққа, Барчинни қутқариш учун жўнаб қолди. Йилқидан Бойчиборни танлаб миниб Қалмоққа жўнади.

Алпомиш Қалмоққа боради. Бир баланд тепа бор эди. Буни Муродтепа дер эдилар. Шу тепага отим билан чиқсам Барчинни оламан деб ирим қилди, тепага чиқди.

Қоражон келиб уни кўриб қолди. Келиб кимсан деб сўради.

Алпомиш: «Қалмоқларга келган бало бўламан», деб жавоб қилди. Қоражон синаб кўрмоқчи бўлиб, ёрингни 90 алп ўртага олиб турибди, — деб сўйлади.

Қоражон Алпомишнинг кучли ботирлигини кўриб у билан дўст бўлди. Алпомиш Қоражоннинг уйига қўнди.

Қоражон Барчинга Алпомиш тилидан совчи бўлиб боришга рози бўлди.

Барчин Алпомишнинг келганини билмайди. 90 алп берган олти ойлик муҳлатнинг битувига икки соат қолган. Шу икки соат ичида Алпомиш келиб қолмаса Барчин алпларга ўтиб кетар экан. Барчин «Қалмоқда қолиб кетдим, ўз ватанимдан жудо бўлдим. Ёримдан айрилдим», — деб йиғлаб турган эди. Қоражон Алпомишнинг Бойчибор отини миниб келиб қолди.

Қоражон бориб, Бойсарини сўради, Барчин «Бойсари уйда йўқ, Қўнғиротга кетган», — деб жавоб беради. Чунки Барчин Қоражоннинг Алпомишга дўст бўлганидан бехабар эди. Шунинг учун Барчин Қоражонни синаб кўрмоқчи бўлиб, «Алпомиш қурсин, Қоражонга тегаман», — деди. Қоражон хафа бўлди. Шунда Барчин Қоражоннинг Алпомишга ҳақиқатан дўст бўлганини билди.

Барчин айтди: «Алплар ҳам харидор бўлиб туриб-

ди, Алпомиш ҳам келибди. Энди тўрт шарт қўяман, шу тўрт шартни қилганга тегаман», — деди.

1. «Бобохондан пойга қилиб ўздирганга;

2. Ёй тортишса ёйи синмай қолганга;

3. Минг қадамдан танга пулни урган қирағай мерганга;

4. Тўқсон алпни кураш қилиб йиққанга тегаман», — деди.

Қоражон қайтиб келар эди, алплар йўлдан чиқиб қолди. «Барчин нима деди?», — деб сўради. Қоражон Барчиннинг шартларини айтади. Кўкалдош алп: «Бўлмаса Барчин менга тегар экан», — деб ўйлади. Қоражон минган отнинг кимники эканини сўради. Қоражон «Алпомишнинг оти», — деб жавоб берди. Кўкалдош ўз синчисига айтди. «Алпомишнинг отини қараб кўр» — деди. Синчи Алпомишнинг отини мақтаб кетди. Кўкалдош синчининг кўзини ўйиб олди.

Пойга бошланди. Қоражон Алпомишнинг отини миниб дўсти учун пойгага Бобохон тоғига кетди.

Пойгачилар пойгага кетган чоғинда Алпомиш яширинча Барчин билан кўришди. Пойгада Қоражон минган Алпомиш оти Бойчибор ўзиб кетди. Сўнгра кураш бошланди. 90 алпнинг иккам тўқсонини Қоражон йиқитди. Навбат Кўкалдошга етди. Қоражон четга чиқди. Энди курашга Алпомиш билан Кўкалдош тушди. Алпомиш билан Кўкалдош узоқ олишдилар. Бу Барчинга таъсир қилди. Алпомишга маломат қилди. «Четга чиқ, мард эмас экансан, узоқ олишиб қолдинг, қўй ўзим курашай», — деди. Алпомишга ғайрат кирди, Кўкалдошни кўтариб кўкка отди.

Алпомиш тўрт шартни ҳам енгиб чиқди. Қалмоқ алплари ўлди. Алпомиш Қалмоқ юртида Барчинга қирқ кун тўй берди. Алпомиш Барчинни олиб, бутун халқни ва Қоражонни эргаштириб ўз ватани Қўнғиротга қайтди. Бойсари «Укам ҳам қизингни, ҳам ўзингни ўғлим олиб келди», — деб таъна қилиб юрар деб, бир ўзи Қалмоқда ёлғиз қолиб кетди.

Қалмоқ шоҳи Тойчихон ҳам алпларидан, ҳам Қоражондан айрилиб, хафа бўлиб, ўч олмоқ учун Бойсарини қул қилиб подачи қилиб қўйди. Бойсари чидай олмасдан, ниҳоят Барчин билан Алпомишга «Мени қутқариб ол», — деб хат юборди.

Бойсарини қутқариб келмак учун Алпомиш Қалмоққа жўнади.

Алпомиш билан бирга қирқ йигит ҳам бирга эди. Қалмоқда Алпомишни етти ўгли йигит ўлдирилган айёр кампир Сурхайил қарши олди. Қалмоқ шоҳи кампирга ўғилларининг хуни учун Муродтепадай катта сарой солиб берган, қирқ қиз каниз хизматкор берган эди. Сурхайил кампир Алпомишни алдаб, ўзини Қалмоқшоҳдан зулм кўрган қилиб кўрсатиб, ўз райига тушириб қирқ йигит, қирқ қиз билан бирга катта базм берди.

Базм саҳаргача давом қилди, тонг олдида қирқ йигит маст бўлиб ётиб қолди. Энг сўнг Алпомиш ҳам маст бўлди. Сурхайил буларнинг ҳаммасининг устига ўт қўйиб юборди. Алпомиш ўтга тушса куймас, сувга тушса ботмас, ўқ отса ўтмас эди. Қирқ йигит куйиб кетди. Алпомиш тирик қолди.

Зиндон қазиб, Алпомишни зиндонга солдилар, Бойчиборни кишанлаб парчинлаб ташладилар.

Қўнғиротда Алпомиш ва унинг йигитлари ўлиб кетди, деган хабар тарқалди. Қўнғиротда Ултонтоз деган Алпомишга ўғай бир киши бор эди. У Барчинни олиш пайига тушди. Зиндоннинг бошига бир ғоз келди, ғоз таниш эди. Алпомиш хат ёзиб ўз аҳволини билдирди. Ғознинг қанотига қистириб Барчинга юборди. Ғоз хатни олиб учди. Қўнғиротга етди. Барчин ўқиб йиғлади. Алпомиш Қалмоққа кетганда Барчиннинг бўйида бор эди. Ўғил туғди. Етти ёшга кирди. Алпомиш ўлиб кетган деб ўйлаб отини Ёдгор қўйган эди.

Алпомиш Қалмоққа кетганда Қоражон Қўнғиротда қолган эди. Ултонтоз уни элдан чиқариб, бир тўқайга ажратиб қўйган эди. Алпомишни хатини унга етказдилар. Қоражон хатни олиб Қалмоққа жўнади. Алпомишнинг зиндонини топди. Лекин, чиқсам ўз кучим билан чиқаман деб Алпомиш зиндондан чиқмади. Қоражон келганини қалмоқлар билиб қолди. Қоражон тез Қўнғиротга қочиб кетди.

Алпомиш зиндонда ётиб Қалмоқ шоҳининг чўпони Кайқубод билан дўст бўлди.

Алпомиш иккита чанқовуз қилиб Кайқубодга берди, «Янгибозорга олиб бориб сот» — деди. Янгибозорда фақат қизлар бўлар эди. Кайқубод эртасига чанқовузни Қалмоқшоҳ қизи Товка оймнинг сайил боғига олиб борди.

Товкага Кайқубод ошиқ эди. Товка: «Чанқовузни ким қилди?», — деб сўради. «Алпомиш қилди», — деди. «Бўлмаса Алпомишга олиб бор», — деди. Кайқубод унга

«Миндириб борсанг олиб бораман,» — деди. Товка рози бўлди. Кайқубодни ўз устига миндириб зиндон бошига олиб борди. Товка Алпомишга қараб: «Зиндондан чиқарсам нима бўласан» — деб сўради. Алпомиш (ёлғондан) эринг бўламан, — деди. Товка хурсанд бўлиб ўз ўрдасидан зиндонга қараб лаҳм қаздирди. Алпомиш билан дўст бўлишиб учрашиб юрди. Айёр Сурхайил бундан хабар топиб Қалмоқ шоҳига хабар қилди. Энди Зил тоғидан тош ташиб зиндонни тўлдириб Алпомишни ўлдирмоқчи бўлдилар. Товка Алпомишга хабар қилди. Алпомиш Товкага бир қил берди. «Бориб Бойчибор олдида тутат» — деди. Товка бориб тутатди. Бойчибор кишанларни парчалаб зиндон қошига келди, думи қирқ қулоч бўлиб зиндонга тушди. Алпомиш думга сурилиб ташқарига чиқди. Зиндондан чиққан Алпомиш Қалмоқ шоҳлигига ҳужум қилиб, уни қулатди. Қалмоқ шоҳнинг ўрнига Кайқубодни шоҳ кўтарди, унга Товка ойимни хотин қилиб олиб берди. Ўзи ўз ватани Қўнғиротга жўнаб кетди.

Қўнғиротга келганда Ултонтознинг Барчинга тўй бераётгани устига чиқиб қолди. Барчиннинг норози эканлигига қарамасдан Ултонтоз зўрлаб тўй бошлаб ўйинкулги, сайил, томоша қилиб, улоқ бериб ётар эди.

Алпомиш чўпон Қултойнинг тусига кириб тўйга аралашади, тўйни оралаб ўзининг ўғлини, ота-онасини, ёрошналарини кўрди. Уларга ўзини танитмади. Уни Алпомиш гумонсирамасинларки, «Алпомиш келиб қолади» — деб хабар бериб юрди.

Кечаси қизларнинг мажлиси бўлди. Бутун қизлар йиғилдилар. Барчин ҳали ҳам Ултонтозга кўнмасдан, жанжалда эди. Барчин билан ўланга киришадилар. Алпомиш ўзини танитмай қизларнинг мажлисига кирди. Ултонтознинг Бодомжон деган онаси билан ўлан айтишди. Бодом соқов эди. Уни тоза ҳам шарманда қилиб ўланда енгди. Қизлар «Қултой жуда ўланга уста экан, энди Барчин билан айтишсин», — дедилар. Алпомиш энди Барчин билан ўлан айтишади. Унга Алпомиш «Ултонтозга тегаётирсан», — деб маломат қилди. Улар бир-бирларини таниб қолдилар. Тонг отгунча ўлан айтдилар.

Эрта билан Алпомиш келгани тўғрисида хабарни Қултой чўпон бутун элга тарқатди. Тўполон кўтарилди. Алпомиш ўз душманларини енгиб, юртда тинчлик ўрнатиб Барчинга қайтадан тўй бериб томоша бошлади.

«АЛПОМИШ» ДОСТОНИГА ТУЗИЛГАН ЛУҒАТ

- Қўнғирот — ўзбек уруғларидан бири.
 Бедов от — чопқир, сулув, яхши от.
 Дир — ялонғоч.
 Гилош-гилош — тўп-тўп.
 Тайқос — вақт.
 Бирич — бронза.
 Алп — ботир, полвон.
 Шоғал — қашқир.
 Қўтос — отнинг бўйнига тақиладиган безак.
 Жузя — тўлов.
 Бадоҳат — бидъатнинг бузилиб ишлатилиб кетган шакли.
 Ҳиллат — миллат.
 Кашал — қалмоқ юрти.
 Шунқор — тоғ қушларининг энг чаққон ва энг кучлиси.
 Даҳмарда — хизматкор.
 Денгу дўш — ёру дўст.
 Жуйрук — югурук.
 Лўк — карвонни бошлаб юривчи туя.
 Танқа — якка.
 Улоҳат — юрт [вилоят].
 Обдал — девона.
 Сурсат — тўлов маъносида.
 Шол шолдом — ипак салла.
 Тақол қилмай, — кечикмай, ҳаялламай.
 Эсир — тоғда ушургоҳ.
 Чийир — из.
 Торн — тормоқ: тарик, қўноқ, мош сингари экинлар.
 Орқоборон — орқа.
 Батолма — шубҳаланма.
 Ҳалозлаб — ҳаллослаб.
 Ҳушбоз — семиз қўй.
 Домот — куёв.
 Улги — тортиқ.
 Насоқи — ёлғон.
 Ловдон — қимматбаҳо қизил мато.
 Зингиб — тип-тикка бўлиб.
 Занг — расм, одат.
 Шийдан — ясанган.
 Ғарпойиб — қўпол.
 Чормоқ — ўрамоқ.
 Тенгсалиш — сарсон бўлиб.
 Қирн — қиялаб.
 Ҳаса — боқувга боғланган.
 Сабилмос — чарчамас.
 Ғўччоқ — ёш йигит.
 Соя } — қимиз идишлар.
 Қўнак }
 Таккан — тутиб.
 Хатап — туя эгарининг бош қисми.
 Утирик — ёлғон.
 Қойим — текис.
 Ойроча — ажратиш.
 Нап — фойда, наф.
 Бурум — соч тўлими.
 Сударго — йўрға от, минлаётган от.
 Чирпиллаб ўтирди — маъқул бўлди, сингиб кетди.
 Торхиноли — ярашиқли.
 Урол — ора.
 Ангиш — ирғиш.
 Дилвор — ботир.
 Собил — чарчаш.
 Қорсоқ — бир зот бўри.
 Қашантираб — қашиш.
 Бўлжал — муддат, мўлжал.
 Шобир — хабар.
 Табла — оғил, сайисхона.

Жўрамоқ — йўймоқ.
Шоҳиён — қаҳр.
Ҳарба — ҳамла, хужум.
Табар — болта.
Оша — узоқ.
Терлик
Чирги } от эгарининг
Белик } остига солина-
Жакалдирнк } диган нарсалар.
Таркаш — пиёла, косаларни со-
ладиган футляр.
Хонисалло — холисанилло.
Дубулға — маъдандан қилин-
ган қалпоқ.
Арна — катта ариқ.
Умганлатиш — киритди, ирғит-
ди.
Қулотуз — чўл, кенг дала.
Қубур — қабрлар.
Берман — бири томон.
Ноза — хафа.
Понза — бир нав мато.
Тархиноли — хумча.
Қилитоб — ғилай.
Соришин — сариқнишин.
Қоғаноқ — қўй сутидан қилин-
ган оғиз.
Гўмгумадор — катта.
Чанғароқ — ўтов ва қора уй-
нинг энг юқори бўлаги.
Абжўш — бронза, миснинг ара-
лашгани.
Кебанак — астари кигиз, авра-
сиз чакмон, чўпон кийими.
Чачбавмат — сочпопук.
Қавдон — қуруган ўт.
Жўқчи — изловчи.
Ғажир — қорақуш, йиртқич.
Моя — урғочи туя.
Овсар — рўмол.
Шунқут — шум.
Жулла — хурсанд.
Бошикаста — шикаста.
Жапсар — ўтов керагаларининг
учрашган жойи.
Берманбуринг — бери томон
буриш.
Ёйандоз — ёй отувчи, ёй ўқчи.
Мин — тенг.
Жодирим — ёт, ўзга бўлиб, бе-
гона бўлиб кетиш.
гум — чуқур.
Гуппи — кўтарилма.

Муғум — маҳкам, ақлли.
Тута — қисқа.
Лот-манот — бутпараст.
Миришкор — овчи.
Шопар — қанот.
Ройиш — аниқ.
Келбат — ўхшаш.
Адис — кураш.
Томошамон — томошабин.
Шомурт — мўйлов.
Ғуббо — хутба.
Лот — ўч, қасос.
Жумарт — мард.
Боқон — арқон (арғимчоқ).
Солим — улоқни маррага ет-
казган кишиларга берила-
диган мукофот.
Тўзгу — гуруллаб.
Қаблабоши — карвонбоши.
Оқкировка — совит тегидан
кийиладиган кийим.
Ғул — занжир.
Совнук — қудрат.
Ҳамойил — ҳумоюн.
Каж — терс, тескари.
Бойлис — боис.
Ҳавор — текис.
Улгу — таъна.
Танг қилсанг — лақиллатсанг.
Жўйғун ер — салқин ер.
Борлаб — пойлаб.
Илкисдан — тўсатдан, туюқ-
сундан.
Қамсамоқ — қамрамоқ.
Тувва — тугул.
Рўбозлиқ — ҳазиллашиб, ўйна-
шиб.
Киймир — шилта.
Чиййр — из.
Тулоб — уриниб.
Ден — тан.
Собқон — мнлатиқ.
Жазойир — милтиқ.
Урал — тўғри, маъқул.
Замлаб — жамлаб, йиғиб.
Далгард — кўкрак.
Бейбеччилик — маъмурчилик.
Жўнағар — текис.
Сарбон — туячи.
Тўққуш — тақиқламақ.
Ғилоф — қин.
Урпу — елин.
Елбагай — белни бўғмай.

Аён жинс — ҳеч нарса йўқ.
Жоби — чувур от.
Адовир — талай.
Гар — агар.
Тамосима (намосима) — ному-
носиб.
Сирқ — косов.
Ўдағо — бош, катта.
Адисгар — ҳадискар.
Чукурли — чўл номи.

Ҳарплош — тенқур [айтишув-
да тараф].
Чарчин — рўмол.
Шавшатма — қақшатма.
Тўмоқ — телпак.
Турбат — қабр.
Қўруқ — йилқи ушлайдиган қа-
мон.
Табла — отхона.
Занг — қонун.

ВАРИАНТЛАР

«Мукамал асарлар тўплами»нинг қўлингиздаги бешинчи томида Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг мухбир аъзоси Ҳамид Олимжоннинг ўзбек адабиёти тарихи, халқ оғзаки ижодиёти ҳамда қардош халқлар адабиётларига бағишланган тадқиқот ва мақолалари ўрин олган.

Томдаги тадқиқот ва мақолаларнинг адиб қаламига мансуб бир қатор қўлёзма нусхалари мавжуддир. Баъзи ҳолларда машинкаланган нусхалари ҳам учрайди. Шоир архивида унинг Алишер Навоий ижоди бўйича олиб борган текширишларининг қўлёзмалари (Масалан: «Навоий ва замонамиз», «Дўстлик» мақолалари) сақланади.

Архивда Навоий ва Муқимий ҳақидаги мақолалар учун тўпланган кенг миқёсдаги материаллар, халқ дostonларидан ёзиб олинган парчалар, улар учун тузилган дугатлар ҳам мавжуддир.

Бу ҳақда Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Ҳ. Сулаймонов номидаги Қўлёзмалар институтида сақланаётган Ҳамид Олимжон меросининг тавсифи нашрида ҳам (Тошкент, 1979) атрофлича маълумот берилди.

Ҳамид Олимжон илмий меросини ўрганиш унинг синчков тадқиқотчи сифатидаги фаолиятинигина кўрсатиб қолмай, адибнинг бадий асарларига ҳам кенг назар ташлаш имкониятини яратади.

Томга киритилган асарларнинг матнлари турли йилларга оид газета, журнал ва адиб асарларининг мавжуд кўптомликларидаги нашрлар ҳамда архивда сақланаётган қўлёзмалар асосида тайёрланди. Мавжуд нашрлар ва қўлёзмалар ўртасидаги фарқлар томининг «Вариантлар» бўлимида қайд этилди.

Ҳамид Олимжон асарларининг мавжуд қўлёзма ва нашрлари учун ушбу нашрнинг илгариги томларида қабул қилинган шартли қисқартмалар бу ўринда ҳам сақланди. Ҳар бир асардаги сатрлар олдига қўйилган рақамлар уларнинг вариант ва изоҳлардаги ўринларини ҳам билдиради.

ҚУ — «Қизил Ўзбекистон» газетаси.

ЎАС — «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» журнали.

СА — «Совет адабиёти» журнали.

ТА — Ҳамид Олимжон. «Танланган асарлар».

МЎ — «Мухбирлар йўлдоши» журнали.

АЛИШЕР НАВОИЙ ҲАҚИДА

(17-бет)

- «УАС» журн. 1939, № 1. Машинка варианты. Архив, инв. № 100/110.
23-бет 33 яшар/ёзар
24-бет 35 принципиал асосларга/принципиал асарларга

НАВОИЙ ВА ЗАМОНАМИЗ

(27-бет)

- «УАС» журн. 1940. № 3. Автограф. Архив, инв. № 5 112.
28-бет 13 сингдирдилар./сингдирди.
25—26 ёзилган эди. Халифотнинг/Абу Али ибн Синонинг «Алқонун»и араб тилида ёзилган эди. Форобийнинг фалсафий асарлари араб тилида ёзилган эдилар. Халифларнинг
37—38 Низомийнинг форс тилида/Низомийнинг ёлғиз форс тилида
29-бет 14 халқ/кенг халқ
17 биринчи/энг биринчи
28 («Бобирнома»)/ («Бобирнома», 3-бет).
29—30 Навоий даври ўзбек халқининг ўтмиш тарихидаги маданий юксалишида энг баланд чўққини ташкил қилади./Навоий даври ўтмишда ўзбек халқининг маданий юксалишидаги энг баланд чўққини ташкил қилади.
30-бет 10 Бу XI асрда/Бу ҳали XI асрдан
38 Улуғбек 1449 йилда динсизликда/Улуғбек динсизликда
31-бет 8 таъсирли/энг таъсирли
9 Бунда биз/Бундан биз
32-бет 2 У золим/Ул золим
4 сўзлай/сўйлай
5 У жамиятдаги/Ул жамиятдаги
5—6 кечирди. Ўз замонасининг/кечирди. Бунда у ёлғиз бир муайян гуруҳнинг позициясида туриб эмас, балки ўз замонасининг
13 У золим/Ул золим
17 У вазирлар/Ул вазирлар
21 У муфтилар/Ул муфтилар
25 У одамларнинг/Ул одамларнинг
27 У карам/Ул карам
34-бет 10 севганини кўрсатади/севганидан далолат беради.
21 шоир кўриб турган/шоир гувоҳ бўлиб турган
35-бет 10 Адолат темаси умр бўйи буюк мутафаккирнинг/Умр бўйи буюк мутафаккирнинг
29 Александр Македонскийга/Искандарга
32 Александр Македонскийни/Искандарни
37-бет 11 обод қилиш билан/обод қилиш иши билан
15 Александр Македонский замонида/Унинг замонида
29 ваҳимага/ваҳшатга

39 «Тухфатул-афкор»да адолатсиз, золим подшоларга нисбатан жуда ўткир сатрлар бор./«Тухфатул-афкор»да шундай сатрлар бор:
 Пламя рубина, что в царской короне пылает,
 Это огонь лишь незрелую мысль зажигает.
 Царь, что своею рукой сотрясает державу,
 Царь, неразумный, он только страну разрушает.
 Трон у царя отними и уйдет его слава:
 Лев на цепи льва лесного смиреннее бывает!
 Царь от забот и тревог никогда не свободен,
 Он как пустой барабан, его грохот терзает.
 ...Разница есть — царь — тиран или царь справедливый.
 Землю копает свинья, но ее кто с дехканом смешает...

- 38-бет 4 қадр-қимматини/қадр-қиммати учун
- 39-бет 11 савия/савияда
 26 ҳоқим анъаналарга/анъаналарга
 34 революциягача/инқилобгача
 37 ўзларининг/уларнинг
- 40-бет 6 қатл/қатлон
 20 осонлаштирмоғи/осонлаштирмоқчи
- 41-бет 14 зот эди»./зот эди». (XII том, 218-бет).
 21 Навойнинг достони шоирга жуда/Навойнинг достони жуда
- 42-бет 2 муҳаббат темаси/муҳаббат темасининг
 24 зўр заҳматкаш/зўр меҳнаткаш
- 43-бет 4 миннатдорлик билдириш/миннатдорлик билдирмак
- 44-бет 24 Мирзаҷўл/Мирзаҷўл ҳамон
 31 тарихининг мислсиз ажойиб этапларидан/тарихининг энг ҳал қилувчи этапларидан
- 45-бет 14 истакларининг/истак-армонларининг
- 46-бет 10—11 англаган. Навоий ватан учун кураш керак деб ўргатади. Унинг/англаган. Унинг
 24 урушга қаршидир. У./бор кучи билан урушга қаршидир. Ул,
 30 англашга/кўрсатишга
 39 баҳоланадилар./баҳоланадилар. (XII том, 31-бет)
- 47-бет 9 утопиялар/утопияларининг
- 48-бет 8 Адам бўлғай ул сурнинг мотами./Адам бўлғай ул сурнинг мотами. (XVII)
 13 Искандар/Афсонавий Искандар
 20 бутун кутубхоналарининг/бутун Шарқ кутубхоналарининг

«ФАРҲОД ВА ШИРИН» ҲАҚИДА

(49-бет)

«УАС» журн. 1939, № 3. Машинка варианты. Архив. инв. № 102.

- 50-бет 17 Арманининг/Арманнинг
 37 Армандан чиқиб/У Армандан чиқиб
 39 тушади./тушди.

- 51-бет 28 ёзган./ёзгандир.
 55-бет 6 маккор шериклари/маккор ва ҳийлагар шериклари
 11 унутади, оддий/унутади ва энг аввало оддий
 28 бало ва офат ичида ҳам/бало ва офатни ҳам
 56-бет 4 У ҳар ишга/У ҳар ишгаки
 6 Чин ўлкасида/Чинда
 57-бет 5 қисмати/қисматини
 32 Бундай мислсиз/Бу каби мислсиз
 58-бет 10 ғанимат деб биладилар./ғанимат ва неъмат деб ту-
 шунадилар.
 13 кўришга иштиёқланади./кўришни ўзига ғанимат деб
 билади.
 59-бет 22 ўртасида/ўртасидаги
 68-бет 29 дейди:/деди:
 71-бет 6 келганлар./келгандирлар.

«ФАРҲОД ВА ШИРИН» ҲАҚИДА

(49-бет)

- (Ҳамид Олимжон томонидан ёзилган сўзбоши).
 Алишер Навоий. «Фарҳод ва Ширин», Т., 1940.
 49-бет 1 «Фарҳод ва Ширин» ҳақида/Сўз боши ўрнида
 9 гўзалидир./зўридир.
 52-бет 25 Хисрав/Хисрав чинакам
 32 деб Низомий/деб Навоий
 53-бет 37 адолатталаб./адолатпараст.
 55-бет 6 маккор/маккор ва ҳийлагар
 9 заҳматқаш/меҳнатқаш
 57-бет 32 Бундай мислсиз мўъжизалар/Бу каби сингарсиз
 мўъжизалар
 58-бет 13 ғанимат деб биладилар./ғанимат ва неъмат деб ту-
 шунадилар.
 60-бет 13—17 Бундан 500 йил бурун ёзилган. Лекин ҳалқимиз
 орасида бугун ҳам машҳур бўлган, «Ёра юрган кў-
 чаларни супурай сочим билан, чанги чиқса сув се-
 пай кўзлардаги ёшим билан» — деган ашулани эс-
 латувчи бу сатрлар/Бу сатрлар
 64-бет 2 чин моҳиятини/моҳиятини
 11 жонивордир./жонивор тариқасида гавдаланади.
 21 У қақшаб қолади. Навоий дostonининг энг зўр
 ўринларидан бўлган бу парча шундайди:/У қақшаб
 қолади:
 66-бет 17—18 мустаҳкамловчи қонхўр капиталистларни/мустаҳ-
 камлашни истовчи қонхўр капиталистларни
 68-бет 15 бокира/покиза
 69-бет 5 қарғишлайди./зўр қарғиш сўзлайди:
 27 қора тупроққа/тупроққа
 70-бет 30 муҳаббат/муносабат
 73-бет 6 бу муқаддас тилакни/бу васиятни

МУҲАММАД АМИН МУҚИМИЙ

(75-бет)

- «УАС» журн. 1938, № 7—8. Машинак варианты. Архив, инв. № 97.
- 75-бет 29 тинкасини қуритди./тавбасига таянтириб қўйди.
- 78-бет 16 таърифида/тарихида
- 80-бет 27 ва қанчалик/ва Муқимий поэзияси бизнинг замонамиз учун қанчалик
- 82-бет 13 жафо берувчи/жафокаш
- 89-бет 7 оташин дўсти эди./ватанпарвар эди.

МАРДЛИК, МУҲАББАТ ВА ДУСТЛИК ДОСТОНИ

(97-бет)

- Алпомиш, Т., 1939. «ҚУ» газетаси, 1938, 18 май.
- 100-бет 20 Биз ўзбек халқининг жуда бой ∞ воз кечишни лозим кўрдик./«Алпомиш» ўзбек халқ дostonларининг энг эскисидир. «Алпомиш» қозоқларда, қорақалпоқларда, қирғизларда, туркманларда ҳам айтилади. Аммо «Алпомиш»ни бутун ўзбек бахшилари билдилар. Пўлкан, Берди Бахши, Эргаш Жуманбулбул каби бахшиларнинг ҳаммаси ҳам «Алпомиш» айтади. «Алпомиш»дай катта ва зўр дostonни билмаслик бахшилар орасида уят саналади. Қўлимизда бу «Алпомиш»ларнинг энг яхши нусхаси. Фозил шоир ҳозирги ўзбек халқ бахшиларининг энг кучлиларидандир.
- 25 тўлиқдир/тўла
- 25 Бу мавзу/мавзу
- 27 тўлиқдир/тўла
- 30—31 Одамгарчиликнинг бирор кун қатъий енгажаги халқ онгида шубҳасиз/Одамгарчиликнинг қачон бўлса ҳам қатъий енгажаги халқ онгида шубҳасиз.
- 38 ботир Алпомишни/Алпомишни
- 101-бет 8—9 тўлган. Шунинг учун Алпомиш «Душман кўрсам кесиб бағрин тузлайман» шиорини қайта-қайта такрор қилади. Душманга/тўлган. Душманга
- 15—16 Дўстга зор, душманга хор бўлмасликка, номард билан дўст бўлмасликка чақирадилар./душманга хор бўлмасликка чақирадилар.
- 102-бет 4—16 кетмайди, битиб кетган ҳам эмас эди. Тарихда бизга маълум ўзбек, қалмоқ курашлари ҳар вақт ўзбек, қалмоқ феодал аристократиясининг иғвоси, боқинчилиги билан келиб чиқар, бошланар ва натижада бу икки халққа катта зарарлар билан тугар эди. Феодал аристократиясига, эксплуататорларга қарши курашда ҳар иккала халқнинг мақсади бир эди. Алпомиш билан Қоражоннинг кураши қалмоқ шоҳига қарши, хоин Ултонтоз султонга қаршидир. Шунинг учун қалмоқ шоҳини, Ултон султонни ўлдириш билан кураш тугайди. Бу курашда Алпомиш билан

- Қоражон чин дўст бўлиб, душман билан мардона олишиб енгадилар. Алпомиш билан/кетмайди, Алпомиш билан
- 28 ёмонлик устидан/ёмонлик, бадкорлик устидан
- 103-бет 16—17 Лекин, шу вақт Барчин интизор бўлиб кўз тикиб турган Алпомиш Бойсин—Қўнғиротдан бориб қолади./Лекин шу вақтда Алпомиш Қўнғиротдан бориб қолади.
- 18—19 Бунда Барчин шартта ∞ ўз кўнгли ўзидан қолади. Менинг тўрт шартим бор./Бунда Барчин: Менинг тўрт шартим бор.
- 104-бет 6—7 Отин тоблаб кира берсин майдонга. Ойбарчин томонидан қўйилган бу гўзал шартлар ҳақиқатан қаҳрамонлик шартларидир./Отин тоблаб кира берсин майдонга.
- 104-бет 23 Уни севади./севади.
- 24 Унинг бу/унинг
- 32—38 қичқиради. Бу Бойчиборнинг қулоғига эшитилиб, у бошқа отлардан ўзади. Барчин Бойчиборга: «Олмосдай туёғнинг қордай тўшимга, оқ тўшим яйловинг, сочим шипиртки»,—деб қичқиради. Бу қичқирқда Алпомишга бўлган муҳаббатнинг буюк самимияти очиқ изҳор қилинар эди./қичқиради. Бунда Алпомишга бўлган муҳаббатининг буюк самимияти очиқ изҳор қилинади.
- 105-бет 10—12 яратади ва у ҳеч қачон ўзининг бу чин инсоний хислатлари билан бизнинг юрагимиздан силинмас бўлиб қолади. Йўлбарс/яратади. Йўлбарс
- 22—24 баланд тутишга, инсон ҳурриятини ерга урмасликка чақираётир. Нестон Дорижон Тарнелга «Душманни тўғраб, мени қилич билан мақтағил»,—дейди. Барчин/баланд тутишга чақиради.
- 26 келади./қолади.
- 28—29 гўзал мундарижадир. Бу энг халқчил мундарижадир./Гўзал мундарижадир.
- 30 ёмонликка қарши курашга бағишланган./ёмонлик — бадкорлик билан курашга бағишланган.
- 33 Бу билан дoston/дoston
- 38—40 суғорилгандир. Шунинг учун ∞ Халқ буларни яхши кўради./суғорилгандир.
- 106-бет 7—9 етади. Кўзига жаҳон қоронғу бўлиб кўринган ботир, подшоҳларнинг ишидан шикоят қилади./этади ва ботир, подшоҳларнинг ишидан шикоят қилади.
- 110-бет 14 Золим билан ҳаргиз бўлманглар йўлдош. Шунинг учун ∞ яқиндан ёрдам беришга киришишимиз керак./Золим билан ҳаргиз бўлманглар йўлдош. Алпомиш қалмоқ шоҳи билан, унинг давлати билан курашади, уни йиқитади, ўрнига чўпон Қайқубодни кўтаради. Ўз элида бўлганида ҳам, -қалмоқда бўлганида ҳам Алпомиш юртда тинчлик ўрнатиш, халқни осойиш яшатиш учун уринади. Алпомиш инсонпарварлик, гуманизм фикрларини, халқнинг узоқ турмуш тажрибасидан туғилган қимматли фикрларни ташийди.

Хулоса: Қаҳрамонлик дostonларининг энг сулуви бўлган «Алломиш»да ўзбек халқи Барчин ва Алломиш образи орқали ўзининг энг гўзал тилак ва армонларини ифода қилганлар.

САЛОМ, ПУШКИН!

(117-бет)

ТА, 1960. «СА», 1937, № 1.

- 117-бет 3 бўлди./тўлди.
3 подшо қўл остидаги/подшо бошлигида
10 умрининг охиригача/бошдан-оёғигача
10 ҳурриятпарвар/ҳурриятпараст
22 ва шу нуқтаи назардан қараганда,/ва бу фонда
24 Пушкинга ҳам оид эканини кўрамиз./Пушкинга ҳам оиддир.
- 118-бет 3 кенг/буюк
- 119-бет 12 қарши чиқди./қарши чиқди. Бунда асосий масала — феодализм қурилишини инкор, деҳқонлар кўпчилигини гадойлантириб ётган крепостнойликка қарши бош кўтариш, маданият ва шахсиятнинг тараққийсини таъминлай турган ижтимоий тартиб учун курашдир. Пушкин
16 помешчикларга/подшоликка
19 У бу шеърида/у, бунда
20 ҳужум/ҳиддат
36 сўзи подшога/сўзи учинчи бўлимнинг бошлиғи Бенкондорфга ва подшога
37 подшо архивидан топилган/учинчи бўлимдан топилган
45 тафтишига/тафтишотиға
- 120-бет 2 кўрмагай./кўрмагай. Пушкиннинг фикр ва руҳи абдийдир ва фикрларининг оқибати эртами, кечми мутлақо керакли таъсирни ижро этади.
4 туришлари/юришлари
16 оғир/жуда оғир
29 бўғзидан/бўғзозини
35 подшолик Пушкиндан/Пушкин подшоликнинг бошига битган бало эди. Подшолик Пушкиндан
38 ва бу ишни/ва уни
41 тўппончасидан отилган ўқ/тўппончасидаги ўқ
- 121-бет 2 ўлдиради./ўлдирилди. Қанчадир, буюк асарларнинг фақат биринчи саҳифаларигина ёзилди қолди.
- 10—11 қувғинда юрган кезларида ёзган асарлари билан Русияда романтизмнинг вакили сифатида танилди./ У қувғинлик ҳаётига киргандан сўнг ёзган асарлари билан Русияда байронизмнинг вакили сифатида танилди. Қувғин, реакция, сургун Пушкинни байронизмга олиб келди. Байронизм ғарбда ҳаммаси бўғилиб турган реакцияга қарши кучларнинг исёнини ифодалар эди. Ўзи яшаб турган жамиятдан норози бўлган, унинг учун азоб ва уқубат макони бўлиб қолган ватандан безган Байрон доди дунё бўлиб ўз қайғу аламлари билан тасалли топа бошлайди. Бай-

роннинг бу романтизм замонининг олдинги киши-лари ва инқилобий руҳдаги унсурларнинг урунишларини ифода қилар ва у прогрессив ҳодиса эди.

Байрон романтизми Русияда Пушкин билан жуда мувофиқ бир замонда учрашади ва Пушкин Жанубда сургунда экан, байронизм руҳида бир тўда асарлар ёзиб ташлайди.

13 унинг «Кавказ асири»/«Кавказ асири»

15 ҳам шу руҳда ёзилган асарларидандир/ҳам шу хилдаги байронча асарларидандир.

21—23 кўрсатади. «Кавказ асири»да Пушкин ҳамон озодликни мақтайди ва ҳуррият шарафига оташин хитоблар ташлайди./кўрсатади.

35 шоир/шоирнинг

39 кўтаришга/қўпоришга

122-бет 6 шеърӣ/манзум

18 Рус адабий тилини Пушкин яратди ва/Рус адабий тили жуда қизғанч бир аҳволда экан, Пушкин уни яратди ва

123-бет 34 кетди./келди.

124-бет 7 қалмоқ./ёд. СССР, Пушкин даҳосининг нақадар буюк эканини исбот қилмоқ учун энг буюк шоҳидир.

9 балки унинг/унинг

9 шоир/Пушкин

11 гапиради./гапиради. Пушкин ижоди кишилик ижодининг шох чўққиси экан, унга муяссар бўлмоқ учун халқ, шу кишилик маданиятининг чўққисига қадар кўтарилмоғи керак. Пушкин ўзининг доҳий кўзлари билан бунӣ яққол кўра олган эди.

23 ҳозир/бир йилдан ортиқ

24 тайёрламоқдалар./тайёрлаб келдилар.

125-бет 26—27 таржима қилинди./ўтказилиб бўлинди. Ойбек «Евгений Онегин» романини, Абдулла Қаҳҳор «Капитан кизи», Ҳамид Олимжон «Кавказ асири» ва «Русалка»ни, Усмон Носир «Богчасарой фонтани»ни, Миртемир лирик шеърларни, Иззат Султон «Бекат назоратчиси»ни таржима қилди.

126-бет 13 содда тилмочлик эмас/содда таржимонли эмас. Пушкин асарларини ўзбекчага таржима қилиш юзасидан олиб борилган иш жуда ҳам катта ижодий ишдир.

19—21 жаранглади? Ўзбек тилидаги Пушкин шеърда оригиналдаги руҳ ва шира сақланганми? Гапиради? Ўзбекчага ўтган Пушкин шеъри русчада берадиган маъна ва мағъна бера оладими?

24 ошади./очади.

127-бет 15 ўтиши зарур./ўтмаги зарур. Бу бобда бизнинг танқидчилигимиз жуда кўп масалаларни ўртага қўймоғи керак. Бундай масалалардан мисол тариқасида вазн масаласини айтиб ўтиш мумкин. Пушкин конференцияларида Пушкин лирик шеърларини таржима қилган Миртемирнинг доклади муносабати билан шу вазн масаласи ўртага қўйилди. Дарҳақиқат,

хусусий бир масала бўлиб кўринган бу муаммо кичкина нарса эмас. Вазн Пушкин шеърларида, унинг идеалларини бадий тўқилмасини ташкил қилади. Вазн — қуруқ бир ўлчов эмас, балки у, Пушкин айтмакчи бўлган мундарижа билан ўзвий боғлиқ бўлган музикадир. Ҳар бир мазмун эзига мос ва уйғун вазни талаб қилади. Мазмун боғдан келиб, вазн тоғдан келган ҳолда асарда табиийлик эмас, сохталик юзага келади. Шунинг учун ҳам конференция Миртемирни ана шу вазн танлай билмасликда танқид қилди. Миртемир таржима қилганда Пушкин сатрларидаги барча сўзларни битта ҳам қолдирмасдан таржима қилмоқчи бўлган ва бу ҳол уни Пушкин шеърларидаги асл вазндан узоқлаштириб, тамом янги ўлчов ва янги вазнларга олиб келган. Ҳолбуки бу вазн билан айтилганда Пушкиннинг шеъри йўқолади. Миртемирнинг таржимасини ўқиганда кўпинча Пушкиндаги вазн, оҳанг ва музика эшитилмайди. Тамом бошқа ва оғир вазн майдонга келади. Миртемир Пушкиннинг жуда ўйноқи ва оҳангдор бўлган шеърларига жуда узун ва оғир вазн танлайди. Масалан Пушкиннинг:

«Прощай любезная калмычка!»
деган шеърини Миртемир:

«Яхши қол қолмоқ қизи, севимли қиз, яхши қол!»
деб ўн тўрт ҳижолик билан таржима қилган. Натижада Пушкинда уч сўз билан айтилган нарса, Миртемирда саккиз сўз билан жуда оғир вазнда таржима қилинган. Ҳолбуки, бу шеър учун энг мувофиқ вазн тўққизлик ёки ўнликдир... Шунинг ўзи ҳам кўрсатадики, кичик бир масала бўлиб кўринган вазн масаласи жуда катта принципиал аҳамиятга эга. Бизнинг танқидчилигимиз олдида бундай масалалар жуда кўп.

30 ётганларидир./ётганларидир. Пушкин асарларининг таржимаси устида ҳали жуда кўп қизгин муҳоҷасалар бўлар, бу зарурий бир ҳол. Лекин, асосий яқун факт бўлиб қолади...

32 совет халқлари/унинг юз йиллиги кунда Совет халқлари

ЖАМБУЛ ВА ХАЛҚ

(138-бет)

«ҚУ» газетаси, 1938, 20 май. «МЙ» журнали, 1938, № 4—5.
138-бет 1 Жамбул ва халқ/СССР халқларининг севимли шоири Жамбул

2—11 Жамбул — қозоқ ∞ Жамбул шундай дейди:/Шу йил май ойида бутун совет халқлари Қозоғистоннинг буюк халқ шоири нишондор Жамбулнинг ижодига 75 йил тўлиши муносабати билан катта байрам ўтказадилар.

Жамбул ижоди совет ҳокимияти шароитида Ленин партиясининг раҳбарлиги остида бизнинг мамлакатимизда халқ ижодининг қанчалик гуллаётганини кўрсатадиган энг ёрқин мисолдир. Совет халқларининг энг сеvimли шоирлари бўлган Сулаймон Стальский ва Жамбул ўз ижодларини фақат революциядан сўнггина чинакамига юзага чиқара олдилар. Меҳнаткаш халқнинг ич-ичидан бу шоирларнинг юрагини Ленин партиясининг миллий сиёсати қўшигина ёритди, уларга кенг йўл, порлоқ истиқбол очиб берди. Булар эзилган халқларнинг асрлар бўйича қилиб келган хаёллари, армон ва орузларининг совет тузуми шароитидагина амалга оширилаётганини кўрдилар. Узоқ умрга ва аччиқ турмуш тажрибасига эга бўлган бу шоирлар Совет Ҳукумати ва совет халқининг ҳар бир қадамида улар хаёл қилган муқаддас нарсаларни кўрдилар ва бу ҳол уларнинг ижод булоқларини очиб, хаёл хазиналарини яна ҳам кенгайтириб юборди. Қари Жамбул тўқсон икки ёшга кирган шоир. У кўпни кўрган киши:

12—13 Тўқсонга келган ёшим бор,
Кўпни кўрган бошим бор./
Тўқсонга келган ёшим бор,
Кўпни кўрган бошим бор.
Баланд-пастини оралаб,
Елғиз отни савалаб,
Уртоқ бўлдим умрга,
Омон етдим бу кунга.
Қўлдан тушмай дўмбирам,
Ўзимга қилиб ҳамдам,
Юпанч солдим кўнгулга,
Қувонч олдим кўнгулга.

14—23 Бу сатрларда ~ из қолдирар эдилар: Қозоқ тарихининг юз йиллик — бутун бир асрлик даври Жамбул бошидан ўтган. У кўп миллионли қозоқ халқининг ҳаётини, курашини яхши билади. Унинг тўқсон икки ёшининг етмиш беш йили онгли турмуш йиллари бўлган эдилар. У, шу етмиш беш йил давомида қозоқ меҳнаткашларининг икки ёқлама зулм остида, маҳаллий эксплуататорлар, хонлар, беклар, бойлар, руҳоний ва судхўрлар зулми остида кечирган қора кунларини бевосита ўз бошидан ҳам ўтказгандир. Меҳнаткаш халқнинг кўзларидан томган ҳар бир томчи ёш ўз халқининг бошига келган бутун фалокатларнинг буюк шоҳиди бўлган Жамбул юрагига келиб қуюлар эди. У, ўз халқининг азоблари, аччиқ аламли фарёдлари, унинг эксплуататорларга қарши кўтарган исёнларини кўрар, булар унинг қалбида чуқур из қолдирар эдилар:

138-бет 32 Халққа бўлган сезилиб туради./Унинг ҳар бир
139-бет 2 шеърида халққа бўлган қондошлик ва жондошлик
яқинлиги сезилиб туради.

11—17 Узоқ умрнинг ∞ яшай олмайди./Етмиш беш йиллик

- адабий фаолият тажрибасидан чиққан бу хулоса Жамбул ижодининг бутун яхши томонларини англаш учун энг кучли қалит бўла олади. Халқ билан бўлган бу яқинлик Жамбул ижодининг ўлмас бир ижод бўлиб қолиши учун ҳам, бу ижоддан Жамбул кутган бутун тилакларнинг юзага келиши учун ҳам энг катта гаровдир. Балаиқ сувсиз яшай олмайди.
- 19—23 Бутун халқларнинг ∞ исбот қилмоқда./Бутун жаҳон адабиётининг тарихи ва тақдири худди шунини кўрсатмоқда. Совет адабиётининг бутун тажрибаси — халқчил бўлган ижодгина буюк бўла олишини ҳар кун исбот қилмоқда.
- 24 адабий-бадий/адабий
- 28—30 айтиб, куйлаб, ∞ келган кишидир./айтиб, сўзлаб, халқ ичига яна ҳам тарқатиб, яна яратиб келган кишидир.
- 32 бахшиларининг/шоирларнинг
- 36—38 шунинг учун ∞ эшитилиб туради./Шунинг учун ҳам унинг бу кунги ҳар бир шеърдан қозоқ ботирларининг товуши эшитилиб туради.
- 39 Лекин Жамбул фақат/шунча катта адабий кучга эга бўлган шоир Жамбул фақат
- 140-бет 3 келаётган/келган
5 келдилар./келди.
5 меҳнаткаш халқнинг/халқнинг
6 маъмур/мағрур
- 11—13 Ленин сағанасида туриб ∞ сабаб бўлди./Бу унинг ижодининг яна ҳам гуллаб кетишига сабаб бўлди.
- 17—22 яратишга берди. Халқлар дўстлиги мавзун Жамбулнинг энг яхши кўрган, Жамбулга энг яқин бўлган мавзулардандир. У Олатоғнинг бошида турар экан, кўзи Эльбрусгача етади ва бутун ерда қозоқ халқи сингари эркин ва озод, бахтли халқларни кўради. Уларнинг саодатини мақтайди./яратишга берди.
- 23—24 жуда кенг./кенг
26 турмушида/аҳволида
- 27—30 ҳақида дўмбирасини олиб, ўлан тўқийди. ∞ сафарбар қилади./ҳақида ёзади. Халқларни бахтли турмушга ва озодликка чақиради. Халқ душманларини йўқотишга, қириб ташлашга ундайди.
- 41 сиёсий бадий кучи/кучи
- 141-бет 11 қозоқнинг эскидаги/эскидаги
- 15—16 Қари Жамбулнинг бу ҳикматли гаплари катта маънога эга./Қари Жамбулнинг бу доно гаплари катта ҳикматга эга.
- 16—17 Жамбул поэзиясини ҳақиқатан халқчил қилган чуқур сабаблар шулардир./Булар Жамбул поэзиясини ҳақиқий халқчил қилган, чуқур қилган сабабларни очиб берадилар.
- 17—25 шунинг учун ∞ адабиётининг тўйидир./Жамбул шеърларини ўқиган кон ишчиси — забойник, комсомол, артиллерия мактабининг курсанти... Димидов Жамбулга шундай деб ёзади:

Жамбул ака, сизнинг шеърларингиз «Правда» ё «Известия»да босилиб чиққан сайин юрагимга тўладиган қувончимни яшира олмайман. Сизнинг шеърларингизни биз Сибирда эшитамиз. Сизнинг шеърларингизни рус, туркман, қozoқ, тожиклар, бурун бахтини билмаган одамлар, одам деб саналмаган одамлар, энди кўзи очилган одамлар биридан-бири ўрганиб ёдлаб олиб юрдилар.

Севиқли Жамбул, сизнинг халқларнинг дўстлиги тўғрисида, нурли қардошлиқ тўғрисида, кенг мўлчилик тўғрисида, тошиб ётган бойлик тўғрисидаги шеърларингизни Испанияда ҳам эшитмаслик мумкин эмас.

Қимматли ота Жамбул, Сизнинг шеърларингиз асрлар бўйи бутун халқларнинг тилида айтилиб юражак.

Севиқли оқин! Дўмбирангизни қўлингиздан бир минут ҳам ташлай кўрмангиз. Дўмбирангизни қаттиқроқ чалинг.

Жамбул, Сизнинг шеърларингиз совуқ кунда кишини иситади. Майдонга яхшироқ кирувга кўмаклашади.

Жамбул ўзбек халқига ҳам қариндош. Ўзбек халқи унинг шеърларини севиб ўқийди. Ўзбек халқининг социализм учун, бахтли ёрқин турмуш учун олиб борган курашида Жамбул шеърлари кўмақчидир. Жамбулнинг тўйи ўзбек халқининг ва ўзбек совет адабиётининг ҳам тўйидир.

ИЗОҲЛАР

Томнинг ушбу бўлими ўқувчини Ҳамид Олимжон томонидан ўзбек адабиёти тарихи, халқ оғзаки ижодиёти, шунингдек, қўшниқардош халқлар адабиётлари бўйича яратилган тадқиқотларнинг нашр тарихлари, бу тадқиқотлар учун тўпланган ва ўрганиб чиқилган материалларнинг характери, мундарижаси билан таништиради.

Изоҳларни тузишда Ҳамид Олимжоннинг шахсий архивида сақланаётган манбалар, адибнинг ҳаёти ва ижодига бағишланган монографиялар, энциклопедия маълумотларидан фойдаланилди.

ЎЗБЕК ХАЛҚИНИНГ УЛУҒ ШОИРИ НАВОИЙ

(9-бет)

1938 йилда ёзилган. Қўлёзмаси сақланмаган. Биринчи марта «Еш ленинчи» газетасининг 1938 йил 16 сентябрь сонида босилган. Асос қилиб газета матни олинди.

10-бет 8 «Баҳром» — Бу ўринда Алишер Навоийнинг «Сабъаи сайёр» («Етти сайёра» — 1485) дostonи кўзда тутилади.

8 «Искандар» — Алишер Навоий «Хамса» (1483—1485) сига кирган «Садди Искандарий» дostonидир.

33 «Ромео ва Жульетта» — инглиз драматурги Вильям Шекспир (1564—1614) асари бўлиб, 1594 йилда ёзилган.

36 «Руслан ва Людмила» — улуғ рус ёзувчиси А. С. Пушкин (1799—1837)нинг поэмаси, 1820 йилда ёзилган.

42 Шота Руставели — XII асрда яшаб ижод этган атоқли грузин шоири. Унинг «Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон» асари мушҳурдир.

«ФАРҲОД ВА ШИРИН» ОБРАЗЛАРИ ҲАҚИДА

(13-бет)

1938 йилда ёзилган. Қўлёзмаси сақланмаган. «Қизил Ўзбекистон» газетасида босилган (1938 йил, 15 сентябрь).

Газета матни асосида чоп этилмақда.

- 13-бет 15 **Жовидона** — абадий, доимий.
 14-бет 21 **Есуман** — «Фарҳод ва Ширин» (1484) достонининг салбий қаҳрамонларидан бири.
 16-бет 3 **Фаустона** — «Фауст» Иоганн Вольфганг Гёте (1749—1832) асари. Бу трагедиянинг биринчи қисми 1808 йилда, иккинчи қисми эса 1825 йилда ёзилган. Фаустона — Фаустга ўхшаш, фаустмонанд.

АЛИШЕР НАВОЙИ ҲАҚИДА

(17-бет)

1938—1939 йилларда ёзилган. Қўлёзмаси сақланмаган. Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Ҳамид Сулаймонов номидаги Қўлёзмалар институти архивида 100/110 инвентарь рақами билан лотин алифбосида машинкаланган 15 варақдан иборат нусхаси сақланади. Текстда автор томонидан киритилган айрим сўз, мисрлар, тузатилган ўринлар учрайди.

Архивда яна шу мақоланинг «Навойи ўзбек тили учун кураш байроғини юқори кўтарган шоирдир» жумласи билан бошланиб. «Навойи ўзининг бу ҳикматлари билан бизнинг қаторимизга ўткир бир жангчи, ҳароратли бир ватанпарвар ва оташин дўст бўлиб қўшилади», деган ўрнигача бўлган қисми 105/125 инвентарь рақамида «Муҳокаматул-луғатайн» номи билан алоҳида мақола ҳолда сақланади.

Мақоланинг бир қисми, яъни 7—12 саҳифалари «Навойи ўзбек тилининг яратувчиси» сарлавҳаси билан «Гулистон» журналининг 1938 йил 8—9-сонларида босилган.

Мақола тўлиқ ҳолда илк дафъа «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» журналининг 1939 йил 1-сонида чоп этилган. Ҳамид Олимжоннинг уч томлик «Танланган асарлар»и (1960) ва беш томлик «Асарлар мажмуаси» (1972)да бу мақола «Гулистон» журналининг 1938 йил 8—9-сонларидаги («Навойи ўзбек тилининг яратувчиси») матни асосида нашр этилган.

Ушбу томга «Ўзбек адабиёти ва санъати» журналининг тексти асос қилиб олинди.

17-бет 3 **Ҳусайн Бойқаро** (тахаллуси Ҳусайний) — 1439 йилда Ҳиротда туғилган, 1506 йилда вафот этган. Темурий ҳукмдорларидан. Ҳусайн Бойқаро «Рисолаи Ҳусайн Бойқаро» ва «Девони Ҳусайний»нинг муаллифидир.

18-бет 4 **Борзагар** — уруғ сочувчи деҳқон.

5 **Кадхудо** — 1) хотинли киши, эр, рўзғор бошлиғи, 2) ҳукмдор.

7 **Аллоф** — ғалла билан савдо қилувчи савдогар.

8 **Вофий** — 1) тўлиқ, тугал, етарли, 2) сўзида турувчи, вафоли.

8 **Кофий** — кифоя қиларли, етарли.

10 **Ақтоъ** — парча-парча нарсалар.

40 **Македония** — Қадимги Македония Болқон ярим оролининг шимоли-шарқий қисмидаги қулдорлик давлати (мил. аввал V—II асрлар).

- 20-бет 31 Хондамир** — Ғиёсиддин ибн Ҳумоиддин ал-Ҳусайний (1475 — Ҳирот, 1535 — Агра) — тарихчи, Мирхонднинг набираси ва шогирди. Алишер Навоий ҳомийлигида бўлган. Темурийлар инқироидан сўнг Хондамир бир неча йил Шоҳ Исмоил ҳузурда, 1526 йилдан эса Бобир саройида хизмат қилган. Умрининг охиригача Бобирнинг ўғли Ҳумоюн билан ҳарбий юришларда иштирок этган. У «Мақоримул-ахлоқ», «Ҳабибус-сияр», «Хулосатул-ахбор» асарлари авторидир.
- 21-бет 37 Оноре де Бальзак (1799—1850)** — машҳур француз ёзувчиси. Унинг биринчи реалистик романи 1829 йилда босилади. 1831 йилда ёзилган «Шагрень тери» романи унга катта шуҳрат келтиради. Бальзакнинг «Одатлар ҳақидаги этюд» ва 72 романи ўз ичига олади. Эпопеянинг биринчи асари «Горио ота» 1834 йилда яратилган. У ўзининг асарларида буржуа жамиятига хос бўлган капитал ҳукмронлиги, худбинлик, иқтисодий тараққиётдаги анархизмни қоралайди. Ф. Энгельс: «Бальзак... 1816 йилдан 1846 йилгача воқеаларни йилма-йил хроника шаклида тасвирлаш билан француз жамиятининг энг ажойиб реалистик тарихини яратиб берди... Ундан мен, ҳамма мутахассислар — ўша давр тарихчи, иқтисодчи, статистиклари китобларидагидан кўра кўпроқ маълумот, ҳатто иқтисодга оид деталарни билиб олдим», — деб ёзган эди.
- 22-бет 8 «Евгений Онегин»** — улуг рус адиби А. С. Пушкиннинг асари. В. Г. Белинский таъбирига кўра, Пушкин Михайловское қишлоғига сургун қилинган даврида (1823—1831) «рус ҳаётининг энциклопедияси» бўлган «Евгений Онегин» шеърый романини ёзишга киришган эди.
- 14 Соҳибқирон** — 1) бахтли, музаффар; 2) Амир Темурга берилган ном, унвон.
- 24 «Шоҳнома»** — Абулқосим Фирдавсий асари (940/1020—1030). Фирдавсий бу асарини 1011 йилда ёзиб тамомлаган. Фирдавсий номини дунё адабиётига мумтоз этган бу асар машаққатли меҳнат маҳсули бўлиб, 60 минг байтдан иборат.
- 32 Ки, си сол бурдам ба «Шоҳнома» ранж** — «Шоҳнома»ни ўттиз йилда ёзиб тамомладим.
- 36 Ҳоса** — 1) махсус, айрим табақадаги; 2) хусусан, айниқса, хулоса.
- 40 Ҳофиза** — эсда сақлаш қуввати.
- 23-бет 4 «Унсия»** — Алишер Навоий Ҳиротда қурдирган бинолардан бирининг номи. Бу ерда мукамал кутубхона юзага келтирилган эди. Бундан барча илм ва санъат аҳллари фойдаланганлар. Мирхонд ва Хондамир каби тарихчилар ўз асарларини шу кутубхонада ёзганлар.
- 14 Қомус** — 1) Ҳамма билимларга оид маълумот берадиган асар — энциклопедия, 2) луғат.
- 21 Мубоҳасакор** — баҳслашишни яхши кўрадиган шахс.

24-бет 22 «Девону луғатит турк» — Маҳмуд Кошғарийнинг туркий тиллар ҳақидаги энциклопедик асари. 1071—77 йилда ёзилган. Асарда Ўрта Осиё ва Қора денгиз бўйларигача чўзилган территорияда яшовчи туркий уруғлар, қабилалар, элатлар, уларнинг тиллари, тилларидаги фарқ ва яқинликлар ҳақида маълумотлар, адабий жанрлардан намуналар берилган. Маҳмуд Кошғарий, ибн Хусайн ибн Муҳаммад (XI аср) туркшунослик илмининг асосчиси, фаолияти бой олим. Маҳмуд Кошғарий «Девону луғатит турк» асаридан ташқари «Жавоҳирун наҳв фи луғати-турк» («Турк тили синтаксиси асослари») деган асар ҳам ёзган. Аммо у топилган эмас.

Маҳмуд Кошғарий «Девону луғатит турк» асарига ўзи тузган дунё картаси (дунёнинг доира шаклидаги тасвири)ни илова қилган.

Маҳмуд Кошғарийнинг тилшунослик ва бошқа фанларга оид илмий мероси ўрта асрлар фани тарихини ўрганишда муҳим манбадир.

41 **Жомий** — Абдураҳмон Жомий (1414 й. Нишопур яқинидаги Жом — 1492 й. 8/II, Ҳирот) — тожик мутафаккир шоири, олими ва философи. Жомий шоирнинг нисбаси — тахаллуси. Навоий ўзининг «Хамсатул-мутаҳаййирин» китобида Жомийнинг 38 асарини санаб кўрсатади. Жомий асарлари фалсафа, тасаввуф, тилшунослик, адабиётшунослик, санъат соҳаларига оид бўлиб, назм ва насрнинг ҳар хил жанрларида ёзилган.

25-бет 4 **Фоний** — Алишер Навоийнинг иккинчи тахаллуси. У Фоний тахаллуси билан форс-тожик тилида шеърлар ёзган. 1496 йилда «Девони Фоний» номи билан девон ҳам тузган. Бу девон 12 минг мисрадан иборат.

5 **Қасида** — 15—20 байтдан кам бўлмаган мадҳ, марсия ёки дидактик мазмунли шеър жанри (кўплиги қасойид).

16 **Атрок** (бирлиги турк) — туркий тилда сўзлашувчи халқлар.

35 **Фазлиллоҳон луғати** — Алишер Навоий асарларига қизикшиш, уларга изоҳ бериш ва луғатлар тузиш Навоий ҳаётлик давридан бошланган эди. XVI—XVII асрга келиб форс ва туркий тилларда луғатлар сони кўпайди. Фазлиллоҳон луғати ҳам шу даврда тузилган луғатлардан бирининг номи.

35 «**Абушқа**» — Алишер Навоий асарлари учун тузилган луғатнинг номи. XVI асрда тартиб берилган.

37 **Мирзамаҳдихон луғати** — XVIII асрда тузилган. Луғатнинг номи «Мабонул-луғат» («Луғат пойдевори»).

37 **Ризоқулиҳон луғати** — XVI—XVIII асрда Алишер Навоий асарлари учун тузилган луғатнинг номи.

37 **Фатх Алиҳон луғати** — XIX асрда Алишер Навоий асарлари учун тузилган луғат китоби.

1940 йилда ёзилган. Ҳамид Олимжон архивида ушбу мақоланинг 20,5×30 см. форматдаги бир варақ қоғозга лотин алифбосида машинкаланган икки нусхаси 44/59 инвентарь рақами билан сақланади. Ҳошияда «Навоий юбилей комитетининг биринчи пленумида қилинган докладдан» деб изоҳ берилган.

Унинг давоми «Адабиётимизнинг буюк асос қурувчиси» номли илмий мақола (бир қанча кичик темаларга бўлинган) қўлёзма-си адиб архивида 51/112 инвентарь рақами билан сақланмоқда.

Мақола бинафша ва қора қаламда (22-бетдан бошлаб) ёзилган бўлиб, 40 бетдан иборат. Автор тузатишлари мавжуд. 3—9—29-бетларнинг орқа томонига ҳам ёзилган. 20-бетда Навоийнинг «Тухфатул-афкор» шеърининг русча таржимасидан 10 мисра мисол қилиб келтирилган. Шу мақоланинг лотин алифбосида 39 бетдан иборат машинкаланган нусхаси ҳам мавжуд. Унда ҳам автор тузатишлари учрайди.

«Навоий ва замонамиз» ва «Адабиётимизнинг буюк асос қурувчиси» мақолалари бирлаштирилиб, 1940 йилда «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» журнаlining 3-сонида биринчи марта тўла босилган. Шунингдек, Ҳамид Олимжон уч томлик «Танланган асарлар» III томи (1960) ва беш томлик «Асарлар мажмуаси»нинг V томи (1972)да «Навоий ва замонамиз» сарлавҳаси билан нашр этилган.

Ушбу томда «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» журнали матни асосида нашр этилмоқда.

28-бет 20 Муҳаммад ал-Хоразмийнинг қатор кашфиётларидан бири унинг ўз номи билан алоқали равишда Логарифма таърифи билан шуҳрат тутган эди.

Логарифма — логарифма, логарифмалар жадвали.

- 24 **Абу Али ибн Сино** — (980.8—1030.18/VI) — Буюк энциклопедист олим. Табиатшунос, файласуф, астроном, математик, музикашунос, ахлоқшунос, филолог, ёзувчи ва шоир. Европада Авиценна номи билан машҳур.
- 24 **Абу Али ибн Синонинг «Китоб ал-қонун фит-тиб» («Тиб қонунлари китоби»)** — бешта катта жилддан иборат. 1956—62 йиллар давомида Ўзбекистон ССР Фанлар академияси нашриёти томонидан рус ва ўзбек тилларида тўла нашр бўлган. 1980 йилда қайта чоп этилди.
- 26 **Халифот** (араб халифалиги 632—1258) — VI—VII асрларда ташкил топган.
- 30 **Қорахонийлар давлати X асрнинг 90-йилларида ташкил топган.** Бу давлат асосан Шарқий Туркистонда, туркий қабилалар томонидан ташкил этилади. Қорахонийларнинг маркази Кошғар бўлган.
- 37 **Низомий Ганжавий** — Абу Муҳаммад Илёс ибн Юсуф (1141 — Озарбайжоннинг Ганжа ш.—1209) — буюк Озарбайжон шоири.

Таъкирачилар Низомий Ганжавийнинг 20 минг байтдан иборат шеърӣ девони бўлганини ёздадилар. Аммо бизгача унинг бир қисм шеърлари етиб келган, холос. Низомий Шарқда биринчи «Хамса»навис сифатида машҳурдир. Унинг «Хамса»си «Махзанул-асрор» (1170), «Хисрав ва Ширин» (1181), «Лайли ва Мажнун» (1188), «Хафт пайкар» (1196), «Искандарнома» (1199—1200) дostonларидан иборатдир.

- 29-бет 15 «Лайли ва Мажнун» — Яқин ва Урта Шарқ халқлари орасида кенг тарқалган самимий сеvgи ҳақидаги «Лайли ва Мажнун» сюжети дастлаб араблар ўртасида юзага келган. Низомий Ганжавий шу сюжет асосида мукамал бадий асар — «Лайли ва Мажнун» дostonини яратган эди (1188).
- 15 «Бугун дунёда идрок соҳиб ва зўр завқи бўлган турклар кўпдир» — бунда асосан Урта Осиёда яшовчи туркий тилда сўзлашувчи халқлар назарда тутилади.
- 26 Мусаннафот — таснифлар, тасниф бўлган (тузилган) асарлар.
- 28 «Бобирнома» — Заҳириддин Муҳаммад Бобир асари. «Бобирнома» XV асрнинг иккинчи ярми ва XVI асрнинг биринчи ярмидаги Урта Осиё, Афғонистон ҳамда Ҳиндистон тарихини ўрганишда қимматли манба ҳисобланади.
- 31 «Хамса» — Алишер Навоӣ 1483—1485 йилларда ёзиб тугаллаган беш дoston («Ҳайратул-аброр», «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Сабъан сайёр», «Сади Искандарий»)дан иборат.
- 31 «Чор девон» — Алишер Навоӣ қарийб 50 йил мобайнида ёзган шеърларини жамлаб, унга «Хазойинулмаонӣ» деб ном қўяди ва уни тўрт девонга ажратади: «Ғаройибус-сиғар», «Наводируш-шабоб», «Бадойинул-васат», «Ғазонидул-кибар». Алишер Навоӣнинг бу тўрт девони 22508 байт ёки 45016 мисрадан ташкил топган. У 16 жанрда яратилган 1317 шеърдан иборат. Навоӣнинг ўзи «Хазойинулмаонӣ» деб номлаган бу асарни «Чор девон» деб аташ XIX асрнинг биринчи ярмидан бошланган эди.
- 41 «Муҳокаматул-луғатайн» («Икки тил муҳокамаси», 1499) — Алишер Навоӣнинг тилшуносликка оид асарларидан бири. Навоӣ «Муҳокаматул-луғатайн»да ўзбек тилининг бойлигини, қудратини, ўша замоннинг адабий тиллари қаторидан ўрин олишга қодир эканлигини илмий томондан исботлади.
- 30-бет 11 Юсуф Хос Ҳожиб — XI асрнинг атоқли шоири ва давлат арбобидир. Ундан бизга қадар етиб келган ягона адабий мерос «Қутадғу билиг» дostonи саналади.

«Қутадғу билиг» XI аср ижтимоӣ-сиёсий ҳаёти ҳақида кенг маълумот берувчи асардир. «Қутадғу билиг» («Саодатга олиб борувчи билим») — ҳижрий

йил ҳисоби билан 462 (милодий 1069—1070) йилда ёзилган. Унинг уч қўлёзма нусхаси маълум.

- 12 **Хоразмий** (XIV аср) — ўзбек дунёвий адабиётининг йирик намояндаси. Помачилик жанрига асос солган. Лирик, эпик ва бадиҳагўй шoir Хоразмий ҳаёти ва ижоди ҳақида ягона манба унинг «Муҳаббатнома» асаридир (1353 йилда бошлаган ва Сарой Беркада тугаллаган). Хоразмий дostonи дунёвий гўзалликни улуғлаб, инсоний фазилатлар ва пок муҳаббатни мадҳ этади.
- 13 **Лutfий** — ўзбек адабиёти тарихида дунёвий ғазал жанрининг катта намояндаларидан бири. Алишер Навоий «Мажолисун-нафис» асарида Лutfийнинг поэтик маҳорати, унинг асарлари ҳақида: «Мавлоно Лutfий ўз замонининг маликул-каломи эрди, форсий ва туркийда назирни йўқ эрди. Туркийда шухрати кўпрак эрди», — деб ёзади. Лutfий ғазаларини ўз ичига олган «Девон»идан ташқари халқ дostonлари ва эртакларидан илҳомланиб «Гул ва Наврўз» номли дoston (1411—12) ҳам ёзган. Лutfий 99 ёшга кириб, 1465—66 йилларда Ҳиротда вафот этган ва ўз туғилган қишлоғидаги ҳовлисига дафн этилган.
- 13 **Саккокий** — XV аср ўзбек шoirи. Исми, туғилган, вафот этган йиллари номаълум. Самарқандда Ҳалил Султон (1405—09) ва Улуғбек (1409—49) ҳукмронлиги даврида яшаб ижод этган. Алишер Навоий Саккокий ижодига юксак баҳо беради. У асарларида инсон муҳаббати, орзу-тилакларини, дард-аламларини, табиат гўзалликларини тасвирлаган. Қасида ёзишда ҳам маълум бир ютуқни қўлга киритган. Саккокий ўз қасидаларида Улуғбекни маърифатпарвар ҳукмдор ва буюк олим сифатида улуғлайди.
- 13 **Атоий** — XV асрда яшаб ижод этган ўзбек лирик шoirи. Атоий Ҳирот, Балх, Самарқанд шаҳарларида яшаган бўлиб, ўз даврида туркий халқлар орасида шухрат топган шoirдир. У ўз лирикасида реал ҳаёт, реал инсонни улуғлаб табиат манзарасининг гўзал тасвирини чизади, замондошларини шу гўзалликлардан баҳраманд бўлишга чақиради.
- Атоий девонининг XVI асрда кўчирилган, 260 ғазалии ўз ичига олган қўлёзмаси СССР Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг Ленинград бўлимида сақланади.
- 38 **Улуғбек** (лақаби, асли номи Муҳаммад Тарағай, 1394—1449) — буюк ўзбек олими, астрономи, математиги, давлат арбоби. Улуғбек Самарқандда ўз даврининг улкан обсерваториясини бунёд этган. Унинг «Зижи жадиди Кўрагоний»сида 1019 юлдузнинг жойланиши илмий жиҳатдан асослаб берилди. Бу иш 1665 йилдаёқ Оксфордда нашр этилган эди.
- 31-бет 14 **Бухрон** — тўполон, халқ ҳаракати.
- 35 **«Бадоеул-вақос»** («Ажаб воқеалар») — Зайниддин Восифий (1485, Ҳирот; 1551—1566, Тошкент) аса-

ри. Бир қатор шеърӣи ва насрий асарларни ўз ичига олган, мемуар шаклида ёзилган китоб. Урта Осиё. Афғонистон, Эрон тарихи ҳақида муҳим маълумотлар беради. Шунингдек, асарда Ибн Сино, Жомий, Навоий каби Шарқнинг буюк фарзандлари ҳақида подир материаллар мавжуд.

- 32-бет 29 Суубат — қийинчилик, оғирлик, мушкул.
31 Тарфуруш — сабзавотфуруш, мевафуруш.
33-бет 30 Масрур — шодлик, хурсандлик.
42 Мужовир — доим ўз жойида яшовчи (мусофирнинг зидди).
- 35-бет 24 «Фарҳод ва Ширин» (ёки «Хисрав ва Ширин») — Шарқ халқлари оғзаки ижодиёти ва ёзма адабиётида кенг тарқалган дoston. Эронда ҳукмронлик қилган Хисрав II Парвез (591—628) ҳамда унинг хотини Ширин кўпгина тарихий солномаларда эйр этилади. Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сида Хисрав билан Ширин муҳаббати ва ҳалокати ҳикоя қилинади. Илк мустақил «Хисрав ва Ширин» (1181) Озарбайжон шоири Низомий Ганжавий достонидир. Алишер Навоий ўзининг «Фарҳод ва Ширин» достонида Фарҳодни энг мукамал ва идеал шахс сифатида тасвирлаб асарнинг марказий образи қилиб олди (яна қараи: мазкур нашр II том).
- 25 «Маҳбубул-қулуб» («Қалблар севгилиси») — Алишер Навоийнинг дидактик характердаги асари. 1501 йилда ёзилган. Асар ўзаро боғлиқ уч қисмдан иборат. I қисм 40 фасл (боб)ни ўз ичига олган бўлиб, унда муаллиф ўз даврининг турли касб, ҳунар эгалари ҳаётини тасвирлаган. 10 бобдан ташкил топган II қисмида яхши ва ёмон, мақтовга сазовор ва нафратга лойиқ хислатлар тафсилоти берилган. III қисмга масал ва ҳикматлар киритилган.
- Асарнинг сажъ йўли билан ёзилиши унга алоҳида бадий нафосат бағишлайди.
- 37-бет 3 Хоразмшоҳ — Хоразм ҳукмдорларининг унвои. Бу унво билан Хоразмни Африғийлар (305—995), Маъмунийлар (995—1017), Олтинтош сулоласи (1017—1037), Ануштагин сулоласи (1077—1231) идора этган.
- 16 Аристотель (мил. аввал 384—322) — Стагир шаҳрида туғилган Қадимги юнон фалсафа фани тараққиётида янги давр яратган буюк олим ва мутафаккирдир.
- 19 Суқрот (мил. ав. 470—469, Афина, 399) — қадимги юнон философи.
- 39 «Тухфатул-афкор» — Навоий Жомийни устоз, буюк сўз санъаткори деб билди, у билан ҳамкорлик қилди. 1481—1482 йилда ёзилган «Тухфатул-афкор» («Фикрлар совғаси») асарини унга атади. Асарларида уни таъриф ва тавсиф этди, унга юксак баҳо берди.

- 41 «Вақфия» — Алишер Навоий (1441—1501) асарининг номи. 1482 йилда ёзилган. Бу ўз даврининг иқтисодий-ижтимоий тузуми ва шоирнинг ўз мулклари, қурдирган иморатлари ҳақида маълумот берувчи асардир.
- 41-бет 18 **Фозил Йўлдош ўғли** (1872, Самарқанд область, Булунгур райони — 1955, 17/3. Самарқанд область Красногвардейск шаҳри) — ўзбек халқ бахшиши. 1942 йилдан КПСС аъзоси (Бу ҳақда ушбу нашр 1-томга қаранг).
- 43-бет 7 **Бойсун** — Сурхондарё область Бойсун районининг маъмурий маркази. Работ қишлоқ Советига қарашли жой. Область маркази Термиз шаҳридан 162 км. Кетмончопти тоғининг жанубий ён бағрида.
- 44-бет 6 **Бекобод** — Тошкент областидаги шаҳар (1945 йилдан). Бекободнинг тилга олиниши адабиётимиз тарихи ва халқ оғзаки ижодида қатор афсоналар билан боғланган.
- 45-бет 21 **Рум** — Рим империясининг ўтмишда Шарқ, жумладан Урта Осиёда кенг тарқалган номи. Мелодий IV асрда Рим империяси парчалангач, «Рим» номи фақат Шарқий Рим империяси — Византияга нисбатан қўлланиладиган бўлди. Кичик Осиё салжуқийлар томонидан босиб олингандап кейин «Рим» номи Кичик Осиёни англата бошлади. Салжуқийлар султонлигининг қадимги номи — Рум султонлиги ҳам «Рим»дан олинган. Усмонли турклар Византияни забт этгач, Болқон ярим оролини ҳам шу ном билан *Румонуя деб атай бошладилар.*
- 46-бет 13 **Файлақус** — Алишер Навоий «Садди Искандарий» достонининг бош қаҳрамони. Искандарининг отаси.
- 48-бет 4 **Бадал** — 1) бирор нарса эвазига тўланадиган ҳақ, нарсанинг қийматига мувофиқ келадиган, ўрнини боса оладиган бошқа бир нарса; 2) бирор ташкилот, жамият ва шу кабиларга аъво бўлган шахсининг мазкур ташкилотни моддий жиҳатдан қўллаш мақсаднда унга тўлаб турадиган пули, аъзолик ҳақи.
- 5 **Гинийн муаббад** — абадий бойлик, битмас-туганмас бойлик.
- 8 **Адам** — йўқлик, йўқ бўлмоқ.
- 21 **Касний денгизи** — Ер шаридаги энг катта шўр кўл.
- 23 **Озарбайжон** — Совет Социалистик Республикаси. Озарбайжон 1922 йил 12 мартдан 1936 йил 5 декабргача Закавказье федерацияси таркибда, 1936 йил 3 декабрдан бевосита СССР таркибда. Майдони 86,6 км². Маркази Боку (Бу ҳақда қаранг: Мазкур нашр, III том).

«ФАРҲОД ВА ШИРИН» ҲАҚИДА

(49-бет)

1939 йилда ёзилган. Тўла қўлёзмаси сақланмаган. Ҳамид Олимжон архивда 102/121 инвентарь рақами билан лотин алиф-

босида машинка қилинган нусхаси сақланади. Ушбу 45 саҳифадан иборат сарлавҳасиз мақола Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» дostonининг илмий таҳлилдир.

Шунингдек, архивда 101/123 инвентарь рақами билан сақланган лотин алифбосида 14 саҳифадан иборат машинкаланган (тарихи номаълум) мақола ҳам мавжуд. Бу мақола ҳам юқоридаги дoston таҳлиliga бағишланган бўлиб, зикр этилган мақоланинг қисқартирилган, ўзгартиришлар киритилган, Навоийдан келтирилган шеърӣй парчалар тушириб қолдирилган бир вариантдир.

Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» дostonи таҳлиliga бағишланган бу мақоланинг журнал ва томларда нашр этилган вариантига киритилмай қолган автографи ҳам шу архив материаллари орасида 103/122 инвентарда сақланмоқда. Ушбу мақоланинг тарихи кўрсатилмаган. Қора қаламда араб алифбосида ёзилган. Бу қўлёзма 45 саҳифалик машинка қилинган мақоланинг 12-саҳифасидан бошланиб 17-саҳифасигача бўлган қисми ўз ичига олади.

Автограф 45 саҳифалик илмий мақоланинг мазмун жиҳатидан боғланган узвий бир қисмидир. Адиб мақоланинг машинкаланган вариантига ушбу автографи тушириб қолдирган. Унинг ўрнига шу автографнинг қисқача мазмунини ифодаловчи, яъни: «Қандай қилиб, Навоий дostonида бош қаҳрамон Фарҳод бўлиб, Хисрав иккинчи ўринга кўчирилган» жумласи билан бошланиб, «Бу қайгудан Маҳинбону ўлади» жумласи билан тугаган бир парчани бериш билан кифояланган. Ушбу мақола Гафур Гулом томонидан нашрга тайёрланган Алишер Навоий «Фарҳод ва Ширин» китобида (Т., 1940) сўзбоши ўрнида берилган.

Адибнинг Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» дostonи таҳлиliga бағишланган «Фарҳод ва Ширин» ҳақида номаи илмий мақоласи биринчи марта «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» журналининг 1939 йил 3-(май-июнь) сонида босилган. Ушбу мақола Ҳамид Олимжоннинг Тил ва адабиёт илмий текшириш институти, Навоий юбилейи Комитети ҳам Ўзбекистон Совет ёзувчилари союзининг 1939 йилнинг 20 февралда Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» дostonига бағишланган илмий сессияда қилинган «Фарҳод ва Ширин» дostonининг сюжет ва поэтик хусусиятлари ҳақида» деган илмий докладидир. Кейинчалик адибнинг уч томлик «Танланган асарлар» III томи (1960) ва беш томлик «Асарлар мажмуаси»нинг V томи (1972)да автограф қисми кирмаган ҳолда нашр этилган.

Ушбу нашрда «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» журнали матни асос қилиб олинди. Шунингдек, юқорида қайд этилган абзац ўрнига «Навоий дostonида воқеа Чин тупроғидан бошланади» жумласи билан бошланиб, «Бу қайгудан Маҳинбону ҳам ўлади» сатри билан тугайдиган машинкада мавжуд тўрт саҳифалик автограф вариантни тиклаш лозим топилди.

Мақола «Бессмертная поэма Навои» («Правда Востока»), 20/II—1939 ва «Фарҳад и Ширин» («Литературная газета», 5/VII—1939) номлари билан ҳам босилган.

49-бет 5 «Сабъан сайёр» («Етти сайёра») — Алишер Навоий «Хамса»сининг тўртинчи ишқий-саргузашт дostonи.

15 Сосоний — (сосонийлар — III—VII асрларда Эронда ҳукмронлик қилган сулола. III асрда Эрон шоҳларидан Папок ва унинг ўғилларидан Шопур ва

- Ардашер I Эронни бирлаштирган ва кейинчалик Сосоний давлатини тузган.
- 16 **Нўширвон** (ёки Ануширвон) — Шарқда адолат тим-соли бўлиб, афсоналарга қоришган шахс. Эрамиздан олдин яшаган Эрон шоҳларидан бирининг исми.
- 20 **Хисрав Парвез** — Эронда III—VII асрларда вужудга келган Сосонийлар давлатининг ҳукмдорларидан Хисрав II Парвез 591—626 йилларда ҳокимиятни бошқарган.
- 25 **Фирдавсий Абулқосим** (920—941/1020—1030) — жаҳон адабиётининг улуғ санъаткори, форс-тожик шоири. Фирдавсий номини дунё адабиётига мумтоз этган «Шоҳнома» дostonи шоирнинг 35 йиллик машаққатли меҳнатининг маҳсули бўлиб, 60 минг байтдан иборат.
- 50-бет 2 **Шеруя** — Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» дostonида бошқинчи Хисравнинг ўғли сифатида берилган салбий образлардан бири.
- 34 **Баҳром Чўбин** — сосонийлар сулоласидан бўлган Хисрав I (531—573) ва Хурмузд IV (578—590)нинг саркардаси. Низомийнинг «Хисрав ва Ширин» дostonида у сосоний давлатининг лашкарбошиси сифатида тасвирланади. Дostonда Баҳром Чўбиннинг Хисрав Парвезга қарши олиб борган курашлари ҳам акс этган.
- 51-бет 2 **Бестун** — Эрондаги тоғлардан бирининг номи.
- 23 **Амир Хисрав Деҳлавий** (Хисрав Деҳлавий, 1253—1325) — ҳинд ва форс-тожик шоири, олим, музикашуноси. Келиб чиқиши ўртаосиёлик бўлган бу шоир форс, урду ва ҳинд тилларида асарлар ёзган. Амир Хисрав Деҳлавий кўплаб адабий, тарихий асарлар қолдирди. Унинг лирикаси беш девондан иборат. Хисрав Деҳлавий Низомийга жавобан «Хамса» ҳам яратган (1298—1301).
- 52-бет 35 **Саросар** — бошдан-оёқ, бошдан-бошга.
- 37 **Тамкин** — оғирлик, чидам, оғир табиатлик, савлат.
- 38 **Шабдез** — қора тусли от. Ривоятга кўра, Хисравнинг оти.
- 40 **Мурассаъ** — ҳар хил қимматбаҳо тошлар билан ўралган.
- 53-бет 3 **Бузург Уммид** — «Хисрав ва Ширин» ҳамда «Фарҳод ва Ширин» дostonларининг персонажларидан бири.
- 15 **Таку дав** — югуриш, елиш.
- 54-бет 17 **Баҳром** — Баҳром Гўр ёки Варахран V сосонийлардан Яздигардининг ўғли. Унинг севган машғулоти гўр — қулон ови бўлганлиги учун ҳам у «Гўр» лақабини олган. Баҳром Гўр шоир ва бастакор соҳнада ҳам бўлган. У сосонийлар орасида биринчи бўлиб шеър ва музика вазида ижод этган.
- Фирдавсийнинг «Шоҳнома», Низомийнинг «Ҳафт пайкар», Хисрав Деҳлавийнинг «Ҳашт биҳишт» ва Алишер Навоийнинг «Сабъан сайёр» дostonларида Баҳром Гўр адолатли шоҳ, жасур саркарда,

- айни вақтда маишатпараст, худбин шахс сифатида тасвирланган.
- 56-бет 10 **Вирд** — тарк қилмай доим бажариб туриладиган вазифа, дуо.
- 11 **Қорун** — Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» дostonидаги тош йўнувчи. Бу устанинг ҳунарини Фарҳод бутун нозик сирлари билан яхши ўрганиб олади.
- 13 **Моний ибн Фатак** (216—275) — монийлик таълимоти асосчиси, наққош ва рассом. Моний «Шобурақон», «Канзул-аҳёъ», «Авангальон», «Кефалая», «Бунгоҳик» («Бунгаҳанг») номли асарлар ёзган. Ривоятларда, Монийнинг ўз даврида истеъдодли наққош, рассом сифатида танилгани ҳикоя қилинади. Шунга кўра ҳам у Шарқ дostonчилигида кўп тилга олинади.
- 57-бет 9 **«Ойнаи жаҳоннамо»** — Алишер Навоий «Фарҳод ва Ширин» дostonидаги тасвирга кўра, Фарҳод отасининг хазинасида сақланган ойнанинг номи.
- 18 **Аҳраман дев** — афсонавий девнинг номи.
- 23 **Маркаб** — от, улов.
- 58-бет 21 **Ифшо** — очиш, фош этиш, ошкор қилиш.
- 63-бет 18 **Фусун** — сеҳр, найранг, макр.
- 64-бет 26 **Пеша** — ҳунар, касб, одат.
- 40 **Бебок** — 1) қўрқмайдиган, ҳайнқмайдиган; 2) ҳаёсиз, парвосиз, бебош.
- 65-бет 6 **Ширкат** — шериклик, биргалик, бирор ншда ўртоқлик.
- 9 **Мултамас** — илтимос.
- 66-бет 28 **Миг** — туман, булут.
- 67-бет 32 **Маъдум** — йўқолиб кетган, қириб юборилган, қолмаган.
- 68-бет 4 **Рамақ** — энг охирги нафас.
- 37 **Турбат** — 1) тупроқ, ер; 2) қабр.
- 70-бет 4 **Фосиқ** — ёмон ишлар қилувчи, фисқ ишлар билан шуғулланувчи одам.
- 6 **Фараҳнок** — хушчақчақ, қувонч.
- 71-бет 40 **Хўжанд** — Тожикистон ССР Ленинобод областидаги Ленинобод шаҳрининг 1936 йилгача бўлган номи.
- 72-бет 34 **Раият** — халқ.
- 73-бет 2 **Афсар** — тож, юксаклик, баланд мартаба.
- 4 **Фано** — йўқ бўлиш, тугалиш, ўлим.
- 38 **Дилпазир** — кўнгилга ёқувчи, ёқимли.
- 74-бет 5 **Манзум** — тизма, терилган, тартибга солинган.

МУҲАММАД АМИН МУҚИМИЙ

(75-бет)

1938 йилда ёзилган. Қўлёзмаси сақланмаган. Мақола биринчи марта «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» журналининг 1938 йил 7—8-сонларида босилган. Адибнинг уч томлик «Танланган асарлар»и (1960) III томи ва беш томлик «Асарлар мажмуаси» (1972)нинг V томида нашр этилган. Ўзбекистон ССР Фанлар

академияси Қўлёзмалар институтида шу мақоланинг машинкаланган нусхаси 97-инвентарь рақами остида сақланади.

Ушбу томда «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» журнали матни асосида чоп этилмоқда.

75-бет 1 Муҳаммад Амин Муқимий (асли исми Муҳаммад Аминхўжа Мирзахўжа ўғли, тахаллуси Муқимий, Қўқон, 1850—1903) — ўзбек демократик адабиётининг асосчиларидан бири, шоир ва мутафаккир.

4 Мувашшаҳ (арабча — безатилган, зийнат берилган) — шеърини санъатлардан бири. Бунда шеърнинг ҳар бир байти ёки мисраси бошланган ҳарфлар йиғиндисидан бирор шахснинг исми, лақаби ёки муайян жумла ҳосил бўлади. Мувашшаҳ Шарқ адабиётида кенг тарқалган. Муқимий, Фурқат каби шоирлар ўилаб мувашшаҳ ёзганлар. Ўзбек совет адабиётида атоқли кишилар номи билан боғланган қатор мувашшаҳлар юзага келди (Шайхзода, «Владимир Ильич Ленин — Ульянов», Елғин Мирзо «Муқаррамахон» ва бошқалар).

76-бет 24 Ҳамнишин — бирга ўлтирувчи, ҳамсуҳбат.

33 Афзул — ортиқ, зиёда, кўпаймоқ, ортмоқ.

34 Ғамгусор — ғамхўр, меҳрибон, қайғуни кетказувчи.

77-бет 22 Танобчи — Урта Осиё хонликларида ҳосилдан олинган солиқлар ҳажмини белгилувчи амалдор. Танобчи ҳосил олинган ерни узунлиги 30 газ (960 см.) келадиган арқон ва бир қулочан темир тасқ ёрдамда ўлчagan. Танобчи ўз мансабидан фойдаланиб, пора берган ер эгаларининг экин майдонларини камайтириб, камбағалларникинни эса кўпайтириб ўлчagan. Муқимийнинг «Танобчилар» ҳажвий шеърисида бу ҳол жуда реал тасвирланади.

32 «Вексель» — Муҳаммас формасида ёзилган бу шеърининг охириги бандида икки шоир тахаллуси (Муқимий, Завқий 1853—1921) туради, асарнинг аслини ташкил қилувчи ғазал Завқийники, унга шоир Муқимий муҳаммас боғлаган.

79-бет 23 «Авлиё», «Баччағар», «Охушим» — Муқимий сатирасининг намуналари. Мазкур ҳажвий шеърларда шоир ижодига хос услубда руҳонийларнинг кирди-корлари фoш этилади.

32 Дастор — салла.

80-бет 16 Мингтепа — Марҳамат мавзесига қарашли жой номи.

25 Муҳаққақ — ҳақиқат, текширилган, исботланган, ҳақиқат қилинган.

81-бет 10 Волость — уезд составига кирган қўйи маъмурий бўлима. Инқилобгача Урта Осиёда бўлис, вўлис деб юритилган. Урта Осиё Россияга қўшиб олингандан сўнг Урта Осиёнинг бутун территорияси (Бухоро ва Хива хонлигидан ташқари) область, уезд, волостларга бўлинади. Туркистон генерал-губернаторига қарашли жойлар 5 область, 27 уезд ва 603 волостга бўлинган эди.

- 29 **Яккатут** — Қўқон атрофидаги қишлоқлардан бирининг номи.
- 30 **Боққол** — ҳар хил ширилик ва озиқ-овқатлар билан савдо қилувчи савдогар.
- 30 **Бадбурут** — хунок мўйловли одам.
- 36 **Тўпори** — тўзиган. Содда маъноси ҳам бор.
- 37 **Дукчи** — бешик ва дук ясайдиган ёғоч устаси.
- 82-бет 33 **Шоҳлик мазор** — Қўқон атрофидаги қабристон номи.
- 35 **Эрҳубби** — Фарғона область Риштон районининг юқори қисмида Сўх сойи ёқасида жойлашган қадимги қабристон номи. Сатирада Эрҳубби шу мазор билан боғланган шахс сифатида тилга олинади.
- 37 **Биби Убайда** — Қўқондан 12 км. узоқликдаги қабристон номи. У ҳам сатирада шахс сифатида тилга олинади. Бугунги кунда бу номлар ўзининг илгариги маъносини йўқотиб, янги қишлоқларнинг атамаси сифатида юртилади.
- 84-бет 29 **Умар Хайём** — форс-тожик адабиётида алоҳида ўрин тутган, ўзининг ажойиб рубойлари билан бутун жаҳонга танилган шоир. Ғиёсиддин Абулфатҳ бини Иброҳим Умар Хайём Шарқда фалсафий лирика жанрининг забардаст намояндаларидан бирidir.
- 85-бет 10 **Унсур** — элемент.
- 21 **Даҳр** — дунё, олам, замин, давр.
- 21 **Саргашта** — дарбадар, саргардон, боши айланган.
- 22 **Афтода** — йиқилган, ташландиқ, тушқун, хоксор.
- 86-бет 3 **Мутриб** — чолғувчи созанда, ашулачи.
- 3 **Ушшоқ** — ошиқлар, севгучилар.
- 4 **Маҳфил** — базм, ўлтириш.
- 4 **Гулёр** — халқ куйларидан бирининг номи.
- 27 **Марв** — Урта Осиёнинг энг қадимги шаҳарларидан. Байрамали шаҳри (Туркменистон ССР) яқинида, Мурғоб дарёси қирғоғида.
- Марвнинг қолдиқлари 5 та қалъа (Эрк қалъа, Гавр қалъа, Султон қалъа, Абдуллахон қалъа, Байрамалихон қалъа харобаси)дан иборат.
- XIX асрга келиб марказ Марвдан 30 км. ғарбга — Мари шаҳрига кўчиб ўтади.
- 87-бет 26 **Яловбардор** — байроқдор.
- 29 **Илья Чавчавадзе** (Чавчавадзе Илья Григорьевич, 1837—1907) — грузин ёзувчиси ва жамоат арбоби. Грузин адабиётида танқидий реализм асосчиси. «Иверия» газетасида муҳаррир (1877—1902), Грузия драматургия жамияти правленияси раиси (1879), Давлат кенгаши аъзоси (1906). Тбилисидан Сагурамога бориш йўлида подшо соқчилари ёллаган жосуслар томонидан ўлдирилган.

ЎЗБЕК ХАЛҚИНИНГ УЛМАС ШОИРИ

(90-бет)

Ҳамид Олимжоннинг бу мақоласи 1942—1943 йилларда ёзилган бўлиб, қўлёзмаси сақланмаган. Биринчи мартаба «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1943 йил 3 июль сонидан нашр этилган.

Газета матни асос қилиб олинди.

90-бет 2 **Фурқат** (тахаллуси, асл номи Зокиржон Мулло Холмухаммад ўғли, 1858, Қўқон — 1909, Еркент) — ўзбек демократ шоири, маърифатпарвар, публицист, ўзбек журналистикаси асосчиларидан бири.

Кўплаб лирик ғазаллар ва мухаммаслар, маснавийлар ёзган. Фурқат Қўқонда Муқимий бошчилик қилган демократик кайфиятдаги ижодкорлар сафига қўшилади. Рус тилини ўрганишга киришади ва 1889 йилда Тошкентга келади. Ғазал ва мухаммасларида ватан табиати, баҳор гўзаллиги, инсоний севги, унинг шодликлари, ташвишлари ишонарли, таъсирчан ифодаланган. Фурқат даврининг ижтимоий-сиёсий масаласи — Россия ва рус халқига, рус маданияти, маорифи, ижтимоий онги, фан-техниканинг ўлкага тарқалишига муносабат масаласида илғор позицияда турди. Урта Осиёни Россияга қўшилишини ижобий баҳолади. 1890 йилда «Туркистон вилоятининг газетаси»да рус гимназиясидан олган таассуроти асосидаги шеъри босилади. Шу газетада эълон қилинган мақолаларида рус маорифи, маданияти, санъатини улуғлади. Халқни рус тилини ўрганишга чақирди. Фурқат ўзбек публицистикасининг шаклланиши ва ривожланишига ҳам катта ҳисса қўшди.

8 «Саёҳатнома» — Шарқ классик адабиётидаги жанр. Шоир ёки адибнинг саёҳат таассуротлари ва тафсилотлари тавсифига бағишланган бадиий асар.

Ўзбек адабиёти тарихида шеърий «Саёҳатнома-лар» кўп учрайди. Муқимийнинг «Саёҳатнома»си мураббаъ шаклида ёзилган бўлиб, ғоявий-бадиий хусусиятлари билан бу жанрнинг оригинал намунаси ҳисобланади. Муқимийнинг ушбу асари унинг Қўқон атрофидаги Шоҳимардон, Фарғона, Исфара шаҳарларига ва қишлоқларига қилган сафарлари вақтидаги таассуротлари асосида яратилган.

9 «Ҳапалак» — шеър XIX аср биринчи ярмида яшаб ижод этган шоир Махмурнинг сатирик ғазали бўлиб, унда Қўқон атрофидаги Ҳапалак қишлоғининг аҳволи, Қўқон хони томонидан халққа қилинган жабр-зулмнинг даҳшатлари тасвирланади. Халқ ҳаётига бағишланган бу асар ўз замонида кенг ўқувчилар диққатини тортиш билан кейинча ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган.

«Ҳапалак» сатирасига мухаммаслар боғланди. Шундай мухаммаслардан бири Муқимий қаламига мансуб. Мақолада бу асар кенг таҳлил этилган.

91-бет 37 **Сутоналихўжа ва Ҳакимжон** — Муқимийнинг «Танобчилар» ҳажвий шеърининг персонажлари. Бу шахслар Қўқон уезд управлениясининг чиновниклари бўлиб, ер ўлчаш иши шулар қўлида эди. Уларнинг кирдикорларидан, ички ҳаётларидан, феъл-атворларидан Муқимий яхши хабардор бўлиб, сатирада шоир шу ҳақдаги шахсий кузатишларини

- умумлаштиради. Улар қиёфасида феодал амалдорлари гуруҳининг типик намояндалари образини гавдалантиради.
- 92-бет 41 Гумашта — бирор ишни (чунончи, савдо ёки ҳарбий ишни) олиб бориш учун белгилаб қўйилган вақил.
- 93-бет 40 Табор — қариндош, авлод.
41 Анқо — 1) афсонавий қўшнинг номи. (оти бор, ўзи йўқ қуш). Ривоятларга кўра, Қоф тоғида яшаган; 2) Оти бор, ўзи йўқликдан киноя, йўқлик маъносида ҳам ишлатилади.
- 94-бет 15 Муқанна — Муқанна (туғилган йили номаълум — 783) — Муқанна ҳақидаги муфассал маълумот учун ушбу нашрнинг IV томига қаранг, Тошкент, 1982.
- 15 Жалолиддин Мангуберди (1231 вафот этган) — отаси Оловуддин Муҳаммад вафотидан (1220) сўнг тахтга ўтирган Хоразм шоҳларидан бири. 1220—21 йилларда Афғонистоннинг Хуросон, Боғлон, Қандоҳар, Балх, Қобул ва бошқа шаҳарларида мўғулларнинг кўп сонли қўшинларига қақшатғич зарба беради. Унинг давлатни сақлаб қолиш йўлидаги мўғуллар истилосига қарши қилган бутун ҳаракати халқ оmmasига таянмаганлиги туфайли ғалабага эриша олмади.

МАРДЛИК, МУҲАББАТ ВА ДЎСТЛИК ДОСТОНИ

(97-бет)

1939 йида Ўзбекистон ССР Давлат нашриёти «Алпомиш» достонини нашрдан чиқарди. Достон Ҳамид Олимжон томонидан ёзилган «Сўз боши» билан нашр этилган.

Мақоланинг қўлёзмаси сақланмаган.

Ҳамид Олимжон уч томлик «Танланган асарлар» III томи (1960) ва беш томлик «Асарлар мажмуаси»нинг (1972) V томига «Мардлик, муҳаббат ва дўстлик достони» номи остида мақола бўлиб кирган.

«Сўз боши ўрнида» баъзи қисқартишлар билан «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1938 йил 18 май сонида «Алпомиш ва Барчин» номи билан ҳам нашр этилади.

Китобдаги сўз боши матнига таянилди.

98-бет 4 «Алпомиш» — ўзбек халқининг қаҳрамонлик достони. Бу достон асосан Қўнғирот қабиласида, Дашти қипчоқ даштларида феодализм шакллана бошлаб, патриархал уруғчилик емирила бошлаган даврда Аму ёқаларида юзага келган. Алпомишнинг тўлиқ версиялари XVI—XVII асрларда қалмоқ боққинчиларининг Дашти қипчоқ ва Мовароуннаҳрга ҳужуми даврларида яратилган.

Фозил Йўлдош ўғли оғзидан ёзиб олинган «Алпомиш» классик вариант ҳисобланади. Достоннинг асосий ғояси халқнинг ўз мустақиллиги ва бирлигини сақлаш, осойишталикни мустаҳкамлаш, инсоний

фазилатлар, өзгү умид ва орзуларни ҳимоя қилиш, ҳақсизлик ва ёвузликларни енгиб чиқишга қаратилган бўлиб, катта бадий маҳорат билан куйланган.

- 5 «Гўрўғли» — Ўзбек халқ эпослари орасида энг катта туркумини ташкил этган қаҳрамонлик-романтик дoston. Гўрўғли шу дostonларнинг бош қаҳрамони. Гўрўғли образи халқ манфаати йўлида курашувчи енгилмас қаҳрамон тимсолидир.
- 5 Авазхон — Гўрўғли туркумидаги дostonларнинг қаҳрамони, Гўрўғлининг асранди ўғли, сафдоши.
- 5 «Равшанхон» — «Гўрўғли» туркуми дostonларидан. Ҳ. Зарифов Эргаш Жуманбулбул ўғлидан ёзиб олган (1928). Дoston бир неча марта нашр этилган. Драматург К. Яшин шу дoston сюжети асосида «Равшан ва Зулхумор» пьесасини ёзган (1957).
- 5 «Ширин билан Шакар» — Фозил Йўлдош ўғли куйлаган ўзбек халқ дostonларидан бирининг номи.
- 6 «Маликаи айёр» — «Гўрўғли» туркумидаги дostonлардан.

Фозил шоир ва Бекмурод бахши вариантлари нашр қилинган.

- 6 «Муродхон» — «Рустамхон» туркумидаги дostonлардан. Фозил Йўлдош ўғлидан ёзиб олинган ва нашр қилинган.
  - 19 Бойсари — Фозил Йўлдош ўғли куйлаган «Алпомиш» дostonидаги ижобий қаҳрамонлардан Барчиннинг отаси.
  - 37 Қўнғирот — «Алпомиш» дostonида зикр этилган ўзбекларнинг юрти, эли.
  - 40 Бойсин — «Алпомиш» дostonидаги эпик юрт. Қўнғирот уруғининг ватани, Бойсин аслида Орол денгизининг шимолий томонидаги серяйлов жой бўлиб, дoston асосан шу ерда вужудга келган.
  - 41 Дабонбий — Алпомишнинг ота-боболари.
  - 42 Алпинбий — Қўнғирот элидаги қабила бошлиқларидан бўлиб, Алпомишнинг отаси Бойбўрнинг ота-боболаридан ҳисобланади.
- 99-бет 5 Жига — салла ёки бўрк, тож устига ўрнатиладиган безак, тақинчоқ.
- 7 Орол — Урта Осиёдаги энг катта берк шўр кўл. Майдони 64,5 минг км² (ороллари билан). Катталиги жиҳатидан дунёда тўртинчи ўринни эгаллайди.
  - 35 Пўлкан — Муҳаммад Жомрот ўғли (1874, Самарқанд область Хатирчи район, Қотоғон қишлоғи — 1941) — ўзбек халқ дostonчиси. Пўлкан ёшлигидан дoston ва термалар айтишга қизиқади. Жасоқ бахши уни тарбия қилади. У 25 ёшида катта дostonчи бўлиб танилган. Пўлкан 70 дан ортиқ ўзбек халқ дostonларини маҳорат билан куйлаган. Пўлкан куйлаган анъанавий дostonлар гоёвий ва бадий юксаклиги билан совет даври ўзбек фольклорининг гўзал намуналари сифатида қимматлидир.

- 36 Берди бахши — Пиримқул ўғли (XIX асрнинг иккинчи ярми, XX асрнинг 30-йиллари, Тошкент область, Пискент район, Эвалак қишлоғи) — ўзбек халқ дostonчиси. Репертуари ва ижоди ҳақида маълумотлар сақланмаган. Дўмбира чертиб куйлаган. 1926 йилда Абдулла Алавий ундан «Алпомиш» дostonини ёзиб олган. Берди бахшидан ёзиб олинган «Алпомиш» дostonи гоъвий-бадий жиҳатдан бошқа вариантлардан (энг мукамал ҳисобланган Фозил Йўлдош ўғлининг «Алпомиш» вариантдан ташқари) ажралиб туради. Унда самимий юмор муҳим ўрин эгаллайди.
- 100-бет 5 «Очиладов» — ўзбек халқ дostonларидан бирининг номи.
- 107-бет 20 Гуми (дарёнинг гуми) — гирдоб, камар, ўпқон, дарё ўзанидаги ҳар хил чуқурликлар.
- 33 Нор (гўшти) — туя гўшти.
- 37 Сарҳовуз — катта ҳовуз маъносида берилган.
- 108-бет 5 Кайқубод — Алпомишнинг чўпон дўсти. Дostonдаги ижобий қаҳрамонлардан бири.
- 9 Желагинг — бош кийим, рўмол мазмунида ишлатилган.
- 24 Дара — икки тоғ оралгидаги тор йўл.
- 109-бет 31 «Илиада» — Гомернинг қаҳрамонлик дostonи. Илион, Троя воқеалари ҳақидаги ривоятлар асар сюжетига асос бўлган. Дostonнинг бош қаҳрамони — Ахилл. Дoston гекзаметрда — узун ва қисқа бўгинларнинг алмашинувига асосланган шеърый ўлчовда ёзилган бўлиб, 24 китобдан иборат. Асар антик даврдаёқ кенг шуҳрат топган эди.
- 31 «Одиссея» — қадимги грек эпик поэмасидир. Гомер асаридан ҳисобланади. Гомер «Одиссея» асарини «Илиада»дан кейин тамомлаган. 12100 байтдан иборат. Бу асар халқ оғзаки дostonлари каби оғзаки ижро этиш учун яратилган. Гомер дostonлари инсонпарварлик руҳида ёзилган.
- 34 Гёте Иоганн Волфганг (1749—1832) — немис шоири ва мутафаккири.
- У «Прометей», «Муҳаммад» каби драма ва қатор асарлари билан ўқувчиларга танилди.
- 35 «Фауст» — бу асарни Гёте Шарқ ижодкорларининг, яъни Жомий, Ҳофиз, Саъдий, Низомий ва бошқа адибларнинг асарларини ўрганиб, шулардан илҳомланиш билан 1808 йилда ёзган. «Фауст» фожиаси Гётенинг ижодий фаолияти давомидаги изланишларининг самарасидир. «Фауст» XIX аср танқидий реализмининг шаклланишига катта таъсир кўрсатди.

ЭР ТОРҒИН БАХТ ИЗЛАГАН ХАЛҚ ОБРАЗИ

(111-бет)

1938 йилда ёзилган. Қўлёзмаси сақланмаган.
Биринчи марта «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1938 йил

27 апрель сонида босилган. Кейинчалик Ҳамид Олимжон уч томлик «Танланган асарлар»и III томи (1960), беш томлик «Асарлар мажмуаси»нинг V томи (1972)да чоп этилган.

Ушбу томда газета матни асосида нашр этилмоқда.

«ҲАСАН БАТРАК» ҲАҚИДА

(113-бет)

Ушбу тақриз 1938 йилда ёзилган. Қўлёмаси йўқ. Ҳамид Олимжон уч томлик «Танланган асарлар»и (1960), беш томлик «Асарлар мажмуаси»нинг (1972) V томида нашр этилган.

Ушбу нашрда «Асарлар мажмуаси» V том (1972) матнига асосланилди.

113-бет 1 «Ҳасан батрак» — бу дoston совет қишлоғида бўлиб ўтган ер ислоҳотини бошидан кечирган Пўлкан шоир ижодидир.

3 Ер ислоҳоти — қишлоқдаги ерларни коллективлаштириш, уларни йирик социалистик хўжаликларга айлантириш асосан Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин бошланган. 1918 йилда Бутуниттифоқ Марказий Комитетининг ҳамма ерларни халқ мулкига, давлат мулкига айлантириш ҳақидаги қарори ҳозирги кунларда қишлоқлардаги йирик колхоз ва совхозларни бунёдга келтиришда роли жуда ҳам катта бўлди.

САЛОМ, ПУШКИН!

(117-бет)

Бу мақола 1937 йилда ёзилган бўлиб, қўлёмаси сақланмаган. «Совет адабиёти» журналининг 1937 йил биринчи сонида нашр бўлган ҳамда 1951 йилда тайёрланган Ҳамид Олимжон «Танланган асарлар» тўпламига киритилган.

Шунингдек, Ҳамид Олимжон уч томлик «Танланган асарлар» III томи (1960) ва беш томлик «Асарлар мажмуаси»нинг IV томи (1972)да ҳам нашр бўлган.

Матн учун уч томликдаги мақола қабул қилинди.

119-бет 29 Донос — А. С. Пушкинни ҳар хил туҳматлар билан айблаб подшо маҳкамаларига юборилган сохта маълумот.

33 Советник — маслаҳатчи, бунда асосан чор ҳукумати даврида баъзи маҳкамаларда юритилган лавозим назарда тутилади.

128-бет 4 Луначарский В. В. (1875 Полтава, 1933 Ментона — Франция) — Совет давлат арбоби, социалистик маданият асосчиларидан бири, ёзувчи, танқидчи, санъатшунос, СССР Фанлар академиясининг академиги (1930).

ТОЛСТОЙ ВА ЎЗБЕК ХАЛҚИ

(129-бет)

1938 йилда ёзилган ушбу мақоланинг қўлёзмаси сақланмаган. Биринчи марта 1938 йил 9 сентябрда «Қизил Ўзбекистон» газетасида босилган. Кейинчалик Ҳамид Олимжон уч томлик «Танланган асарлар»нинг III томи (1960)да нашр қилинган.

«Қизил Ўзбекистон» газетаси матни асосида чоп этилмоқда.

129-бет 1 Толстой Лев Николаевич (1828—1910) — улуғ рус ёзувчиси. Жаҳон адабиёти классиги. 1852—57 йилларда «Тараққиётнинг тўрт даври» номли автобиографик романи («Болалик», «Усмирлик», «Ешлик», «Йигитлик») тўртта китоб бўлиб босилиб чиққан. Олтмишинчи йилларда «Уруш ва тинчлик» романи юзага келди. Унинг деярли кўпчилик асарлари ўзбек тилига таржима қилинган.

2 Остроумов Николай Петрович (1846—1930) — рус шарқшуноси. 1879 йилдан Тошкентда халқ билим юрти инспектори, ўқитувчилар семинарияси директори, 1889 йилдан эрлар классик гимназияси директори, 1883—1917 йилларда Остроумов «Туркестанская туземная газета» («Туркистон вилоятининг газетаси»)нинг муҳаррири бўлган.

130-бет 25 Горький Максим (1868—1936) — улуғ совет ёзувчиси, социалистик реализм адабиётининг асосчиси. Горький асарлари ўзбек тилига бир неча бор таржима бўлган. 1968 йилда унинг ўн жилдан иборат «Танланган асарлар»и чоп этилди.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

(131-бет)

1935 йилда ёзилган. Қўлёзмаси сақланмаган. Биринчи марта «Совет адабиёти» журналининг 1935 йил 6-сонига, «Классиклар рубрикаси»да босилган. Кейинчалик адибнинг уч томлик «Танланган асарлар»нинг III томи (1960)да нашр этилган.

Ушбу нашрда «Асарлар» III том матни асос қилиб олинди.

131-бет 1 Тарас Григорьевич Шевченко (1814—1861) — буюк украин шоири. Мусаввир сифатида ҳам танилган. Ижоди ва ижтимоий фаолиятида инқилобий-демократик ғоялар, хоризм ва крепостнойликка қарши кураш муҳим ўрин тутди.

5 Квитко — Тарас Шевченко билан бир даврда яшган, крепостной, монархист ёзувчи.

25 Брюллов—Брюллов, Карл Павлович (1799—1852) — рус рассоми. Петербург Бадний академиясида ўқиб, чет элда давом эттирган (1823—35). 1835 йилда Россияга қайтиб келади ҳамда 1836 йилда Петербург Бадний академиясида профессор бўлиб хизмат қилади. 1849 йилдан яна Италияга кетади. У санъатдаги классицизм оқимида романтика билан ҳаётдан завқланиш кайфиятини киритади. Бу эса рус реал-

листик тасвирий санъатининг ютуғи бўлиб, XIX аср иккинчи ярмидаги портрет жанри ривожига туртки бўлди.

- 29 **Жуковский Василий Андреевич** (1783—1852) — рус шоири, рус романтизмнинг асосчиларидан бири. Жуковский «Ахилл» (1814), «Вадим» (1817) балладалари, «Ухлаётган ўн икки дев» поэмаси (1817) ва бир қанча шеърлар муаллифи. У Гомернинг «Одиссея» достонини, Фирдавсийнинг «Шоҳнома» ва ҳинд эпоси «Махабхарата» каби асарлардан парчаларни рус тилига таржима қилган.

132-бет 1 **Санъат академияси** — Тарас Григорьевич Шевченко Петроградда таълим олган олий ўқув юртининг номи.

133-бет 30 **Декабристлар** — подшо ҳукуматига ва крепостнойликка қарши курашда илғор социал ғоялар билан майдонга чиққан дворян революционерлар, 1825 йил декабрда қўзғолон кўтарганликлари учун декабристлар номи билан шуҳрат топган шахслар.

- 39 **Белянский Виссарион Григорьевич** (1811—1848) — рус революцион демократи, адабий танқидчи, материалист философ, публицист.

- 39 **Чернишевский Н. Г.** (1828—й. Саратов 1889) — рус революционери, ёзувчиси, мутафаккири, экономист фйласуфи. Унинг «Нима қилмоқ керак?» романи ва бир қанча бошқа асарлари ўзбек тилига таржима қилинган.

- 39 **Добролюбов Николай Александрович** (1836—1861) — рус адабий танқидчиси ва публицисти, революционер-демократ. Унинг адабий танқидий ва эстетик қарашлари реалистик санъат тараққиётида улкан аҳамиятга эга бўлди.

134-бет 1 **Кольцов Алексей Васильевич** (1809—1842) — рус шоири. Кольцовнинг халқ ҳис-туйғуларини, дард-қайғуларини ифодаловчи «Қўшчи қўшиғи» (1831), «Азамат» (1833), «Ҳосил» (1835), «Чалғичи» (1835), «Уроқчи жувон» (1836), «Деҳқон ўйлари» (1837) каби ижтимоий мазмунга бой шеърларига композиторлар куй басталаганлар. Бир қатор шеърлари ўзбек тилига таржима қилинган.

- 3 **Некрасов Николай Александрович** (1821—1877) — рус шоири, адабий танқидчи. Асарлари ўзбек тилига таржима қилинган.

136-бет 9 **Орск** — РСФСР Оренбург областидаги шаҳар (1865 йилдан) Жанубий Уралда, Обь дарёси Урал дарёсига қуйиладиган жойда. 1735 йилда қалъа сифатида вужудга келган. Совет ҳоқимияти йилларида Уралнинг йирик саноат марказига айланди. Шаҳар 1971 йилда Меҳнат Қизил Байроқ ордени билан мукофотланган.

137-бет 9 **Харьков** — Украина ССР, Харьков областининг маркази. Катта индустриал, маданий ва илмий марказ.

ЖАМБУЛ ВА ХАЛҚ

(138-бет)

1938 йилда ёзилган. Қўлёмаси сақланмаган. Биринчи марта «Қизил Ўзбекистон» газетасида (1938 йил, 20 май) босилган.

Адибнинг уч томлик «Танланган асарлар»и III томи (1960) ва беш томлик «Асарлар мажмуаси»нинг IV томи (1970)да нашр этилган. Шунингдек, ушбу мақола бош қисми қайта ишланган ва хулосага қўшимча киритилгани ҳолда «СССР халқларининг севимли шоири — Жамбул» сарлавҳаси билан «Мухбирлар йўлдоши» журнаlining 1938 йил 4—5 сонларида қайта босилган.

Ушбу нашрда «Қизил Ўзбекистон» газетаси матни асос қилиб олинди. Мақолада Жамбулнинг «Тўқсонга кирган ёшим бор» мисраси билан бошланадиган шеърдан келтирилган икки мисрали мисол тўлдирилди.

138-бет 1 Жамбул — Жамбул Жабаев (1846—1945) — машҳур қозоқ оқини, СССР Давлат мукофоти лауреати (1941). (Бу ҳақда ушбу нашрнинг 1-том, 377-бетига қаранг).

25 Олатоғ — бунда асосан Терс Олатоғ чўққиси, Кунгай Олатоғ чўққиси ҳамда Талас Олатоғ чўққилари назарда тутилади.

140-бет 20 Эълбрус — Кавказ тоғидаги чўққилардан бирининг номи. Баландлиги 5642 метр.

ДУСТАЛИК

(145-бет)

Шоир архивида 77/119 рақами билан сақланади, автограф. 21×33 см. форматдаги машинка қоғозига араб графикасида бинафша сиеҳ билан ёзилган. Уч варақ, ўчирилган ўринлари мавжуд. Қўлёзма асосида чоп этилмоқда.

НАВОИЙ ДОСТОНИДА ВОҶЕА...

(147-бет)

Архивда 303/122 инвентарь рақами остида сақланади. Сарлавҳасиз. «Навий достонида воҶеа...» сўзлари билан бошланади, автограф. 21×33 см. форматдаги қоғозга бинафша сиеҳ билан ёзилган. Баъзи чизилган, ўчирилган ўринлар ҳам учрайди.

Матн учун қўлёзма асос қилиб олинди.

IX АСРДА АСОСИЙ АДАБИЙ ТИЛ...

(151-бет)

Шоир архивида 195/177 инвентарь рақами билан сақланади, автограф 12×22,5 см. форматдаги қоғозга бинафша сиеҳ билан ёзилган.

Матн учун қўлёзма асос қилиб олинди.

ТУРКИЙ ТИЛ УЧУН КУРАШ УЗОҚ ТАРИХГА ЭГА

(151-бет)

Архивда 194/124 инвентарь рақами остида сақланади, автограф. 15×19 см. форматдаги қоғозга араб графикасида яшил сиёҳ билан ёзилган.

Қўлёзма асосида чоп этилмоқда.

ЗАМОНГА ҚАРАШ

(152-бет)

Шоир архивда 77/119 инвентарь рақами билан сақланади, автограф. 21×33 см. форматдаги машинка қоғозига бинафша сиёҳ билан араб графикасида ёзилган.

Матн учун қўлёзма олинди.

НАВОИЙ ВА ДЕҲҚОНЛАР

(153-бет)

Шоир архивда 77/119 инвентарь рақами остида сақланади, автограф. 21×33 см. форматдаги машинка қоғозига бинафша сиёҳ билан араб графикасида ёзилган. Қоғоз саҳифаларида ўчирилган, чизилган ўринлари бор.

Қўлёзма асосида чоп этилмоқда.

«ВАҚФИЯ» ДАН

(154-бет)

Шоир архивда 77/119 инвентарь рақами остида сақланади, автограф. 21×33 см. форматдаги машинка қоғозига, бинафша сиёҳ билан ёзилган. Сарлавҳа лотин графикасидадир.

Дастхат асосида чоп этилмоқда.

ХАЛҚНИ СЕВИШ

(155-бет)

Шоир архивда 77/99 инвентарь рақами остида сақланади, автограф. 21×33 см. форматдаги машинка қоғозига бинафша сиёҳ билан ёзилган. Ўчирилган ўринлари ҳам бор.

Матн учун қўлёзма асос қилиб олинди.

НАВОИЙДА ВАТАНПАРВАРЛИК

(156-бет)

ИНТЕРВЕНТЛАРГА НАФРАТ

(157-бет)

ОДАМХУРЛАРГА ҚАРШИ КУРАШ, ХАЛҚЛАР БИРЛИГИ

(158-бет)

Ушбу фрагментлар ёзилган қўлёзма архивда 77/119 инвентарь рақами билан сақланади, автограф. 21/33 см. форматдаги машинка қоғозига бинафша сиёҳ билан ёзилган.

Қўлёзма асосида чоп этилмоқда.

ҚАДИМ ЮНОН ФАЛСАФАСИНИНГ КИРИБ КЕЛИШИ

(158-бет)

Бу парча 21×33 см. форматдаги машинка қоғозига ёзилган. Қора ва жигарранг қалам билан тузатилган ўринлари бор. Архивда 195/177 инвентарь рақами остида сақланади.

Матн учун асос қилиниб қўлёзма олинди.

ОДИЛ ШОҲ ҲАҚИДА

(159-бет)

ИСКАНДАР

(159-бет)

ТЕМУР, ЧИНГИЗ, ХОРАЗМ ШОҲ, ИСКАНДАР

(159-бет)

ИСКАНДАР ВА ХАЛҚ

(159-бет)

ИСКАНДАР ЭСКИ ДАВЛАТ АСОСЛАРИНИ БУЗАДИ

(160-бет)

Ушбу фрагментлар 20×29 см. форматдаги машинка қоғозига қора, қизил, яшил қалам билан араб графикасида ёзилган. Архивда 187/177 инвентарь рақами остида сақланади.

Матн учун асос қилиб қўлёзма олинди.

БОСҚИНЧИ ЗУЛМКОРГА ҚАРШИ

(160-бет)

Архивда 191/174 инвентарь рақами остида сақланади, автограф. 20×29 см. форматдаги машинка қоғозига қора қалам билан ёзилган.

Қўлёзма асос қилиб олинди.

САРОЙ АДАБИЁТИ МАСАЛАСИГА

(161-бет)

Архивда 189/173 инвентарь рақами остида сақланади, автограф. 8×25 см. форматдаги қоғозга ёзилган.

Матн учун қўлёзма олинди.

НАВОИЙ ТИЛИ

(161-бет)

Архивда 188/172 инвентарь рақами остида сақланади, автограф. 12×20 см. форматдаги қоғозга қизил қалам билан араб графикасида ёзилган.

Матн учун асос қилиб қўлёзма олинди.

ДАФТАРЛАР

(162-бет)

Архивда 203/170 инвентарь рақами остида сақланаётган тўрта дафтарда Алишер Навоийнинг «Хамса» ва бошқа асарларидан кўчирилган парчалар, афоризмлар ҳамда Ҳамид Олимжоннинг конспеклари ва кичик таҳлиллари мавжуд бўлиб, баъзан тарихчилар асарларидан олинган парчалар ҳам учрайди. Санаси берилмаган. Бинафша, яшил, қизил снёҳ ва қаламда ёзилган.

Қўлёзма асосида чоп этилмоқда.

НАВОИЙ БИР МУТАФАККИР СИФАТИДА...

(169-бет)

Таниқли адабиётшунос Олим Шарафиддиновнинг «Алишер Навоий» монографияси юзасидан баён этилган мулоҳазалардан иборат ушбу материал 8×12 см. ҳажмдаги қоғозга қора қалам билан ёзилган. Материал саҳифаларида авторнинг ўзи учун қўйган белгилари, ўчирилган, қайта ёзилган сўз ва жумлалар учрайди. Еттинчи бетнинг охирига Ўзбекистон халқ шоираси Зулфия томонидан қуйидаги сўзлар ёзиб қўйилган: Ўртоқ Шарафиддиновнинг «Алишер Навоий» асарини ўқиганда ёзилган мулоҳазалар. Зулфия 23/V—48 йил.

Матн учун асос қилиниб қўлёзма олинди.

Али ибн Муҳаммад Сайид Шариф Жўржоний (1339—1413)—шоир, файласуф, астроном, Астробод яқинида туғилган. У мантиқ, терминология лугати, шеърлар услуби бўйича асарлар яратди. Шерозда вафот этган.

Нақшбандийлик — сўфизм тариқати 1318—1389 йилларда вужудга келган.

Хўжа Аҳрор (лақаби; асли исми Хўжа Убайдуллоҳ (1404—1490) — Нақшбандийлик тариқатидаги йўналиш раҳнамоларидан.

«МЕН БАЪЗИ МАСАЛАЛАР УСТИДА ГАПИРМАКЧИ ЭДИМ»

(173-бет)

Сарлавҳасиз «Мен баъзи масалалар устида гапирмакчи эдим» деб бошланадиган бу стенограмма тексти Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзининг «Адабиёт ва танқид» масалалари юзасидан чақирилган мажлисида 1940 йил 22 июнда адиб Ҳамид Олимжон томонидан сўзланган.

Нутқнинг қўлёзмаси сақланмаган. Матн учун асос қилиб олинган стенограмма тексти Ўзбекистон ССР Давлат архивида сақланади.

Саҳифаларда, стенографист ёзиб улгурмаганлиги сабабли бўлса керак, кўп нуқталар учрайди.

200-бет 13 Шагиния Маризатта Сергеевна (1888, Москва) — рус совет адабаси. Филология фанлари доктори (1946). Арманистон ССР Фанлар академиясининг мухбир аъзоси (1950), Социалистик Меҳнат Қаҳрамони (1976). Шагиния СССР Давлат (1951) ҳамда Ленин мукофотлари (1972) билан тақдирланган.

201-бет 2 Олим Шарафиддинов (1903, Тошкент — 1943, Белоруссия ССР) — ўзбек совет адабиётшуноси ва таъқидчиси. Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг мухбир аъзоси (1943).

ТАРЖИМАИ ҲОЛ

(175-бет)

ДАВРДАН ДОД

(176-бет)

МУҚИМИЙ УМРИНИНГ ОХИРГИ ЧОҒЛАРИДА ЕЗГАН ЭДИ

(176-бет)

Ушбу парчалар шоир архивида 179/185 инвентарь рақами остида сақланади, автограф.

1937 йилга оид «Сифат учун» газетасининг хизмат варақаси блокнотига бинафша сиёҳ билан ёзилган.

ОТ ЛИРИКИ К САТИРЕ

(179-бет)

МУҚИМИЙ РЕАЛИЗМИНИНГ ШИОРИ

(181-бет)

Ушбу ёзувлар шоир архивида 146/97 инвентарь рақами остида сақланади, автограф. 21×33 см. форматдаги машинка қоғозига бинафша сиёҳ билан ёзилган. Учирланган ўринлари ҳам учрайди.

Қўлёзма асрсида чоп этилмоқда.

МУҚИМИЙ УЗ ШЕЪРЛАРИДА...

(181-бет)

Архивда 146/97 инвентарь рақами остида сақланади, автограф. 21×33 см. форматдаги машинка қоғозига бинафша сиёҳ билан араб графикасида ёзилган.

Матн учун қўлёзма олинди.

МУҚИМИЙ ШЕЪРЛАРИДА...

(181-бет)

Архивда 146/97 инвентарь рақами остида сақланади, автограф. 22×24 см. форматдаги машинка қоғозига бинафша сиёҳ билан ёзилган.

Матн учун қўлёзма олинди.

КОРНИ РЕАЛИЗМА И САТИРЫ МУКИМИ

(182-бет)

Шоир архивида 146/97 инвентарь рақами остида сақланади, автограф. 21×33 см. форматдаги машинка қоғозига бинафша ва яшил сиёҳ билан ёзилган. Сарлавҳа рус тилида.

Матн учун қўлёзма олинди.

«ТАНОБЧИЛАР»

(183-бет)

Архивда 146/97 инвентарь рақами остида сақланади, автограф. 21×33 см. форматдаги машинка қоғозига бинафша сиёҳ билан араб графикасида, сарлавҳаси лотин графикасида ёзилган.

Қўлёзма асосида чоп этилмоқда.

1850 ЙИЛДА...

(186-бет)

21×33 см. форматдаги машинка қоғозига ҳаворанг қалам, яшилранг сиёҳ билан ёзилган. Архивда 146/97 инвентарь рақами остида сақланади.

Матн учун қўлёзма олинди.

МАҲАЛЛИЙ КАПИТАЛНИНГ ТУҒИЛИШИ

(187-бет)

21×33 см. форматдаги қоғозга кўк сиёҳ билан ёзилган, автограф. 146/97 инвентарь рақами остида сақланади.

Матн учун қўлёзма олинди.

«МАСКОВЧИ БОЙ ТАЪРИФИДА»

(188-бет)

Архивда 146/97 инвентарь рақами остида сақланади, автограф. 21×33 см. форматдаги машинка қоғозига яшилранг сиёҳ билан ёзилган.

Дастхат асосида чоп этилмоқда.

МАТЕРИАЛЛАР

(191-бет)

Архивда 108/80 инвентарь рақами остида сақланади, автограф. 4.5×8, 10×14, 11×14, 10×22, 21×33 см. форматдаги қоғоз ва бир чизиқли дафтар бўлакларига бинафша сиеҳ билан араб графикасида ёзилган.

Қўлёзма асосида чоп этилмоқда.

ФОЛЬКЛОР

(193-бет)

Архивда 108/80 инвентарь рақами остида сақланади, автограф. Матн қўлёзма асосидадир.

«АЛПОМИШ»

(195-бет)

Архивда 108/80 инвентарь рақами остида сақланади, автограф. Бир чизиқли дафтар варағининг ҳар икки тарафига қора қалам билан ёзилган. Сарлавҳа лотин графикасидадир.

Ҳамид Олимжоннинг «Алпомиш» достонининг тексти, унинг тадқиқи устида узоқ ишлагани маълум. Шоир архивидаги ҳисобот ва режалардан иборат варақаларда унинг «Алпомиш» операск либреттоси устида ҳам иш олиб бормоқчи бўлгани сезилади. Шунга кўра адиб достон сюжетини бир неча вариантда ёзиб чиққан.

Матн учун қўлёзма асос қилиб олинди.

«АЛПОМИШ» ДОСТОНИГА ТУЗИЛГАН ЛУҒАТ

(200-бет)

Луғат Фозил Йўлдош ўғлидан ёзиб олинган «Алпомиш» достонининг Ҳамид Олимжон томонидан тайёрланган 1939 йил нашрида ҳам ушбу луғатдан иловалар мавжуд. Қўлёзмаси ўн бир бетдан иборат. Архивда 107/81 инвентарь рақами остида сақланади. Қўлёзмада Жонбос, Жумур каби сўзларга луғат ёзилмаган.

Дастхат асосида чоп этилмоқда.

РАСМЛАР РҲҲХАТИ

Ҳамид Олимжон, 1928 йил.	11-бет.
Ҳамид Олимжоннинг Алишер Навоийга бағишланган мақоласидан дастхат.	36-бет.
Ҳамид Олимжон, Порсо Шамсиев, Фафур Ғулом, Анисий ва Боқийлар Алишер Навоий асарларини нашрга тайёрлаш устида, 1939 йил.	65-бет.
Ҳамид Олимжоннинг Муқимий ижодига бағишланган мақоласидан дастхат.	88-бет.
Ҳамид Олимжон қизи Хулқар билан, 1938 йил.	118-бет.
Ҳамид Олимжоннинг иш кабинети.	180-бет.

МУНДАРИЖА*

Ўзбек адабиёти тарихи масалалари

Ўзбек халқининг улуғ шоири Навоий	9 — 219
«Фарҳод ва Ширин» образлари ҳақида	13 — 219
Алишер Навоий ҳақида	17 206 220
Навоий ва замонамиз	27 206 223
«Фарҳод ва Ширин» ҳақида	49 207 227
Муҳаммад Амин Муқимий	75 208 230
Ўзбек халқининг ўлмас шоири	90 — 232

Халқ оғзаки ижоди масалалари

Мардлик, муҳаббат ва дўстлик достони	97 209 234
Эр Торғин бахт излаган халқ образи	111 — 236
«Ҳасан батрак» ҳақида	113 — 237

Қардош адабиётлар

Салом, Пушкин!	117 211 237
Толстой ва ўзбек халқи	129 — 238
Тарас Шевченко	131 — 238
Жамбул ва халқ	138 213 240
Алишер Навоий ва Муқимий ижодига оид тадқиқотлар учун тўпланган материаллар, конспект ва қораламалар	143
Халқ оғзаки ижодиётига оид тадқиқотлар учун мате- риаллар	189
Вариантлар	203
Изоҳлар	217
Расмлар рўйхати	257

* Биринчи устундаги рақамлар асосий текст, иккинчи устундаги рақамлар вариантлар, учинчи устундаги рақамлар эса изоҳлар берилган саҳифаларни билдиради.

На узбекском языке

Хамид Алимджан

ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ

в 10 томах

том V

ИССЛЕДОВАНИЯ И СТАТЬИ

*Ўзбекистон ССР ФА А. С. Пушкин номидаги
Тил ва адабиёт институтининг Илмий совети,
ЎзССР ФА Тарих, тилишунослик ва адабиётшунослик бўлими
томонидан нашрга тасдиқланган.*

Муҳаррир *М. Алиева*
Рассом *А. Расулев*
Техмуҳаррир *В. Тарахович*
Корректор *М. Содиқова*

ИБ № 1623

Терингга берилди 24.02.82. Босишга рухсат этилди 6.05.82. P07726. Формат 84×108^{1/32}. Босмахона қоғози № 1. Адабий гарнитурга. Юқори босма. Шартли босма л. 13,02. Ҳисоб-нашриёт л. 12,2. Тиражи 5000. Заказ 43. Баҳоси 1 с. 60 т.

ЎзССР «Фан» нашриёти, Тошкент, 700047, Гоголь кўчаси, 70.
ЎзССР «Фан» нашриётининг босмахонаси, Тошкент, М. Горький проспекти, 79.